

БОШ МУҲАРРИР САҲИФАСИ

MARHAMATSIZ TOMOSHABINLAR

1902 йили Максим Горький Россия Фанлар академияси фахрий аъзолигига қабул қилинмаганда Чехов билан Короленко норозилик тариқасида бу илмий даргоҳни тарк этган экан.

Адолатсизликка қарши, ёнидаги биродарининг манфаати йўлида бу янглиғ ўздан кечиши — жўмардлик ҳодисаси тарихда кам эмас, ҳозир ҳам учраса керак. Андрей Сахаров, Дмитрий Лихачёв сингари замондош алломаларнинг инсоний маънавият ўзанида маҳкам туриб, каттадан-катта давр жароҳатлариغا мардона кўкрак тутганларини бир ёдга олинг!

Аммо бугунги воқеликка назар ташлаганда кўпинча шу ҳолнинг аксини кўрамиз. Бозор ахлоқи ғолиб келибми ёки мавжуд эркинликлар унча-мунча фазилатлар баробари инсон тийнатида биқиниб ётган баъзи бир нобоп майлларни ҳам қўзғаб юбордимикан, ҳарнечук, сўнги йилларда жамият ҳаётида ўзимбўлайчилик, худбинлик кайфиятлари кучайиб кетгани сир эмас. Дейлик, ўзимиз яхши билган, бирга юриб, бирга турган яқин кишимизнинг дафъатан иши юришмай қолса ё бошига бало ёғилиб, у бирор ноҳақликка учраса — ёнига тушмаганимиз, елка тутиб ҳимоя қилмаганимиз-ку бир сари, уни яхши билмаган бегоналарга кўшилиб, “Ҳамма айб ўзида, шу гапни айтиб нима қиларди, шу ишни бошлаб нима зарил эди, жимгина юраверса бўларди-ку”, дея шўрликни баттар чандий кетамиз.

Бир вилоятдаги нуфузли корхонанинг раҳбарини яхши танирдим, ҳавас қилиб, кўринган кишига уни таърифлаб юрардим: ёш, ишнинг кўзини билади, қатъиятли, замонавий фикрлайдиган зукко йигит! Андак дангалчироқ, тили “чатоқ”лигидан ҳам хабарим бор эди. “Ёшлик қилиб”ми, шу одам вилоятдаги бир-иккита “зўр”нинг думини босиб кўйди чоғи, устидан жиноий иш қўзғатилди. Унинг жиноят-пиноят қилмагани, бор-йўқ айби эса — барчага бир кўз билан қарамоққа журъат этиб “шаккоқ”ликка боргани ҳамма-ҳаммага, жумладан, шу ишни қўзғаганларнинг ўзига-да аён эди. Бироқ ҳеч ким орага тушмади, тушолмади. Собиқ раҳбарларини тук-тукигача билган, кечагина уни таърифлаб, фахрланиб юрган, ундан кўп-кўп муруватлар кўрган ҳамқору ҳамкасблар ҳам “Зўрликка зўр эди-ю, лекин тили са-ал...”дан нарига ўтолмади. Орада “нишолда етмай қолган” бир-иккита норозига худо берди — лабларини ялай-ялай шикоятномаю шохиднома ёзиб бермоққа киришди улар.

Хуллас, ҳамма-ҳамма четга чиқиб олди. Томошабин бўлиб. Шу жумладан ўзимиз ҳам. Нимадир деб ичимизда ғудраниб юрган бўлсак юргандирмиз-у, лекин ўртага тушмоққа чоғимиз келмагани рост.

Хўш, ўртада — майдонда ким қолди? Айбдорнинг бир ўзими? Дарвоқе, айбдор уми ёки “Қани, бу ёғи нима бўларкан, кўрайлик-чи”, дегандек бетараф турган бизми? Ана шундай лоқайд томошабинлик кайфияти хароб этмасми жамиятни?! Уни гунеу соқов оломонга айлантирмасми?! “Машраб осилганда қаёқда эдинг? Чўлпон отилганда қаёқда эдинг?” дея боз таъналар отмасми келажак авлод?!

Тантилик ва олижаноблик қилгани учун Максим Горький ўшанда сафдошларидан роса миннатдор бўлган чиқар, аммо бу борада адабиёт тарихидан бирор сўз тополмадик. Эҳтимол, Чехов билан Короленко Горькийни миннатдору қарздор қилиш баробари тарихда қолмоқни хаёлларига ҳам келтирмагандир. Улар, ниҳоят, адолатсизлик содир этилганда совуқ томошабин бўлиб бир четда турмоқни ўзларига эп кўрмаган, холос! Қарангки, шу тантилик, шу жўмардлик бугун тарихда қолибди! Агар бунинг тескариси бўлганда ҳам тарих унутмас эди.

Ҳамма-ҳаммаси қолар экан-да: яхшиси ҳам, ёмони ҳам.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят:

Фахриддин НИЗОМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Муҳиддин РАҲИМ
(бўлим мудир)
ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Дилюром АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуриш ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баходир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нурислом ТЎХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Мурғазо ҚАРШИБЎЙ
Фарход ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Шеърӣ асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри, Амир Темури кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босяхонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2010 йил 7 июль куни босяхонага топширилди. Қогоз бичими 70x100 $\frac{1}{4}$ », 8 босма тобоқ. 1050-буйуртма. Нашр адади – 2350 нусха. ISSN 2010-649

tafakkur@inbox.uz

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Хайрихоҳлик бош мезон бўлса...
Адабиётшунос олим Шухрат РИЗО билан суҳбат 4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Оқсоқол 16

ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУР

Абдухалил РАЗЗОҚОВ. Ғоялардан — таълимотларга 22

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Дамин ЖУМАҚУЛ. Ғурур — ўзни билмақдир 34

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Чори НАСРИДДИНОВ. Тенгдошларим 40

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Усмон АЗИМ. Умримга сиғмайман бу тарзда... 46

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Жан-Поль САРТР. Девор. Ҳикоя 52

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Элдор УСМОНОВ. Қўлўзма манбалар ва экологик тарбия 68

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Дилфуза ЖУМАНИЁЗОВА. Инсонийлик
ва илоҳийлик.....72

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Модерн
адабиёти: тадриж ва талқин.....76

Абдуҳамид РИЗЗОҚОВ

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Улуғбек ДОЛИМОВ. Рус-тузем
мактаблари.....82

ТАРИХ — БУЮК МУРАББИЙ

Нусратулло ЖУМАХЎЖА. “Фирдавс
ул-иқбол” сабоқлари.....92

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Абду НАБИ. Бешовлонлар.....98

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Мансурхон ТОИРОВ. Қуёш ота юртдан
чиқади.....100

ТАФАККУР ТАБАССУМИ

Ҳазиломуз ҳикматлар.....102

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Эшқобил ШУКУР. Инсон — буюк китоб.....104

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Шухрат ОРИПОВ. Глобаллашув ва
ёшлар сиёсати.....112

Ҳаким РАСУЛОВ. Маданият — мураккаб
ижтимоий ҳодиса.....113

Муаззам ТЎРАЕВА. Миллий ғурур
тарбияси.....114

Адолат ҲАМДАМОВА. Экологик хавф-
сизлик моҳияти.....115

Насиба АЗИЗОВА. Бадиий тил таровати.....116

Чарос ТЕМИРОВА. Дарсликлар: муаммо
ва ечимлар.....117

Зиёда АҲМЕДОВА. Маданий мерос ва
ёшлар маънавияти.....118

Абубакр ЎРОЗОВ. Миллий қадриятлар-
нинг бадиий жозибаси.....119

Гуландом ЮНУСОВА. Муроса — тотувлик
омили.....120

Маҳбуба ТЕМИРОВА. Ҳажман ихчам,
мазмунан бой.....121

Уйғун ЖУМАЕВ. Туркистондаги бож
тўловлари.....122

Соибжон ҲОШИМОВ, Қосимжон БОЗОРОВ.
“Охранка”.....123

“Тафаккур”га мактублар.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....127

ХАЙРИХОҲЛИК
BOSH MEZON BO'LSA...

Адабиётшунос олим
Шуҳрат РИЗО
билан суҳбат

— Шуҳрат ака, Сизни маданият, санъат ва адабиёт тадқиқотчиси сифатида таниймиз. Келинг, шу соҳаларга оид мавзуларда суҳбатлашсак. Бугун глобаллашув шароитида маънавиятимизга таҳдид солаётган ёт иллатлар ҳақида баҳс тобора қизимоқда. Улар орасида эса энг хавфлиси деб оммавий маданият эътироф этилаётир. Аммо бу феномен ҳақида фикр юритаётганлар уни фақат инкор этиш билан кифояланиб қолаётгандек. Оммавий маданият сохта маданиятлигига ҳеч қандай эътироз йўқ, лекин у барибир “оқ-қора” деган жўнгина таснифга сиғмайди. Чунки унинг кич (тубан), мид (ўртамиёна) ва арт (юксак) деган босқичлари мавжуд. Бразилиялик машҳур адиб Пауло Козльонинг арт-маданиятга мансуб асарларини (дарвоқе, улар дунё бўйлаб юз миллиондан ортиқ нусхада тарқалган) асл санъатдан фарқлаш осон дейсизми? Балки биз ҳам шунга ўхшаш жиҳатларни эътиборга олиб, масалага муносабатни бир оз ўзгартирганимиз маъқулдир? Хориж олимлари, агар дунёда оммавий маданият ҳозирги ҳолда яшаб қолса, инсониятнинг маданий салоҳияти наинки ўсишдан тўхтайди, балки ўнганмас талофат ҳам кўради, деган фикрда. Айни чоқда улар муаммонинг мана бундай ечимини ҳам таклиф этаётир: жамият аста-секин оммавий маданиятни тубан ва ўртамиёна унсурлардан фориғ этиб, унда фақат юксак жиҳатларнигина қолдирмоғи лозим. Бу эса оммавий маданиятни “ер-ла яқсон этиш”ни эмас, балки мақбул йўлга солиб юборишни англатади. Сохта маданиятни асл маданиятга ёвуқлаштириш гоёсига Сизнинг муносабатингиз қандай? Ёки бизнинг шароитда бунга муқобил бошқа самаралироқ усуллар ҳам мавжудми?

— Ҳозирги кунда оммавий маданият бамисоли ўлатга айланиб, ахборот ҳудудидаги барча инсону жамиятларнинг соғлом ҳужайраларини еб, ўлдириб борапти. Уни оммавий маданият деб атамоқ тилимизда бирмунча ижобий тасаввурларга туртки беради. Чунки биз азалдан оммавий-маданий тарғибот ва тадбирлар деганда халқ ҳаваскорлиги, халқ орасидан истеъдодларни излаб топиб, профессионал санъатга йўлланма бериш каби маъноларни англаб келганмиз. Рус тилидаги “масса” ва “массовая культура” иборалари ўзбекча муқобилига унча мос эмас. Дейлик, рус тилида “масса” “миқдор” билан бирга “бўтқа” — ҳар нарсанинг аралашмасидан ҳосил бўлган қоришма маъносини ҳам беради. Демак, рус тилидаги “масскультура” — “массовая культура” айнан фикр юритилаётган ҳодисанинг моҳиятини очиб берувчи тушунча экан. Биз уни феълимизга хос йўсинда

юмшатиброқ “оммавий маданият” деймиз. Қолаверса, шўро давридаги етмиш йил мобайнида бу халқ ижодкорлиги, халқ истеъдодлари маъносида ижобий мазмунни ифодалаб келган. Бу, ўз навбатида, халқнинг диди, савияси, турмуш тарзи ўсиши, маданийлашувини билдирган. Маданийлашув эса муайян этник гуруҳнинг халқ бўлиб шаклланиши, сўнгра эса миллат қиёфасини касб этишида бош омил бўлган. Шу маънодаги “масскультура”ни — бўтқа маданиятни омма маданиятидан ажратиб қарамоқ зарур. Бўтқахўрлик — онгсиз жонзотга, жонзотларнинг ҳам энг тубанларига хос хусусият. Ҳеч нарсанинг фарқига бормаи, ҳар қандай қоришиқни ямлаб ютавериш, ҳаммасини еявераман, ҳаммасини олавераман, дейиш доимий истакка, бора-бора кўникмага айланса, “оламанчилик” рефлекс пайдо бўлади, инчунун, “оламан” — “оломон” кайфияти кучаяди. Шу кайфиятга мос яратилган неки бор, билэхтиёж, “оломон маданияти”ни ташкил этади. Демак, омма эмас, “ҳар нарсани фарқламаи оламан”чилик тушунчасини англаувчи “оломон маданияти” истилоҳини қўллаш ҳодиса моҳиятига айнан мосдир.

Бинобарин, оммавий маданият бор, оломон маданияти бор. Халқ ҳаваскорлиги барча миллатларда ҳамиша бўлган ва ҳозир ҳам авжи гуллаб турибди. Профессонал санъатнинг безавол манбаи сифатида халқ санъати, маданиятига эътибор миллий руҳият софлиги, ижодий кайфият устуворлигига хизмат қилади. Яшашга завқ, яратишга илҳом бағишлайди. Ҳар қандай халқни зарарли, номарғуб ҳиссиётлардан асрашда ҳам халқ ижодкорлиги ва санъатнинг оммалашуви муҳим ва фойдали омилдир. Оммавийлик фикрсизлик, хашакилик дегани эмас. Айнан оломончилик — мушоҳадасизлик, беқарорлик, ёввойи куч, жазава дегани. Ўзбек тилида кўплашиб бирор кимсага суиқасд қилишни “оммавий ўлдириш” эмас, “оломон қилиш”, “оломон қилиб ўлдириш” дейилади. Бинобарин, биз ҳам ҳозирги илмий, публицистик адабиётларда бу икки тушунчани фарқлаб олишимиз лозим.

Мен, масалан, “Ўтган кунлар” романини оммавий маданият ёки оммавий адабиёт намунаси деб биламан. Асар халқ ичига кириб шу қадар сингиб, оммалашиб кетган экан, уни оила — жамоа бўлиб, ёшу қари бирга ўтириб ўқиган экан, нега энди оммавий адабиёт намунаси дейишдан андиша қилишимиз керак? Бу ибрат олишга арзигулик ҳодиса-ку! Шу маънода Пауло Коэльонинг “Алкимёгар”и миллионлаб нусхада тарқалганини замонавий адабиёт оммалашувининг намунаси деб қабул қилмоқ лозим. Адабиёт, санъат ўз-ўзига маҳлиё бўлиб, “нарциссизм” касалига йўлиққанда индивидуалистик кайфият кучаяди. Индивидуализм эса, хориж олимлари уқтираётганидек, ўша оломон маданиятининг пайдо бўлишига замин яратади.

Индивидуализм ҳар қандай ижтимоий негиз ва бирикмаларни инкор этгани ҳолда “якка тарздаги фаровонликка асосланувчи шахс эрки” учун курашади. Бу охир-оқибат худбинликни урчилади. Фарбий Европада ХХ асрнинг 30-йилларидан бошлаб илгари сурилган “маданий гегемония”, “маданий инқилоб” назарияларини эсга олайлик. Италия коммунистлари сардори Антонио Грамшининг “Қамоқ дафтарлари”даги “инсоннинг маданий ўзагига таъсир этиб, ижтимоий моҳиятини ўзгартириш, миллий-маданий негизига раҳна солиб, тарихий руҳи, маънавий илдизлари, соғлом ақлдан айириш” назарияси пировардида ахлоқсизлик, ҳайвоний майлларга берилиш, нафснинг бош мақсадга айланишини тарғиб қилмадимиз?! Анъанавий ахлоқдан воз кечиш никоҳ ва оиланинг негизи бўлмиш насл қолдириш тушунчасини инкор этди. Якка жинсли “эркак-эркак” ёки “аёл-аёл” оилаларга йўл очди. Шуми маданият дегани?! Бу нафсни қондириш, фақат ҳузуру лаззат топиш, оний истак, бетизгин жазава, маънавий вазнсизликдан бошқа нарса эмас. Бу фикр яқинда Россия телеканалларидан бирида намойиш этилган “Роллинг стоунз” рок гуруҳи асосчиси ва ҳозиргача ҳам раҳнамоси Мик Жаггер ҳақидаги кўрсатувда яна бир бор исботини топди. Унинг шиори шундай экан: “Ҳаёт фақат секс, наркотиклар ва рокн-роллдангина иборат”. “Роллинг стоунз” (“Юмалаётган тош”) — бутун дунё мусиқий маданиятини ғорат этишга шайланган “Битлз” ансамбли билан деярли бир вақтда Европа саҳнасига чиққан, шон-шухрат бобида ҳам ундан кам бўлмайдиган, қарийб ярим асрдан бери эътибордан қолмай келаётган инглиз рок ансамбли. Унинг тенги йўқ деб таъриф-тавсиф этилган раҳбари Мик Жаггер ҳозир 67 ёшда. Ажабланарлиси шундаки, у ҳануз ўша шиорига содиқ, лекин унга бир оз таҳрир киритибди: “Секс ва рокн-ролл”. Наркотикдан эса воз кечибди. Чунки Жаггер узоқроқ яшамоқчи. Аниқроғи, наркотикдан ўлиб кетмоқчи эмас. Қандини урсин! Қаранг, неча авлодга мансуб миллионлаб ёшларни жазавага туширган “юмаловчи тош” қариганда жон қайғусига тушибди. Шунга ўхшаш шиорларни байроқ қилиб, ҳамма нарса, ҳатто мол-мулк, никоҳ, фарзандни ҳам кишан деб билиб, мутлақ эркинлик ғоясини “тараннум” этган “Битлз” ансамбли солисти Жон Леннон аслида ғоя билан тирикчиликни аралаштирмай, 275 миллион долларлик сармояни муомалага солиб қўйган экан. Ана сийрат, ана моҳият! Хўш, буни маданият тушунчасига дахлдор деб бўладими? Агар ҳар нечук истилоҳ лозим бўлса, уни оломончилик, оломон кайфияти, қўйинг-ки, “оломон маданияти” тарзида истифода қилиш жоиз. Ҳамонки, “оммавий маданият” билан “оломон маданияти”ни ўзаро фарқлаётган эканмиз, бирини миллий ва умуминсоний қадриятлар негизда ривожлантиришимиз, бошқасидан эса сақлашни тарғиб этишимиз, бу офатга қарши маънавий муҳофаза — иммунитетни шакллантириш чораларини кўришимиз шарт. Акс ҳолда, инсоният бетизгин нафс, фаҳш ботқоғига ботган Помпея мисол Яратганнинг қаҳрига учраши мумкин.

— *Хабаримиз бор, Сизнинг асосий илмий тадқиқотингиз жадид драмасига бағишланган. Ўзбек театр санъатига асос солганлар ҳам ўша жадид боболар эди. Улар театрни ибратхона деб билган ва бу ёндашув янги аср арафасигача ўз кучида қолди. Лекин ҳозирга келиб баъзи саҳна арбоблари бугунги ҳаёт одамларни беҳад толиқтириб қўйяпти, бинобарин, энди театр ҳордиқ чиқариш маскани бўлмоғи лозим, деганга ўхшаш фикрларни изҳор қила бошлади. Нима, ўзбек театри пайдо бўлгандан буён ўтган юз йил мобайнида халқ ҳаёти енгил кечган эдими? Мақсад фақат кўнгли очиш бўлса, театрдан бошқа ҳордиқ чиқариш масканлари ҳам кўп-ку! Тасодифни (эҳтимол, қонуниятни) қарангки, биз яна ўша оммавий маданият ёки сиз айтмоқчи оломон маданияти балосига рўбарў келиб турибмиз. Қолаверса, бу ўринда боя тилга олганимиз ҳолатнинг аксини ҳам қузатиш мумкин: аввалроқ оммавий маданиятни юксак маданият даражасига*

кўтариш фикри айтилган бўлса, энди юксак маданиятни оммавий маданият даражасига тушиб қолишдан сақлаш фикрини айтишга зарурат туғилаётмир. Ахир ўзбек саҳна санъатининг эталони ҳисобланиб келган Миллий театрда ҳам, афсуски, шундай ҳолни кузатиш мумкин...

— Европача театрға асос солган жадид боболаримиз санъатнинг ўзлари шуғулланган барча турини маърифат тарқатишға хизмат қилдиришни мақсад билдилар. Кейинроқ “санойи нафиса” деб аталган санъатнинг асл мақсад ва вазифаларини чуқур англаб ижод этган ва тарғиб қилган бу зотлар XX асрнинг 10-20-йилларида театр ва адабиётдан омма онги ва қалбига энг кучли таъсир кўрсатувчи восита сифатида гоят унумли фойдаландилар. Жадидчилик ҳаракатининг оталари Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам, Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳам театрни “ибратхона”, “таъзири адабий”, актёрларни эса “табиби ҳозиқ” (маҳоратли даволоччи) деб билиб, халқ театрға келиб, ўз қабиҳу зарарини кўрсин, фикр этсин, хулоса чиқарсин ва шунга мувофиқ ҳаёти, маишатини ростласин, дедилар. Улар, театр — кўнгилочар маскан, деган қарашларға қарши курашган (бу ўринда Сайидахмад Васлий ва Беҳбудийнинг давр матбуотидаги баҳсларини эслатиш ўринли).

Гарчи халқ орасида, театр — ҳордиқ чиқариш маскани, деган тушунча илдиз отган бўлса-да, у ҳеч қачон шу мақсадгагина хизмат қилган эмас. Тўғри, театр — томоша, томошахона. Унда ўтмиш ҳам, бугуну эрта ҳам, одамларнинг турфа феълу атвори, ижтимоию маиший турмуши, орзую армони, муҳаббату изтиробби — барча-барчаси кулги ёки йиғи уйғотиб, инсонни ҳайрат ва ҳаяжонға солиб, гўзал, соҳир тарзда намойиш этилади. Лекин бу асло беҳуда кўнгилхушлик эмас. Наҳотки томошабинни ҳаяжонға солиб, қалбини тўлқинлантирган спектаклни беқорчиликка, ҳабадаға йўйиш мумкин бўлса? Ахир спектакль қўйилаётганда томошабиннинг қалби ва онги ҳаракатда бўлади. Ҳаяжондаги инсонни пинакка кетган одам ёки фикрлаб турган кимсани дам олаётган мардум деб бўлмайди-ку! Шу боис ҳам театр санъатининг буюк ислоҳотчиси Константин Станиславский “Одамлар театрға кўнгилхушлик деб келади, аммо у ердан ўйға толиб чиқади”, деган эди. Дарҳақиқат, қайси даврни олманг, театр ўзининг олий миссиясини одамларни, жамиятни ҳаракатға келтиришда, уни илгарилатишда, тараққий эттиришда деб билган. Антик театр инсоний муносабатлар, эҳтиросларни авжлантириб, “тақдири азал” ўйинларидан холос бўлишға, руҳий тозариш ва озодликка; Шекспир даври — Уйғониш асри театри эркинликка, олижанобликка, муруватпешаликка; маърифатпарварлик саҳнаси эса билимға, маданиятға, ўсиш-ўзгаришға ундаган. Тўғри, булар бари жозиб бир тарзда авлодлар онгига, қалбига томоша орқали сингиб борган, уларға ўша ғоя, туйғулар билан завқ бахш этиб, комилликка етаклаган.

Одам борки, истеъмом эҳтиёжи бўлган ва бўлади, демакки, истеъмомчилик психологияси мудом урчийверади. Бироқ бу ҳол жайронни кимдир гўзаллик, эрк, бокиралик тимсоли, бошқа биров эса эти ширин, териси майин жонзот деб билганидек гап. Театр ана шу икки тушунчанинг нисбатида яшайди. Бугун иккинчи тушунча ҳамма жойда зўрайгандан зўрайиб боряпти. Бозор экан-да, рақобат, кимўзар деб нималар қилмаяпти санъат атрофидаги “шоввозлар”?! Дарвоқе, тил зўрға келишадиган номлари ҳам бор уларнинг: продюсер, менежер, имижмейкер, шоумен ва ҳоказо. Том маънодаги санъат оломон хоҳишларига мосланиб, силлиқланиб, шу каслардан бино бўлган улкан юҳонинг гоҳ улгуржи, гоҳ донабай — чакана луқмасига айланиб кетяпти. Ана шуниси хавфли, ана шунисидан қўрқулик. Сиз айтмоқчи, юксак маданиятни оломон маданияти даражасига тушиб қолишдан сақлаш ўта долзарб вазифаға айланиб бормоқда. Мана сизға яққол бир мисол: Москванинг дунёға машхур “Большой театр”ига ёш режиссёр ишға таклиф этилибди. У мазкур театрнинг классик тартибларини бузишға астойдил киришиб, унинг анъаналарига бир

қадар ёт асар — Иоганн Штрауснинг “Летучая мышь” (“Кўршапалак”) опереттасини саҳналаштирибди. Бунга-ку чидаш мумкиндир, аммо у енгил ишқ можароси шўхчан оҳангларда ифода этилган спектаклни қарийб яланғоч либосу ошқора шаҳвоний муносабатлар намойишига айлантирибди. Норози бўлганларни эса, ё маданий қоқоқликда, ё санъатни тушунмасликда айблаб, четга сурибди. Буниси ҳам майли, ўша навқирон “валад”нинг фикрича, бугун айни “Отелло”ни қўйиш мавриди бўлиб, уни “тўғри” талқин қилиш керак эмиш. Яъни Отелло билан Яго бир-бирини севади, Дездемона эса уларга халақит беради. Шунинг учун уни йўқотиш чоралари изланади. Ана сизга асарнинг энг “замонавий” талқини!

Худога шукр, биз бундай васвасалардан холимиз. Аммо эрта бир кун бизга ҳам мана шу балои офат ёпирилмайди деб ким кафолат бера олади? Ахир, глобаллашув замони, том устида интернет, антенна, “тарелка” деганлари беадоқ бўлса...

Миллий театр ифтихоримиз бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Жамоанинг ҳозирги салоҳияти шунга имкон беради ҳам. Бироқ зидловчи боғловчиларни кўпроқ қўллашга мажбур этадиган ҳолатлар борлиги, бўлиб тургани одамни қийнайди.

Ҳар қандай театрнинг, театр бадиий раҳбари ё бош режиссёрининг ижодий маслағи (кредоси) бўлиши ва у театр репертуарига ўша кредодан келиб чиқиб концептуал ёндашиши керак. Бугун қайси ўзбек театрида шундай ёндашув бор? Юртимизнинг давлат театрларида, режиссёрлар Олимжон Салимов ва Наби Абдурахмоновни истисно қилганда, концепция тугул ижодий принципнинг ўзи йўқ.

Театр бугун ҳам илк даврдаги каби жамиятни етакловчи куч бўлмоғи, одамларни фикрлашга, ҳеч бир ҳодисага бефарқ бўлмасликка даъват этмоғи керак. Акс ҳолда ҳозиргидек чакана бозор муносабатларига илова бўлиб юраверади.

— *Иттифоқо, француз рассоми Жан Дюбюффенинг тасвирий санъат Фарб дунёсида “маданият лидери”га айлангани ҳақидаги мулоҳазаларини ўқиб қолдим: “Рангтасвир адабиётдан юз йил илгарилаб кетди”, деб гапни тўғридан-тўғри хулосадан бошлайди у. Сўнгера шу нуқтаи назарини асослаш учун мана бундай “кичик тажриба” ўтказишга даъват этади: “Дастлаб ҳозирги рангтасвирни Рафаэль рангтасвири билан солиштириб кўринг, кейин Сартр асарларига Дидро асарларини таққослаб боқинг, шунда бутун ҳақиқат аён бўлади-қолади. Рангтасвирда шакл бошдан-оёқ янгиланиб бўлди, адабиётда эса бундай ўзгартиш сезилар-сезилмас, холос. Тасвирий санъатда тараққиёт ҳар қачон шаклий янгиланиш билан ҳамқадам кечган...” Очиғи, бу фикр мени бирмунча ўйга толдириб қўйди. Бутун Шарқ санъати ҳақида бўлмаса-да, ўзбек санъати хусусида сўз айтишга қурбим етар. Биз доим адабиётни “маданият лидери” деб билганмиз ва бу қараш яқин-яқингача ҳам ўзини оқлаган. Менимча, жараён 90-йиллардан бошланди: бизда ҳам рангтасвир адабиётни кўриб ўтиб, олд маррани эгаллаб олди. Тасвирий санъатдаги бундай “катта силжиш”дан кувониш лозим, албатта. Бироқ миллий адабиётимиздаги ҳозирги турғунлик ҳолатини қандай баҳолаш мумкин? Нега 70-йилларда сўз санъатимизга кириб келган сўнги янгиланиш тўлқини ортидан бундай пўртана ҳамон кўзга ташланмаяпти? Балки айнан шундай “сокинлик” сабаб ҳам ҳақиқатга, демакки, адабиётга алоқаси йўқ асарлар пайдар-пай китоб дўконларини тўлдираётгандир? Бундай манзарага боқиб, ажабо, олтин ўрнини жез олган давр — алкимёгарлар замони келмаяптими, деб ўйлаб қоласан, киши. Тўғри, бир неча авангардчи шоир-ёзувчи классик бадиий оламни нуратишга муваффақ бўляпти, аммо ноклассик бадиий оламни тиклашга чоғи келмаяпти. Шухрат ака, ушбу масала хусусида Сиз нима дея оласиз? Ўзбек адабиётининг ҳозирги аҳволи ҳақидаги фикрларингиз меникидан некинроқдир балки?..*

— Тасвирий санъат билан бадиий адабиёт қиёсига оид хулосалардан, менимча, у қадар хавотирланмаса ҳам бўлади. Аввало айтиш жоизки, муайян даврларда санъат турларининг бири илгарилаб, бири пайсаллаб турган — табиат ва жамият ривожининг қонунияти шунақа. Бу, асосан, истеъдодли санъаткорлар пайдо бўлиши ва мақбул муҳит яратилиши билан боғлиқ жараён. Қолаверса, тасвирий санъат билан адабиётни соҳа предмети, асар яратиш жараёни ва ҳоказо жиҳатларга кўра ҳам қиёслаш ва баҳолаш тўғри бўлмаса керак. Тасвирий санъатда бадиий шакл кўпинча интуитив тасаввурлар бағрида туғилади. Шеърятда ҳам бундай хусусият мавжуд, албатта. Шунга кўра, ҳозирги ўзбек шеърятини тасвирий санъат изланишларидан қуйида десак, янглишамиз. Мен ҳеч иккиланмай, Ҳалима Аҳмедова шеърятини, унинг сўнги йиллар битикларини замонавий санъатнинг юксак намунаси, деб айтган бўлардим. Назаримда, бу руҳий-ижодий юксаклик бошқа санъат турларида у қадар залворли эмас. Аммо наср ва драма — бўлак жараён, ўзгача муносабат ва ёндашувни тақозо этадиган ижод турлари. Улар бадиий тасвирда интуициядан кўра идрокни кўпроқ турол қилади. Бадиий наср ва драманинг юксак намуналарида ақл чиғиригидан ўтмаган бирон образ, лавҳа, деталь бўлмайди. Бари анланган ҳодиса сифатида бадиий воқеликда муайян интизом ва тартиб билан намоён бўлади. Акс ҳолда тасаввур бузилади, хира тортади. Албатта, шеърят ва тасвирий санъат ҳам бу хислатлардан холи эмас. Улар ҳам муайян интизом ва ички тартибсиз мавжуд бўлолмайди. Лекин бу интизом ва тартибнинг онг олами ва хаёлот дунёсидаги йўриғи бошқа. Наср билан драмада аниқ тасаввурларга суянувчи бадиий-психологик анализ ва сўнгра синтез билан иш кўрилса, мўйқалам усталари руҳий таҳлилни томошабин дунёқараши даражасидаги мавҳумотда қолдириб, натижа билангина кифояланади. Сўз санъати рангтасвир ёки ҳайкалтарошлиқдан мушкулроқ деган фикрдан йироқман, аммо бу икки санъат турини кимўзарга солиштириш ҳам жоиз эмас.

Эътибор қилинг, Жан Дюбюффенинг ўзи ҳам “кичик тажриба”сида бир-биридан буткул фарқ қилувчи икки (замонавий ва тарихий) даврни фалсафий наср намояндалари мисолида изоҳляпти. Балки тасвир имкониятлари жиҳатидан Жан-Поль Сартр Дени Дидродан у қадар илгарилаб кетмагандир. Аммо Дидродан салгина кейин француз адабий дунёсида пайдо бўлган Виктор Гюго сўз санъатининг бадиий имкониятларини нечоғлиқ юксалтириб юборди. Биргина “Париждаги Биби Марям ибодатхонаси” романи сўз санъати мўъжизаси эмасми?! Фалсафий-рационалистик таҳлил ва тасвир лиро-романтик таҳлил ва тасвир соясида нурсиз, ғариб бир усулга айланиб қолмадимми?! Унутмайликки, Рафаэлнинг ҳаётбахш, ёруғ рангтасвиридаги шакл қанча янгиланган, тасвирий санъат ҳозиргача қанча “изм”ларни бошдан кечирган бўлса ҳам, буюк мусаввир асарлари, хусусан, портретлари уйғотаётган ҳайрат ўз ўрнини бошқа шаклий экспериментга бирор марта ҳам бўшатиб бермади. Аксинча, ўша шаклбозликлар нур пайдо бўлиши билан тарқайдиган соядек йўқолиб, урфга қараб ўзгариб ётибди.

Эҳтимол, бугун ўзбек адабиёти “маданият лидери” эмасдир. Ҳозирги ўзбек маданияти ҳаётида “лидер”лик тасвирий санъатда ҳам эмас. Аён ҳақиқатки, бу рутба кинода, миллий киномизда...

Ўзбек тасвирий санъатида “катта силжиш”лар борлиги шубҳасиз, албатта. Сабоби, бир-биридан кам бўлмаган истеъдодларга ижодий ўсиш учун мақбул муҳит яратилди. Келинг, оддийгина фактларни санаб ўтайлик: Ўзбекистон Бадиий академияси таъсис этилди (бу ҳам маънавий, ҳам моддий рағбат, қолаверса, ижтимоий ҳимоя ҳам), Камолитдин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ташкил қилинди, ўнга яқин музей, тасвирий санъат галереялари, кўرғазма заллари очилди, яқин ўн йилдан бери икки йилда бир марта Халқаро биеннале ўтказилиб турибди. Рассом болалар ва ўсмирлар ижодига бўлаётган эътибор-чи!

Бу борада ташкил этилаётган тадбирларни санаб улгуриш қийин. Хўш, булар бари ушбу санъат тури ривожига туртки — рағбат эмасми? Энди эса бадиий адабиёти-мизни олиб кўрайлик. Олтмиш йил мобайнида бутун адабий кучни бирлаштириб келган Ёзувчилар уюшмасининг аҳволи не кечди? Адабий ҳаётни жонлантириб, турли аудиторияларда баҳсу мунозараларга сабаб бўлган “Шарқ юлдузи”, “Ёшлик” журналларининг-чи? Китоб ёзиш, уни нашр қилдириш имкониятини айтмасам ҳам бўлади. Ахир, ўйлаб кўринг, Шукур Холмирзаевдек улкан адиб романлар (романлар-а!) ёзиб ётса-ю, йўқсил аҳволидаги гўшанишин халқ ёзувчисининг бирор китоби ўн йиллаб дунё юзини кўрмасам... Шеър дегани эса — тама илинжидами ё бўлак эҳтиёждами — қайнагандан қайнаб тошди. Яхши-ёмонини ажрати олиш ҳам осон иш бўлмай қолди. Айтаверсак, армону гиналар кўп... Тағин раҳматли Шукур Холмирзаев ёдга тушади. Ўтган асрнинг 90-йилларида Ёзувчилар уюшмасининг йиллик сарҳисоб йиғинларидан бирида Шукур ака ўртага “Адабиёт ўладими?” дея савол — чақириқ ташлаган эди. Ҳамма, ўлмади, керак, яшайди, деб иддаоланган, ҳатто Шукур аканинг ўзи ҳам, моҳиятини чуқур англамай “томошавий жест” қилгандек туюлган эса-да, шундай буюк маънавий жабҳа тўхтаб қолишига ишонмаган ва некбин хулоса чиқарган эди. Аммо, барибир, ҳақиқий ижодкор — худо суйган банда — валийликдан узоқ бўлмас экан. Тўғри, адабиёт ўлмади, бироқ у, Сизнинг иборангиз билан айтганда, “катта силжиш”ларни ҳам бошдан кечирмади. Кўриб ўтганимиздек, бунинг ташкилий-объектив ва албатта, субъектив сабаблари ҳам кўп. Чинакам юксак адабиёт буларга боғлиқ эмас деб анойи “чўпчак” айтиш эса кулгили...

Шоядки, давлатнинг ушбу муаммони ҳал этишга киришгани адабиётимизга янги ҳаво, янги руҳ, янги ҳаёт бахш этса. Биргина Дўрмонда Ижод уйининг тикланиши ҳали кўп яхши асарларга доя бўлар. Ахир, Шукур аканинг ҳам, улардан улўғроқ авлод — Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шухрат ака, Пиримқул Қодиров, Абдулла Ориповнинг ҳам аксар сара асарлари Дўрмонда ёки шу каби бошқа “ижод уй”ларида яратилгани адабиёт муҳибларига яхши маълум-ку. Муҳими, бу гўшада ички хотиржамлик ва руҳий сокинлик бўлади. Ижодкорга бундан ортиқ не керак?!

Авангардчи шоир-ёзувчиларимизнинг “классик бадиий оламини нуратишга муваффақ бўлаётгани” эса, менимча, унчалик тўғри гап эмас. Улар ўзича бор, ўз дунёси, дунёларида яшаяпти, ўзини тушунадиган аудиторияни излаяпти, чекланган бир доирада топяпти ҳам. Ўзларининг “қумир”лари — классикларини “кашф” этяпти ҳам. Нима қипти, бу дунёда неники Оллоҳ яратибди, ризқини ҳам, кори аъмолини ҳам кўшиб беради. Лекин уларнинг классик бадиий оламини нуратишга қурблари келмас-ов. Чунки бу олам инсоният бор экан, фикрга, туйғуга, гўзалликка эҳтиёж бор экан, сира йўқолмайди, эҳтиёжмандларнинг қалбу тафаккурида ҳарорат, тўлқин, эпкинлар ҳосил қилиб, ҳар қачон яшариб яшайверади.

— *Тил ва адабиёт институтида XX аср ўзбек адабиёти тарихига доир кўп жилдлик тадқиқот яратилаётганидан хабаримиз бор. Бу тадқиқот миллий сўз санъатимизнинг ўтган асрдаги тараққиёт йўлини, ниҳоят, батафсил ва ҳаққоний ёритиб берса ажабмас. Аммо кейинги юз йилликдаги сўз санъатимизнинг баъзи баҳсли масалалари ҳақида унеча ҳам фикр юритиш мумкин ва ҳатто зарур. Ана шундай масалалардан бири миллий адабиётимизга доир қарашлардаги баъзи догма — “муқаддаслашган ҳақиқат”лардир. Бундай “ҳақиқат”ларни бедахл сақлаб қолишга интилаётган олимлар XX асрнинг манфур муҳити шоир ва ёзувчиларга ҳақ сўзни айтмоқ учун ортиқ имкон бермагандан баҳс очади. Нафсиларми, биз ҳам тарихийлик ҳадафини тан оламиз, бусиз асло мумкин эмас. Аммо, начора, шоир-ёзувчининг ичи-кўнглида қолиб кетгани эмас, айтган сўзигина адабиёт бўла олади. Бинобарин, тош-тарози ҳам айтил-*

ган сўз салмоғига қараб қўйилмоғи лозим, тўғрими? Ҳарқалай, бошқалардан кўра беҳроқ эди-да қабилдаги ёндашув ниҳоятда хавфли эмасми? Ахир, қачонгача ўзимиз билан ўзимиз бўйлашиб, ўзимиздан ўзимиз ғурурланиб юрамиз? Биз ҳам жаҳон билан бўйлашадиган фурсат етиб келмадимикан? Умуман, ўтган аср ўзбек адабиётига доир қарашлардаги доғмалар ҳақида нима фикрдасиз? Улардан халос бўлиш йўллари, Сизнингча, қандай?

— XX аср ўзбек адабиёти — менинг маҳлиёлигимдан қатъи назар, буюк адабиёт. Ҳеч шак-шубҳасиз, жаҳон билан бўйлаша оладиган адабиёт.

Рости, бизнинг психологиямизда ғалати бир хусусият бор. Ўз адабиётимизни, айниқса, бизга замондош шоиру адибларимиз ҳаёти ва ижодини, уларга оид керак-нокерак тафсилотлардан бохабарлигимиз сабаблими, ҳеч жаҳон адабиёти контекстида тасаввур этолмаймиз. Бир вақтлар Озод Шарафиддинов домла Ғафур Ғулум ижоди, хусусан, “Шум бола” асари юзасидан маъруза ўқий туриб, уни Марк Твеннинг Том Сойер ва Геклберри Финн ҳақидаги асарлари билан қиёслаб, ўзбек адиби маҳорат нуқтаи назаридан кучлироқ эканини айтганида, бу фикр ғайриоддий таассурот уйғотган эди. Балки шуниси билан ҳам хотирада қолгандир... Беғали Қосимов домла эса Алишер Навоий ижодида шахс эрки, инсон қадри мавзуида сўз юритиб, Шекспир “Гамлет”идан қиёсий иқтибослар келтирган ва ҳазрат бобокалонимизнинг жаҳоний ўлчамдаги ижодий қудратини исботлаб беришга уринган эди. Шу маънода Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ижодини ҳеч иккиланмай жаҳон адабиёти намуналари билан қиёсий-типологик тадқиқ этиш имконияти бор. Уларнинг “ичида қолиб кетгани эмас”, айнан китоб бўлиб, дунё юзини кўрган асарлари шундай фикр юритишга асос беради. Ана шу қарашни тадқиқотлар шаклида тақдим этолмаган ва ҳануз бунинг уддасидан чиқолмаётган ўзбек адабиётшунослиги ҳар қанча таънага лойиқ. Илло, бирор ўзбек адиби қачон Нобель мукофотини оларкан, деб кутиб ўтириш шарт эмас. Адабиётшунослар Паризод Мирзааҳмедова, Муҳаббат Шарафиддинова, илгарироқ эса Нинель Владимирова шундай тадқиқотларга чоғланган эди. Бу тадқиқотлар бора-бора монография, мақолалар тўплами шаклига кириб, аҳли адабда катта умидлар уйғотяпти. Аммо истак ва қулоч ҳар қанча катта бўлмасин, тафаккур миқёси, муқояса залвори деган гаплар ҳам бор. Шу ўринда мен Иброҳим Ғафуровнинг “Ҳаё — халоскор”, “Мангу латофат”, Дилмурод Қуроноунинг “Чўлпон насри поэтикаси” китобларини эслагим келади. Бу — ўзбек адабиётининг, хусусан, XX аср бадий изланишларининг миқёсини очиб беришга уринган катта-кичик тадқиқотлар. Аммо саноғи жуда кам. Қолаверса, улар ўз миқёсига яраша оммалашмади ҳам. Муҳими, уринишлар йўқ эмас. Мен, айниқса, Ойбек ижоди ностандарт усулларда ўрганилишини, унинг бугун шумшукка ўхшаб қолган “Қутлуғ қон”и поэтикасини тадқиқ этишни орзу қилиб юраман. Унинг матн қатламларига сингиб, воқелик ва образлар дунёсини буткул ўзгача талқинларда кўрсатиб бериш, бола палласида ойга талпиниб, мўйсафид ёшида у билан ҳамқадам бўлиб осмоний хаёлларга чўмган Ойбекнинг коинот миқёсида фикрлаган ва ижод этган мутафаккир санъаткор, инжа туйғулардан чўнг қамровларга кўтарила билган эпик тафаккур соҳиби эканини юзага чиқариш бугунги адабиётшунослигимиз учун ҳам қарз, ҳам фарз деб биламан. Шу каби ишлар амалга ошса, миллатлигимиз ҳам, маданий даражамиз ҳам бир қур юксаларми эди.

Машҳур кинорежиссёр Сергей Соловьёв ошкоралик авж паллага кирган вақтлар “биз шу пайтгача тағматнда фикрлардик, энди ошкора фикрлайдиган ва сўзлайдиган замон келди” деб суюнганида, шундоқ ақлли одам бузоқнинг югургани сомонхонагача эканини англамаганидан ажабланган эдим. Ахир, санъатнинг

бор таровати шу тагматнда эмасми?! Тагматни ҳис қилмаган ўқувчи, томошабин — санъат туйғусидан бебахра одам. Санъаткорнинг даҳоси борлиқ қадар серқатлам тагматн ярата билиши, неча-неча сатҳда теранлашув имконини бера олиши билан ўлчанади, наздимда. Кўзга кўриниб турган ҳақиқатни қандай бўлса, шундайлигича тасвирлаш ҳали санъат дегани эмас-да. Кейинроқ, “чексиз, чегарасиз ошкоралик”дан кўп вақт ўтмай, ўша кинорежиссёр бир фестиваль ҳайъатида ўтириб алам билан ёзғириб айтдики, ҳар нарсани тўппа-тўғри кўрсатавериш санъат эмас, бу ҳол фақш, зўравонлик ва қабоҳатни меъёрлаштиришга олиб келади, бундай вазиятда санъат ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

Вақти-замони етиб “Тагматн таровати” деб номланган яхши бир китоб дунёга келишини орзу қиламан. Ва ишонаманки, бу китоб XX аср ўзбек адабиётининг завол билмас мумтоз намуналари ҳақида бўлади.

— Яқинда Ўлжас Сулаймоновнинг эсселар китобини қайта варақлай туриб ажойиб бир фикрга кўзим тушди. Машҳур шоир адабий танқидчига ғоят лўнда, аммо жуда ёрқин таъриф беради: “...критик — это не преподаватель правописания, а учитель правдописания”. Менимча, бу жумлани ўзбекчага ўгиришга ҳожат йўқ, у шундоқ ҳам тушунарли, қолаверса, таржимада аслият жозибасини сақлаб қолиш дарғумон. Дарҳақиқат, бадиий адабиётда ҳақ сўз ҳимоясига адабий танқидчидек кўкрак келган бошқа ёвқур зот йўқ. Бу ўринда мен шу соҳанинг ҳақиқий эгасини назарда тутяпман, албатта. Ўлжас оға ўтган асрнинг 70-йилларида аксар олимлар адабий танқидчиликнинг “жанги жадал”ларидан қочиб, “тинчу осойишта” адабиётшуносликка уриб кетганидан озурда бўлган экан. Унинг бу изтиробини, табиийки, ўзи мансуб бўлган қозоқ адабиётидаги жараёнлар билан боғлиқ. Балки ўша кезлар Ўзбекистонда адабий танқидчилик муаммоси бундай кескин қилиб қўйилмагани икки-учта бўлса ҳам ҳаққўй, курашчан мунаққидларимиз бўлганидандир. Бироқ бугун миллий сўз санъатимизнинг ана шу “локомотив”и нега бир ерда депсиниб турибди, унинг адабий жараёнга таъсири нега йўқ ҳисоби? Сиз адабий танқидчиликдаги бундай аҳволни нима билан изоҳлайсиз? Бу соҳани юксалиш йўлига олиб чиқиш учун, Сизнингча, нима қилмоқ керак?

— Бобораҳим Машрабнинг мен ёқтирган бир байти бор:

*То кишига дард тегмай, бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардине бўлмаса, дарди саримни кавлама.*

Бу айнан Сиз айтаётган танқид ҳақида. Ўлжас Сулаймонов ҳақ: танқидчи — тўғри ёзишни ўргатувчи эмас, ҳақиқатни ёзишни талаб этувчи устоз. Бу устозлик хирқасини ҳар ким ҳам киявермас, аниқроғи, кия олмас экан. Бир ҳисоб қилайлик, бугун мамлакатимиздаги университетларнинг филология факультетини тамомлаган адабиётшунослар сони нечта экан? Кўп, жуда кўп. Филология фанлари номзоди бўлаётганлар аввал ҳам, ҳозир ҳам тўрт хонали санокдан ортса ортадики, кам эмас. Шулардан танқидчи — мунаққидлари қанча? Кечаги кун санок йигирмаларни қораларди. Бугун-чи? Қўл бармоқлари кўплик қилса керак-ов! Нафақат адабиёт, бадиий ижоднинг барча турларида, ҳатто жамиятда ҳам танқид керакмикан ўзи, деб ўйланиб қоласан киши. Кераклиги ҳақида антик дунёдан тортиб шу кунгача бўлган мутафаккирларнинг юзлаб ҳикматини қалаштириб ташлаш мумкин. Аммо не наф? Хунукни хунук, бадхулқни аблаҳ, бадфеълни малъун, муттаҳамни каззоб деб айтмасанг, айтолмасанг, сенинг одамлигинг, Оллоҳ яратган саралигинг қайда қолади?! Озод домла “...қалтис вазиятда тўғри сўзни, ҳақ сўзни мен айтмасам, ким

айтади, зиёлиман деб еб юрган ноним нима бўлади?!” деб ёзфирганида қанчалар ҳақ эди! У кишининг умр поёнида ёзган бир мақоласи “Виждон керакдир инсонга” деб номлангани бежиз эмас.

Бугун бизга, адабиётимизга Озод Шарафиддиновдек ҳақгўй аллома етишма-япти. Бу менингина эмас, бугунги бутун адабий жамоатчилик, олиму фузалонинг фикри.

Балки Озод домла адабиётшунослик уфқларини у қадар кенгайтириб юборма-гандир. Балки таржима санъатида ҳам қилни қирқ ёриб мўъжизалар яратмаган-дир. Муҳаррирлик, педагогик соҳаларида ҳам ўзи каби истеъдодли инсонлардек заҳмат, азият чеккани ҳолда, фавқулдда ҳайратга сазовор ишлар қилмагандир. Аммо танқидда, публицистикада Озод Шарафиддинов беназир эди. Шундай бўлиб қоляпти ҳам. Агар бу жабҳаларда домлани ортда қолдирмоққа қодир куч-лар топилса, устоднинг арвоҳи фақат шод бўларди.

Танқиддан кўпчилик кўрқади: сиёсатчидан тортиб иқтисодчигача, амалдордан тортиб санъаткоргача. Нега? Негаки, танқид ҳаққоний бўлса, шахснинг, ҳодисанинг моҳиятини юзага чиқариб кўяди. Асли ният нима бўлгани, қайда ғараз, қайда ман-фаат аралашгани, риё қайдаю самимият қайдалиги, ким нимага қодир ёки қодир эмаслигини фош этиб кўяди. Ана шуниси кўрқинчли, ана шуниси қалтис — одам-га ёқмайди. Кимнинг наздида? Риёкорнинг, сохтакорнинг, муттаҳамнинг, лоқайдун бепарвонинг! Бу фикр нафақат жамиятга, айна чоқда, санъат билан адабиётга ҳам тааллуқли. Ваҳоланки, бугун танқиднинг, танқидчилиكنинг майдони кенгайиб кетган. Биргина санъат танқидчилиги ҳудуди қанчалар кенг! Ўзбекистонда йилига элликталаб бадиий фильм яратилмоқда. 36 театрда тўрттадан спектакль премье-раси ўтса ҳам, 144 та таҳлилбоп танқидий материал бор деяверинг. Хужжатли ва мультимедиа филмлар, йил-ўн икки ой томоша залларини тўлдириб турган концерт дастурлари, телевидение (давлат ва нодавлат) кўрсатувлари, телесериаллар, мусиқий клиплар, тасвирий санъат кўрғазмалари... Эҳ-ҳэ, ками-да ҳар бир йўналишда 30-40 танқидчига материал, мавзу, муносабат имкони бор. Шу теграда энди бадиий адабиётни тасаввур этайлик. Нашр этилаётган китоблар, адабий-бадиий журналлар, газеталар... Адабиёт соҳасининг ўзига пойтахту вил-оятлар бўйича камида 50-60 мутахассис мунаққид зарур бўлиб турибди. Хўш, бу юмушларни ким адо этади?

Очиғи, ҳозир бизнинг жамиятда ҳам, санъату адабиётда ҳам асосий мунаққид — Юртбошимизнинг ўзи. У кишининг маънавият жабҳалари билан боғлиқ сўнги уч рисоласи: “Юксак маънавият — енгилмас куч”, “Энг асосий мезон — ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш”, “Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эъти-бор” ижтимоий-маънавий ҳаётимизда бурилиш ясади десам янглишмайман. Бу “маънавият” тушунчасининг таърифими, маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлигими, жамиятимизда юз бераётган маънавий ислоҳотларми ёки глобаллашув замо-нида фуқаролар онгу қалбини ёт ғоялардан сақлашми, журналистикамиздаги фуқаролик позицияси, виждонан иш кўриш, ҳақ сўзни айтиш, адолатни ҳимоя қилиш масалалари бўладими ёки ёзувчи истеъдодининг ноёблигию уни авайлаб асраш, адиб сўзини замонга, бунёдкорликларга ҳамоҳанг қилиш талабими — барчаси Юртбошимиз асарларида теран ва қамровдор ифодасини топди. Унут-маслигимиз зарурики, бу ҳозирги танқидчилигимиз учун ўзига хос методологик асосдир.

Хўп, методологик асос-ку бор экан, нега танқид жонланмаяпти? Ҳали санаб ўтилган танқидбоп материаллар уюлгандан уюлиб боряпти. Танқид танқислиги са-баб умумсавия, умумдид ҳам ҳаминқадар. Бир донишманд, ўз-ўзини танқид қила олган халқ тараққиётга қодирдир, деб айтган экан. Хўш, тараққиётни истасак, унга бор вужудимиз билан интилиб турсаг-у, оёғимизга кишан, басират кўзимизга пар-

да бўлмиш иллатларни-да фарқламай илаштириб кетаверсак, бу силжиш эмас, “бир жойда туриб олға” қабилидаги депсиниш бўлмайдами?!

Танқидчиликнинг “Бир асар ҳақида икки фикр”, “Очиқ хат”, “Муносабат”, “Баҳс” каби матбуот рукнлари остида қанчадан-қанча долзарб “чиқиш”лари бўларди. Ҳозир ҳам ойболта билан эмас, хайрихоҳлик билан ёндашиб, таҳлил асносида ҳақ сўзни дадил айтадиган, ижодкорни ишонтириб, битикларига такомил, кейинги ижодига қанот бағишлайдиган беғараз, холис, ҳалол танқидчилик жуда зарур. Истеъдодсиз, самимиятсиз, фақат тама билан ёзилиб, тижорат мақсадидагина нашр этилаётган, ё кино экранлари, ё томоша саҳналарига чиқаётган “асар”ларни жамоатчилик ўртасида муносиб баҳосини бериш йўли билан тўхтатиш ҳам тараққиёт учун курашдир.

Муҳими, санъатга оид ҳукумат ҳужжатларида мазкур муаммоларни коллегиял асосда кўриб чиқиб ҳал этиш механизмлари равшан кўрсатиб берилган. Демак, бирёқлама эмас, ҳартомонлама таҳлил ва танқид қилиб, муайян асарларга ҳаётга йўлланма бериш ё бермаслик имкони бор. Бу энди ўша мутасаддио масъулларнинг, танқидчи “шунос”ларнинг билим ва малакасига, айниқса, виждонига ҳавола. Виждонни эса қўл билан тутиб бўлмайди, у билан қорин тўйғазиш ҳам қийин...

Камина Миллий театримизнинг 2007 йилги репертуари ҳақида батафсил бир мақола эълон қилиб эдим. Ютуқларни санаб, эътироф этган ҳолда, айрим спектакллардаги камчилик ва нуқсонларни танқид остига олдим. Билишимча, Миллий театрда ҳам, “Ўзбектеатр” бирлашмасида ҳам ва ҳатто Санъат институтида ҳам мазкур мақола юзасидан муайян баҳс-мунозаралар бўлибди. Бироқ шов-шув, миш-миш кўп-у, матбуот жим. Мен, ростки, шу соҳанинг нонини еб юрган мутахассислар (улар анчагина) муносабат билдирар, баҳслашар деб ўйлаган эдим. Фақат, “Ҳасрат боғи” спектакли ҳақидаги танқидий фикрлардан пьеса муаллифи дарғазаб бўлиб, баъзи таҳририятларга мурожаат этибди. Қарши муносабат асосли деб топилмаган шекилли, матбуотда бирорта мақола чоп этилмади. Олтмиш йилдан бери адабиётга хизмат қилиб келаётган ёши улуғ ижодкорни хафа қилиб қўйдимми, деб ўйлаб қолдим. У киши билан салом-алигимиз бор эди, гоҳо кўнғироқлашиб турар, ҳатто “Ҳасрат боғи”ни қўлёзмада ўқиб, пьесани Миллий театрга тавсия этганларнинг бири ҳам ўзим эдим. Тажрибадан аёнки, пьеса асосан театрда пишади, агар истеъдодли режиссёр ундаги чўғ, учкунни пайқаб олса, сўз санъати ҳодисасини томоша санъати тилига ўгириб, янги ҳаёт бахш этиб юборади. Афсуски, “Ҳасрат боғи”даги ўша учкунни режиссёр топа билмади. Оқибатда спектакль театр репертуарини беамади. Бундан ўзим ҳам хижолат бўлганим рост. Чунки камина ҳам “ҳайбаракаллачи”лардан эдим-да.

Табиийки, режиссёр талқини бўш бўлса, ижодий ёндашув сезилмаса, спектаклнинг бошқа унсурлари ҳам шунга яраша чиқади. Хўш, ана шундай гаплардан кейин яна қўлга қалам олиш осонми? Мўйсафид одамни таҳририятлар эшигида тентиратиш инсофданми?! Лекин ўша алмисоқдан қолган ҳикмат ҳануз ўз кучида — “Афлотун менинг дўстим, аммо ҳақиқат ундан устунроқ”. Мунаққид халқи шу ҳикматни ҳаёт ақидасига айлантирмас экан, ҳаромдан ҳазар, тамадан парҳез қилмас экан, унинг танқидидан на жамиятга, на ижодкорга наф бор.

Албатта, танқидда хайрихоҳлик керак, бу — бош мезон. Агар суюб, ардоқлаб, асослаб иллату нуқсонидан воқиф этилса, ҳақиқий ижодкор бундан озор чекмайди. Билъакс, миннатдор бўлиб, асарини пиштади. Ахир, юрак қонингиз билан битган асарингизга малакали муносабат билдирилса, шунинг ўзи кўмак, қувват, қувонч эмасми?!

Шу билан бирга, бугун танқидчилик кўчасида юргану шу йўлга кираман деб турган кишиларга ҳам озроқ эътибор, рағбат зарур. Ҳеч бўлмаса, ўз кори хайри-

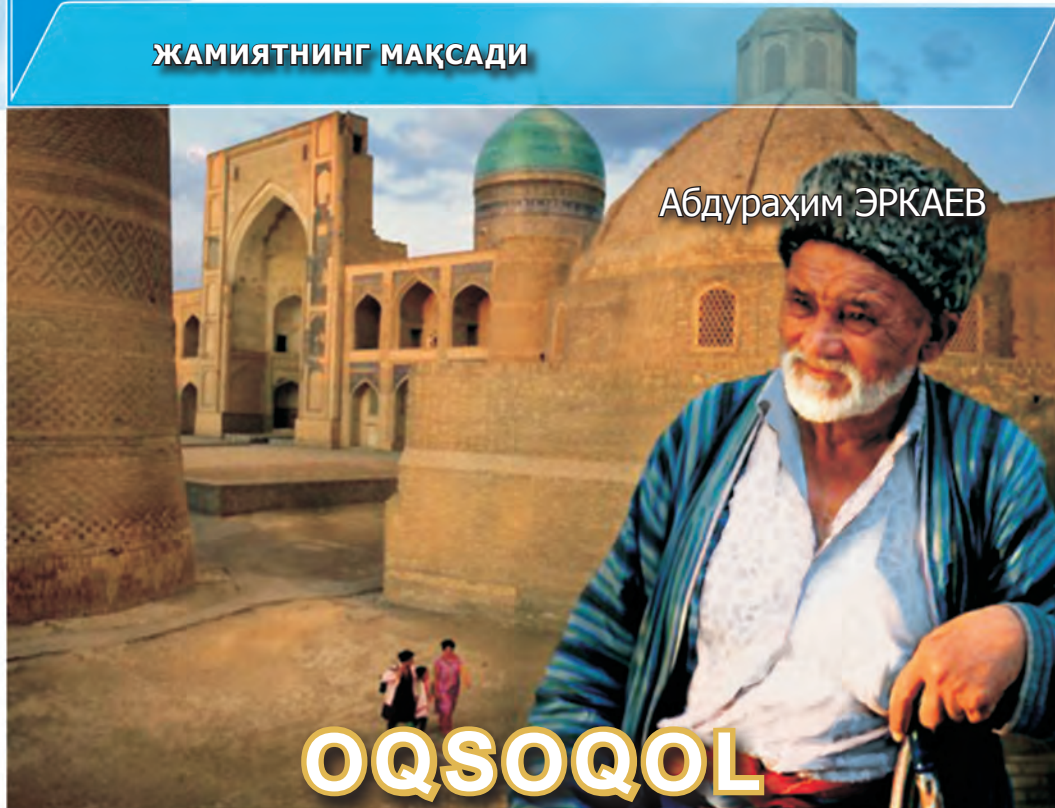
нинг ичидаги маслақдош, елкадош, сафдошлардан хайрихоҳлик керак. Озод домланинг тўнғич шогирди Умарали Норматовда ҳам шу фазилат бор. “Ступка” деган ҳикоядан таъсирланиб бир мақола ёзиб эдим, мақола эълон қилинган кунидек у киши менга — бир вақтлар талабаси бўлган фарзанди тенги одамга атай кўнғироқ қилиб, муносабат билдирди. Шунчаки табрик эмас, айнан муносабат билдирди.

Нокамтарлик бўлса-да, яна бир гапни айтай. Яқинда “Новый век” газетасида 2009 йилги ўзбек киноси ҳақида бир саҳифа мақолам чиқди. Очиғи, ухлаб тушимга ҳам кирмаган ҳол эди бу. Бирор ҳафта аввалроқ киношунос Саодат Хўжаева телефон қилиб, кино ҳақидаги маърузам маъқул бўлгани ва ижозат берсам, рус тилига ўгириб, матбуотда чоп эттиришини айтди. Ваҳоланки, Саодат опа билан кўзтанишмиз, холос. Мана хайрихоҳлик, ўз соҳаси вакилини қўллаб-қувватлаш, елкадошлик! Бундай хайрихоҳликка ҳамма ҳам қодирми? Қачонки, шундай ҳолатлар одатий бўлиб қолса, Сиз айтган “локомотив” юриб кетади.

— *Шухрат ака, “Қалбга йўл” деб номланган мақолангиз катта қизиқиш билан қарши олинди. Сиз мақолада маданий-маънавий ҳаётимизнинг деярли барча жабҳаларидаги “ажаб ҳолат”ларга муносабат билдирган эдингиз. Бу чуқур билим ва жўшқин эҳтирос билан, яна ҳам муҳимроғи, ғоят куйинчаклик билан ёзилган мақола эди. Мақола юзасидан таҳририятимизга хатлар келди, кўнғироқлар бўлди. Шу мақола учун ҳатто бообрў бир мукофотга лойиқ ҳам топилдингиз. Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди? Сиз нишонга олган соҳаларнинг мутасаддилари орасида раҳмат айтган ёки баҳсга киришганлар бўлдимиз? Умуман, ўша мақоладан сўнг дахлдор соҳаларда бирор ўзгариш рўй берганини сездингизми?*

— Бу саволингизга қисман жавоб бериб ўтдим. Агар ўша мақола маъқул келган бўлса, бунинг бари дарддан, дардмандликдан, дардкашлиқдан эди. Шукрки, ўқиган мардум раҳмат айтди, аммо, таассуфки, тилга олинган соҳа мутахассислари ҳам, мутасаддилари ҳам ўзларини билиб-билмасликка солди ёки чекка-чеккада пичинг қилди — кўнғлидагини айтиб ўртага чиқадиган бирорта ҳам марди майдон топилмади. Бизнинг бу ўтроқ жисму вужудларни, мудроқ онгу қалбларни кўзгатиш, уйғотиш осон кечмас экан. Халқимизнинг басират кўзини очиш учун даврани кенг олиб, сафларни тўлдириб, изчил, муттасил саъй қилмоқ, бу йўлда гоҳ бору гоҳ йўққа, гоҳ дўсту гоҳ душманга эш бўлмоқ, сабру тоқат этмоқ, бир сўз билан айтса, собирлик зарур экан. Аслида бу ҳам ибодатдир. Иноятларидан бебаҳра этмас, иншооллоҳ!..

Муҳиддин РАҲИМ
суҳбатлашди.

Абдурахим ЭРКАЕВ

OQSOQOL

Жамият тараққий этиши асносида унинг институтлари ҳам ўзгариб, янгиланиб боради. Айримлари тарих саҳнасида бутунлай тушиб, унутилиб кетса, баъзилари янгитдан пайдо бўлади. Лекин ижтимоий институтлар орасида сиёсий ва иқтисодий тузум ўзгарсада, мазмуни ва шаклини янгиллаб, жамиятдаги вазифаларини давом эттираверадиган нисбатан собитлари ҳам бор. Оила ва никоҳ, ахлоқ ва ҳуқуқ, урф-одат ва таълим-тарбия каби жамият ҳаётини тартибга солувчи, ривожланишда давомийлик ва ворисийликни таъминловчи институтлар ана шундай хусусияти билан ажралиб туради.

Кўпчилик олимлар инсон моҳиятини унинг ижтимоийлигида кўради. Бинобарин, жамоага бирлашиш илк қоида ва талабларни юзага келтирган. Жамоа ичидан ҳар хил жараёнларга бошчилик қила оладиган кишилар лаёқат ва маҳоратига (масалан, ов қилишга ёки бошпана қуришга, меҳнат қуроллари ва бошқа анжомлар яшашга) қараб, ажралиб чиқа бошлаган. Жамоа аввал-азалдан умумий бошлиққа эҳтиёж сезган. Натижада ибтидоий жамиятда

уруғ-жамоалар етакчиси — оқсоқоллик институти шаклланган.

Оқсоқол жамоадорларидан топқирлиги, фикрлаш қобилияти ва қатъияти, билими, тажрибаси, ташкилотчилиги ва бошқа муҳим хислатлари мажмуига кўра бирмунча устун бўлган. Кимдир жисмонан кучлироқ, овда мохирроқ ёки бошқа бирор соҳада зўрроқ бўлган бўлиши мумкин, лекин оқсоқолнинг бошлиққа хос фазилатлари устун бўлган. Шу боис оқсоқол уруғ-жамоанинг ҳақиқий, норасмий етакчисига айланган ва жамоа аъзоларининг ихтиёрий бўйсунушига асосланган обрў ва ҳокимиятга эга бўлган.

Ибтидоий тузумда оқсоқолнинг қарори (бошқалар билан келишиб ёки ўз хоҳиши-иродасига кўра қабул қилинишидан қатъи назар) ҳамма учун мажбурий ҳисобланган, бирор киши унга қарши чиқмаган. Чунки бу тузумда шахсий манфаат, индивидуализм инкор қилинган, уруғ манфаатига, жамоавийлик принципига бўйсунилган. Натижада оқсоқоллик институти ўзига хос авторитарлик касб этган.

Жамият бирмунча ривожланиб, хусусий мулк пайдо бўлиши, одамлар ўртасида мулкрий ва ижтимоий табақаланиш юзага келиши билан уруф-жамоалар, қабилалар ичидан емирилган, давлат ва ҳуқуқ вужудга келиб, асосий бошқарув оқсоқоллардан расмий амалдорлар қўлига ўтган. Аммо Шарқ мамлакатларида, хусусан, бизнинг ҳудудда оқсоқоллик бутунлай йўқолиб кетмаган. Бу институт янги шароитга мослашган, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни давлат идоралари билан боғловчи ҳалқага айланган. Кўп ҳолларда оқсоқол бир йўла маҳаллий ўзини ўзи бошқариш бўғини — қишлоқ ёки маҳалла жамоаси бошлиғи ҳамда давлат бошқаруви тизимидаги қуйи амалдор вазифасини бажарган. Масалан, хонликлар давридаги қишлоқ аминлари бир томондан, оқсоқол иккинчи томондан, давлат амалдори ҳисобланган. Ибтидоий жамоадан фарқли ўлароқ, аграр жамиятда оқсоқол норасмий етакчидан расмий етакчига айланган.

Бутун аграр жамият тарихи давомида Шарқ мамлакатларида оқсоқоллик институти сақланиб қолишининг сабаблари, энг аввало, ерга хусусий мулк ўрнатилмагани, суғориладиган деҳқончилик талаблари ҳамда аввалига патриархал, кейинчалик ярим патриархал турмуш тарзи шароитида жамоавийлик тамойилининг одамлар ҳаётидаги аҳамияти йўқолмаганидир.

Асосий тирикчилик манбаи — ер ва сувдан жамоа бўлиб фойдаланиш, ўнлаб чақиримга чўзилган ариқ ва зовурларни йил сайин бир-галикда тозалаш каби ишлар ҳам жамоавийликка бўлган эҳтиёжни сақлаб қолди. Шу тариқа оқсоқоллик янги тузумга мослашиб такомиллашди, янги шароитга хос хусусиятлар касб этди ва табиийки, баъзи янги вазифаларни ҳам бажара бошлади. Масалан, оқсоқол қишлоқ амини сифатида солиқ йиғиб, хазинага топширишда давлатга ёрдам берди ёки вақф ерларидан олинадиган даромаднинг масжид ва мадрасага етиб боришини таъминлади ва ҳоказо.

Шаҳарларда қишлоқ жамоасига монанд маҳалла жамоаси вужудга келди. Ўша даврда саноат ишлаб чиқариши оила даражасида ташкил этилган, маҳаллалар бирор касб-ҳунарга қараб ихтисослашган эди. Шу сабабдан оила жамиятда ишлаб чиқаришнинг

бирламчи, маҳалла эса жамоавий тузилмасига айланган эди. Маҳалланинг масжиди, мактаби, зарур инфратузилмаларни жамлаган гузари бўлган. Ёш авлод маҳаллада касб-ҳунар сирлари ва кўникмаларини, дастлабки иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни ўзлаштирган, масжид қошидаги мактабда бошланғич таълим олган. Бошқача айтганда, маҳалла ҳам истиқомат қилиш жойи, ҳам ўзига хос ишлаб чиқариш уюшмаси (корхонаси), ҳам кадрлар тайёрлайдиган ижтимоий-тарбиявий муассаса бўлган.

Оқсоқол жамоанинг ички муносабатлари баробарида иқтисодий, ижтимоий-ҳуқуқий, касбий-тарбиявий ҳаётини ҳам тартибга солган, шунингдек, унинг эътиқоди, маънавияти — жамоавий мафқураси (қабила ёхуд касб-ҳунар билан боғлиқ асотирлари) ҳимоячиси, анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларини ўтказадиган ташкилотчиси ҳам бўлган. Ушбу омил оқсоқоллик институтининг сақланиб қолишида муҳим аҳамият касб этган. Чунки Шарқ мамлакатлари турмуш тарзида ҳамма вақт анъаналар, урф-одат ва маросимлар катта роль ўйнаган. Боз устига, қишлоқ жойларда патриархал ва ярим патриархал хўжалик юритишининг, шаҳарда эса оилавий ҳунармандчиликка асосланган ишлаб чиқаришнинг турғунлиги иқтисодий, сиёсий ва диний-мафқуравий муносабатлар турғунлигини белгилаган. Бу каби омиллар мажмуи ва урф-одатлар ҳукмронлиги охир-оқибатда анъанавий жамият шаклланишига олиб келган. Оқсоқоллик анъанавий жамият талабларига мос бўлгани сабабли бошқарув тизимининг ажралмас доимий бўлагига айланган ва аграр жамиятнинг барча босқичларида шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам асосий ижтимоий тузилмалардан бири сифатида фаолият кўрсатган.

Оқсоқолнинг ўзига таъриф берадиган бўлсак, у — халқ орасидан чиққан норас-

мий етакчи сифатида қишлоқ жамоасининг ёки шаҳарларда бирор ҳунармандчилик турига ихтисослашган маҳалланинг умумий корпоратив манфаатларини ҳаммадан аввал ёки биринчилар қаторида пайқай олиш қобилиятига эга киши. У, шунингдек, умумий манфаат ва мақсад йўлида жамоадошларини бирлаштирадиган, ишонтира оладиган, улар кучини мувофиқлаштириб, ўз ортидан эргаштира биладиган ташкилотчи ҳамдир. Одатда, оқсоқол мулоқотга уста, ўзига хос “дипломат” — ҳамма билан тил топишади. У зарур ҳолда жамоага, бирор шахсга ёхуд расмий идора вакилига ён босади, муросага боради, зарур бўлса, қатъият кўрсатади, босим ўтказади, ўз позициясини ҳимоя қилади. Бунинг учун обрў-этибордан ташқари, у жамоага (оммага) маъқул келиши, одамларни ўзига жалб қила олиш каби туғма хислатга ҳам эга бўлмоғи керак. У ҳокимият билан тил топа олиши, унга ҳам маъқул келиши, жамоаси манфаатини, айниқса, ер ва сув, нарх-наво, солиқ ва бож масалаларида ҳимоя қила олиши, давлат идоралари ва ўзга жамоалар, гуруҳлар билан келиша билиши лозим. Бошқача айтганда, оқсоқол истараси иссиқ, жозибали, харизматик шахс бўлиши керак.

Ҳокимият ва халқ, давлат ва фуқаро ўртасида ҳар доим икки ёқлама ахборотга эҳтиёж бўлган. Жамиятнинг ривожланиш даражасига мос равишда ахборот алмашиш ҳам турлича эди. Ўрта асрларда ҳокимиятнинг энг муҳим фармон ва қарорларини бозорларда, гавжум жойларда жарчилар эълон қилган. Ўз навбатида, давлатнинг махсус кишилари аҳолининг ҳокимият сиёсатига, муайян фармон ва буйруқларга муносабатини, бир сўз билан айтилса, жамоатчилик фикрини юқорига етказиб турган. Оқсоқол ўз жамоаси фикрини ифодаловчи ва бундан маъмуриятни хабардор этиб борувчи асосий бўғинлардан бири саналган. У жамоаси муаммоларини, одамлар ҳокимиятдан қандай чора-тадбирлар кутаётганини қайси масалаларда ҳокимиятдан рози ёки норози эканини яхши билган. Шу маънода, оқсоқол аграр жамиятнинг ўзига хос социологи ҳисобланган. У жамоаси фикрини ифодалаш баробарида маълум йўналишда фаол шакллантирган ҳам. Маъмурият сиёсати ва талаблари билан жамоа манфаатлари ҳамда адолат

мезонлари ўртасида зиддият пайдо бўлса, вазиятни юмшатишга, қарашларни, мезонларни яқинлаштиришга ҳаракат қилган. Маъмуриятни аҳоли кайфиятидан огоҳ этиш баробарида мардумнинг “арз-доди”ни ҳам унга етказган. Маъмурият зарур ҳолларда оқсоқоллар, имом-хатиблар орқали жамоатчилик фикрини бошқарган. Лекин баъзан жамоатчилик ҳам оқсоқоллар орқали ёки оқсоқоллар жамоатчилик орқали маҳаллий маъмуриятга ўз нуқтаи назарини ўтказган.

Мустамлакачилик даврида Марказий Осиёда анъанавий жамият емирилиб, ижтимоий ҳаётда кескин ўзгаришлар юз берди, аста-секин индустриал жамият шаклланди. Шаҳар аҳолиси тез ўсди. Индустриал жамият маҳалласи анъанавий ўрта асрлар маҳалласидан тубдан фарқ қилади. Бу даврга келиб маҳалла жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш ва касб-ҳунарга ўргатиш тузилмаси мақомини йўқотди. Чунки энди асосий ишлаб чиқариш жамоаси бўлиб завод ва фабрикалар, кадрлар тайёрлаш маскани бўлиб эса маҳаллага бўйсунмайдиган халқ таълими ва касб-ҳунар таълими муассасалари таркиб топди. Шундай шароитда маҳалланинг ижтимоий вазифалари кескин камайиб кетди. Қишлоқ жамоаларида ҳам аҳвол шунга мувофиқ тубдан ўзгарди.

Маҳалла мавқеининг тушиши табиий ҳол эди. Биринчидан, бунини ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг мазмуни ва шакли ўзгаргани тақозо этар эди. Иккинчидан, жамоавийликка муқобил тарзда индивидуализм кучли ривожлангани, жамиятда алоҳида инсоннинг мухторийлиги ва ҳақ-ҳуқуқлари, айниқса, индивидуал манфаатлари тан олингани оилаларнинг маҳалладан касбий ва иқтисодий мустақиллиги ортишига, одамларнинг ҳаётдаги эркинлиги, ташаббускорлиги ўсишига олиб келди. Натижада айнан шу борадаги муносабатларни тартибга солувчи маҳаллага, оқсоқолга эҳтиёж кескин камайиб, анъанавий жамият асосларига путур етди. Маҳалла фақат маиший турмуш ва маросимлар билан боғлиқ айрим вазифаларнигина давом эттирди. Ҳатто ободончилик, тозалик ва бошқа коммунал масалалар билан ҳам махсус тузилмалар — коммунал хўжалик, электр тармоқлари, сув-оқава, газлаштириш ва шу каби идоралар шуғулланадиган бўлди.

Совет даврида жамиятнинг аксар анъанавий институтлари, жумладан, оқсоқоллик расман барҳам топди. Аммо бу бирданига юз бергани йўқ. Дастлабки даврларда қишлоқ кенгашларига, қўшчилар союзларига, шаҳарларда эса хунармандлар артеллари ва ширкатларига раис этиб кўпроқ собиқ оқсоқоллар сайланган. Коллективлаштириш ва қулоқларга қарши кураш кампанияси, айниқса, 30-йилларнинг сиёсий қатағонлари давомида оқсоқоллик расман жамият институти сифатида тугатилди. Лекин унинг унсурлари батамом йўқ бўлиб кетмади. Халқ психологиясида барибир оқсоқоллик институтига мойиллик сақланиб қолди. Совет ҳукумати дастлабки йиллар бундан усталик билан фойдаланди. Айрим ижроия идораларига, ҳатто республика Марказий Ижроия Қўмитасига Йўлдош Охунбобоев каби саводхонлик даражаси паст, аммо халқдан чиққан оқсоқоллар раис этиб тайинланди (аслида эса бошқарув уларнинг фирқадан қўйилган ўринбосарлари қўлида бўлган).

Аҳолининг маиший турмушини ташкил этиш ва мувофиқлаштириш доирасида оқсоқол вазифасига маълум даражада эҳтиёж сақлангани сабабли маҳалла етакчиси ўз вазифасининг маиший турмуш билан боғлиқ қисмини норасмий тарзда, стихияли давом эттирди. Бу даврда маҳалла қўмитаси раиси (оқсоқоли) жамоатчилик асосида урф-одат ва маросимларни тартибга солувчи, хонадонларда тўй ўтказиш саналарини мувофиқлаштирувчи, турли идоралар сўраганда эса, фуқароларга турар жойидан маълумотнома ёзиб берувчи котиб даражасига тушиб қолган эди.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда жамият ва давлат қурилишида чуқур ислохотлар бошлаб юборилди. Биринчидан, ҳозирги давр ахборот технологиялари, глобаллашув ва бозор иқтисодиёти, замонавий тараққиёт талабларидан келиб чиқиб, жаҳондаги юсак ривожланган мамлакатлар тажрибаси, умуминсоний қадриятлар ўрганилмоқда, демократия ва ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти асослари мустаҳкамланмоқда. Иккинчидан, бу жараёнда халқимизнинг уч минг йиллик давлатчилик ва жамиятни идора қилиш, жумладан, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тажрибаси ўрганилиб, унинг аҳамиятини йўқотмаган

қадриятлари бугунгикунга мослаштирилмоқда. Шу муносабат билан маҳалла институти янги ҳуқуқий ва ташкилий асосда қайта тикланиш ва замонавий жамиятга интеграция бўлишга интилаётгани диққатга сазовордир.

Демократия ҳар томонлама ривожланган, қонун устуворлиги таъминланган ҳуқуқий давлатда ижтимоий қатламларнинг, жисмоний ва юридик шахсларнинг, умуман, барча социумларнинг бир-бири ва давлат билан муносабати энг аввало қонунчилик билан тартибга солинади. Шу боис, бир томондан, давлатнинг турли-туман идоралари ва қонунларини бажариш билан боғлиқ бўлмаган анъанавий тузилмаларга объектив эҳтиёж янада пасаяди. Фақат ахлоқ институти ва қисман маиший урф-одатлар ҳамда умумхалқ байрамлари ва расмий саналар — давлат байрамлари бундан мустасно. Иккинчи томондан, фуқаролик жамияти асослари ривожланиши жараёнида янги типдаги жамоат ташкилотлари ва тузилмаларига (жумладан, ўзини ўзи бошқариш институтларига), уларнинг янги типдаги ҳақиқий, норасмий етакчиларига, фаолларига эҳтиёж туғилади.

Ўзбекистонда жамият ва давлат қурилиши соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири бошқарувни босқичма-босқич номарказлаштиришдир. Марказий ҳокимият идоралари ваколатларининг бир қисми маҳаллий ҳокимликларга ўтмоқда. Улар эса баъзи вазифаларини ўзини ўзи бошқариш ва жамоат ташкилотлари билан баҳам кўрмоқда.

Бошқарувни демократлаштириш, номарказлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашда юз бераётган ўзгаришларга маҳалла бошқаруви мавқеининг ўсиб бораётганини мисол келтириш мумкин. Ушбу мавзуга бағишлаб кўплаб мақолалар эълон қилинди, махсус илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мустақиллик даврида қайта тикланган маҳалла аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, коммунал таъминот ва турмуш шароити қулайликларини яратувчи инфратузилмалар, ободонлаштириш, оилалараро ва шахслараро муносабатларни, оиладаги тотувликни мустаҳкамлаш, ёшлар тарбияси ва шу каби кўплаб масалалар билан шуғулланмоқда. Фуқаролик жамияти институти сифатида маҳалла фаолиятининг

яна бир йўналиши маҳаллий давлат идоралари, савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчалари, бошқа тижорат тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини йўлга қўйишдир. Тўғри, бу — маҳалла учун янги вазифа. У давлат идоралари ва амалдорларидан бир оз чўчиб туради. Совет даврида барча савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналари тўлиқ давлатники бўлгани сабабли улар фаолиятига аралашмаслик, назорат қилмаслик одат эди. Аммо маҳалланинг ушбу йўналишдаги одимлари аста-секин собит бўлиб бормоқда. Чунки унинг жамиятдаги ўрни ва мақоми Конституциямизда мустаҳкамлаб қўйилган. Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда: “Айни пайтда у (маҳалла бошқарувиغا берилётган эътибор — **А.Э.**) юртимизда амалга ошириляётган “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” деган тамойилни мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонавий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда” (*Ислом Каримов. Юксак маънавият — энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 59-60 бетлар*).

Маҳаллаларнинг аҳоли сайлаган раиси (оқсоқоли) яна қишлоқ ва маҳалла фуқаро йиғинларининг ҳақиқий етакчисига, маҳалладошларининг ваколатли вакилига, уларни турмуш масалаларида давлат идоралари билан боғловчи шахсга айланмоқда. Аммо келажакда ҳам шундай бўлиб қоладими? Оқсоқоллик институти замонавий тараққиёт талабларига қанчалик мос, уни ривожлантириш керакми?

Таъкидлаш лозимки, маҳалла, қишлоқ фуқаролар йиғини каби ўзини ўзи бошқариш тузилмаларини бошлиқсиз, оқсоқолсиз тасаввур этиш қийин. Агар маҳаллани ривожлантириб, замонавий жамиятга тўлиқ интеграция қилмоқчи бўлсак, оқсоқолликни ривожлантириш лозим. Албатта, замонавий маҳалла ўрта асрлар, ҳатто совет даври маҳалласидан, замонавий оқсоқол эса ўтмишдошидан тубдан фарқ қилиши табиийдир.

Замонавий оқсоқол ташкилотчилик қобилияти билан бирга кенг билимли, эркин ва демократик тафаккур соҳиби бўлмоғи лозим.

Жамият ривожланиши тенденциялари, глобаллашув ва ахборот технологиялари даврининг ижобий устунликлари, имкониятларини, шунингдек, баъзи таҳдидларини яхши

билмоғи, уларнинг салбий оқибатларини юмшатиш йўллари изламоғи лозим. Одамларнинг ўзаро бегоналашуви ва худбинлашуви кучайиши, “оммавий маданият” ва истеъмолчилик психологияси таъсирида жамоавийлик, миллийлик, ижобий маънодаги шахсият туйғуси заифлашиши глобаллашувнинг энг хавфли таҳдидларидан биридир. Одамларда жамоавийлик, ўзаро ёрдам ҳиссининг сусаяётгани, жамоавий бирлик, ҳатто йирик социум бирлиги даражасида ички дезинтеграция аломатлари пайдо бўляётгани, одамларнинг бир-бирдан индивидуал маҳдудлашуви ва ўз уйи, хонадони қобиғида ўралиб қоляётгани мазкур кўзга ташланмас хавф анча жиддийлигидан далолат беради. Қўни-қўшилар, ҳатто ота-оналар ва болалар ўртасида меҳроқибат совиб, дилдан мулоқот қилиш камайиб кетмоқда. Аввалги жамоавий алоқалар ва муносабатлар ўрнини энди корпоратив, гуруҳий манфаатларни ифодаловчи муносабатлар, эгоистик интилишлар эгалламоқда.

Худбин индивидуализм, ўзаро бегоналашуви инсоннинг ижтимоий табиатига зид. Балки, Ғарб мамлакатларида “шведча оила” деб ном олган, бир неча эркак ва хотиннинг умумий никоҳда яшашига асосланган “оила”лар пайдо бўлиши ўша жамиятда юзага келган ўта худбинлик ва ўзаро бегоналашушга қарши стихияли, онгсиз тарзда “топилган” чоралардир. Яна ким билади, дейсиз? (Ҳар ҳолда “шведча оила” ибтидоий даврдаги ўхшаш гуруҳий никоҳга асосланган ягона уруф-жамоадир.)

Замонавий алоқа ва мулоқот қанчалик ривожланмасин, жамиятда инсоннинг ўзини ёлғиз сезиши кучайиб бораётгани аниқ. Ҳозирги жамиятнинг парадокси шундан иборатки, яшаш суръати — турли-туман шаклдаги алоқа ва мулоқотлар ҳаддан ортиқ жадаллашиб кетгани сабабли инсон озгина бўлса-да ўй-хотиралари, орзу-хаваслари билан якка қолишнинг иложини топа олмайди, лекин айна пайтда у ёлғиз, яқин ҳамдарди, маслақдош дўсти йўқ ёки узоқ болалиқда қолиб кетган. Бундай шароитда инсоний муносабатларнинг, жамоавий ўзаро ёрдам, ҳамдардлик ва мулоқотнинг янги шакллари топиш ва маҳалла имкониятларидан фойдаланиш зарур. Глобаллашувнинг оммавий маданият орқали инсон турмуш тарзи, та-

факкури ва интилишларини стандартлаштириб, маънавий дунёсини қашшоқлаштириш, ватанпарварлик, миллийлик ва халқчиллик туйғуларини сусайтириш тенденциясига фақат миллий ва мумтоз умуминсоний қадриятларни яхши ўзлаштириш орқалигина қарши туриш мумкин. Миллий қадриятларга, илғор урф-одатларга, элу юртга меҳр — ватанпарварлик, одамийликнинг илк сабоқлари — гуманизм пойдевори оилада, мактабда, маҳаллада шаклланади.

Табиийки, маҳаллада яшайдиган оилалар, ўз даромади, ишда бандлиги, касб малакаси, билими ва маданий савиясига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Ўзига тўқ, топиш-тутиши яхши оилалар қатори ижтимоий ҳимояга муҳтожлари ҳам бор. Аксарият оилалардаги муносабатлар ҳавас қилгули. Баъзи оилалар эса нотинч — кимнингдир ичкиликка ружу қўйган ёки тарбияси мушкул фарзанди бор. Эр-хотин келишмайдиган ёки ажралиб кетган оилалар ҳам йўқ эмас. Оқсоқол маҳалла фаоллари, давлатнинг ижтимоий муҳофаза ва таъминот идоралари, хайрия ва ҳомий ташкилотлар билан бундай оилаларга ёрдамга келиши зарур. Бирор киши ёки биронта оила қийинчиликлар ва муаммолар гирдобиди қолиб кетмаслиги чорасини кўрмоғи, одамларда, маҳалла — қадрдон маскан, ягона катта оила, деган туйғуни тарбиялашга интилоғи керак.

Бунинг учун маҳаллада ихтиёрийлик асосида турли тадбирлар, маърифий-маънавий ва дам олиш кечалари, жамоавий суҳбатлар уюштириш мақсадга мувофиқ. Одамларни оммавий тадбирлар, умумий мақсад, эркин ва самимий суҳбатлар яқинлаштиради, меҳр-оқибатли қилади. Кам учрашадиган, умумий мақсади бўлмаган кишилар аста-секин узоқлашиб, беғоналашиб кетаверади. Халқимиз бежиз “Меҳр — кўзда”, демайди.

Бугун оқсоқолдан одамларни яна жамоавийлик ва ўзаро ёрдам, инсоний ҳамдардлик асосида жипслаштира олиш, маҳалланинг тарбиявий таъсирдан фойдалана билиш каби хислатлар талаб этилади. У авторитаризмдан мутлақо холи, ўзгаларни тинглай оладиган, улар фикрини ҳурмат қиладиган, мафкуравий ва эътиқодий жиҳатдан

бағрикенглик (толерантлик) ва плюрализм тарафдори бўлмоғи лозим.

Фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлаш мақсадида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий асосларини доимий равишда такомиллаштириб бориш талаб этилади. Энг аввало ўзини ўзи бошқариш институтларининг молиявий мустақиллигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини аниқ белгилаб қўйиш лозим. Масалан, маҳалла ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари юридик шахс сифатида банклар, йирик ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг акциядорлари бўлиши мумкинлиги бозор иқтисодиёти талабларига, мулкчилик тўғрисидаги қонунларга мос келади. Шунингдек, уларнинг коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари, газ, сув, электр энергияси етказиб берувчи ва турли хизмат кўрсатувчи бошқа корхоналар билан шартнома асосида ҳамкорлик қилиши, даромадларидан улуш олиши ҳам қонунчиликка зид эмас. Молиявий таъминотнинг хайрия, ҳомийлик ва бошқа манбаларидан фойдаланиш, маҳалла тасарруфидаги кичик бизнес субъектларига солиқ ва тўловлардан имтиёзлар бериш каби бошқа манбалар ҳақида ўйлаб кўриш лозим. Лекин, албатта, ўзини ўзи бошқариш институтларини, айниқса, маҳалла ва қишлоқ фуқаролар йиғинларини ривожлантириш замонавий тараққиётнинг ижобий тенденцияларига зид келмаслиги, уларни инкор этмаслиги шарт. Биз фуқаролик жамиятини ривожлантириш баҳонасида қолақ традиционализмни, турғунликка ва маиший авторитаризмга мойил анъанавий жамият қодаларини қайта тиклаш ва озиклантиришдан мутлақо йироқ туришимиз лозим.

Муайян фуқаролик институти жамиятнинг ўтмиши ва бугунги кунда қанчалик катта мавқе эгалламасин, унинг истиқболи эртанги кунда жамиятга интеграция бўлиш имкониятларига, глобаллашув ва ахборот технологиялари даври талабларига, инсон ҳуқуқлари ва шахси ривожланиши тенденцияларига жавоб бера олиши билан белгиланади. Айнан ушбу масалалардан келиб чиқиб, маҳалла ва оқсоқоллик институтлари истиқболини алоҳида илмий тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Абдухалил РАЗЗОҚОВ

G'OYALARDAN – TA'LIMOTLARGA

Иқтисодий тафаккур (ғоя, қараш, концепция, қонун, назария ва таълимотлар) ибтидоси Ер юзидан илк давлатларнинг пайдо бўлиш даври — милoddan аввалги тўртинчи минг йилликларга бориб тақалади. Инсоният хўжалик юриштишга оид дастлабки содда ғоялардан то ҳозирги энг мураккаб таълимотларга қадар олти минг йиллик узок тарихий йўлни босиб ўтди. Бу йўлга фикран назар солган ҳар бир киши иқтисодий тафаккур ривожига Марказий Осиё халқлари ва мутафаккирлари бениҳоя улкан ҳисса

қўшганини англаб олиши қийин эмас. Биз асосий мавзу сифатида танлаган ана шу масалани ёритишга ўтишдан

аввал инсоният яратган асосий иқтисодий таълимотлар ҳақида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

Тарих гувоҳлик беришича, XVI асргача Ер юзидан бирорта ҳам жиддий иқтисодий назария юзага келмаган. Бунинг асосий сабаби иқтисодий муносабатлар ҳали ўта жўн бўлган, хўжалик юриштишда натура усули ҳукм сурган. Натура усулида маҳсулот яратувчи айни вақтда унинг асосий истеъмолчиси ҳам ҳисобланган ва айрибошлаш жараёнида бирор маҳсулот эвазига бошқаси олинган. XVI асрдан бошлаб хўжалик юриштишда янги усул жорий қилинди ва унга кўра маҳсулот пулга сотиладиган бўлди. Шу тарзда Ғарб оламидаги Уйғониш даври, Буюк жуғрофий кашфиётлар, мустамлакачилик ҳаракатлари билан ҳамоҳанг илк иқтисодий таълимот — меркантилизм пайдо бўлди.

Маълумки, ҳар қандай иқтисодий дунё-қарашда бойлик асоси масаласи ҳал этув-

чи ўрин тутати. Иқтисодиётни эса икки йирик соҳага ажратиш мумкин: ишлаб чиқариш (хунармандчилик, саноат, қишлоқ хўжалиги) ва муомала соҳаси (пул, савдосотиқ, судхўрлик, ҳозирги даврда эса хизматлар). Меркантилизм таълимотида муомала соҳаси бойлик асоси ҳисобланган. Дастлаб (XVI аср) олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металллар (пул баланси) муҳим саналган бўлса, кейинчалик (XVII аср) савдо-сотикдан олинадиган фойда (савдо баланси) аҳамиятли деб қаралди, яъни меркантилизмда ишлаб чиқариш иккинчи даражали соҳа деб тавсифланди. XVI-XVII асрларда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви ниҳоятда кучайди ва бу илм-фанда протекционизм сиёсати дея ном олди. Меркантилизм туфайли XVIII асрда илк бор пулдан пул топиш, яъни банк тизими вужудга келди. Бу тизимда қимматли қоғозлар роли катта бўлиб, уни дастлаб шотландиялик Жон Лоу “ўйлаб” топди.

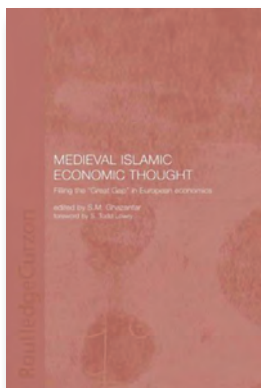
XVIII асрга келиб янги иқтисодий дунёқараш — классик таълимотга асос солинди. Мазкур таълимот меркантилизм ғояларини қаттиқ тафтиш қилиб, тўлдириб бойитди. Ҳозирги иқтисодий истилоҳ билан айтганда, бозор муносабатлари афзал эканини исботлаб берди. Иқтисодиётга давлат аралашуви камайиши билан боғлиқ либерализация сиёсатини ёқлаб чиқди. Бундан ташқари, у фаолият танлашда, тадбиркорликни юритишда, нархни белгилашда ва иқтисодий рақобатда эркинликни, айниқса, хусусий мулк устуворлигини қўллаб-қувватлади. Янги таълимотнинг маркентализмдан асосий фарқи, бойлик муомала муносабатиде эмас, фақат ишлаб чиқаришда яратилади деб ҳисобланди. Классиклар ғояси, баъзи қусурлардан холи бўлмаса-да, ҳозирги давр иқтисодий тафаккурининг бош таянчидир. Меркантилистлар бойлик фақат олтин-кумуш ва пулдан иборат деб қараган бўлса, классиклар бунга қатъий эътироз билдириб, ер, сув, яйлов, ўрмон, қазилма бойликлар, уй-жой, кема ва шу кабилар ҳам инсон меҳнати ёрдамида саноат ва қишлоқ хўжалигида янги бойлик яратишга

имкон беради деб ҳисоблади. Чунончи, инглиз олими В. Петти XVII асрда Англия бойлигининг атиги 3 фоизини олтинкумуш ва пул ташкил этгани, 5,5 миллион аҳолининг 4,1 миллиони (деярли 75 фоизи) қишлоқда яшагани ҳамда деҳқончилик ва чорвачилик билан бойлик яратганини исботлаб берди. Савдо соҳасида эса саноатдагидан бирмунча кўп, яъни 246 минг киши машғул бўлган.

Классиклар, меркантилистлардан фарқли ўлароқ, шахсий манфаат ва шахсий мулкка алоҳида эътибор қаратди. Улар наздида, шахсий манфаат одамни ихтиёрий фаолликка ундайди, ички имкониятларни юзага чиқаради, шахсий мулк эса эгалик ҳиссини вужудга келтиради, сарф-харажатларни қисқартиради. Айни вақтда шахсий манфаат жамият манфаатига зид келмаслиги ҳам исботлаб берилди. Масалан, новвой аслида кўпроқ фойда олиш учун тер тўкади, лекин бу билан аҳолининг нонга бўлган эҳтиёжини ҳам қондиради. Шу тариқа классиклар илк бор табиатда бўлгани каби иқтисодиётда ҳам объектив, яъни инсон хоҳиш ва ирода-сига боғлиқ бўлмаган қонунлар мавжудлигини кашф қилди, уларни ҳисобга олган ҳолда фаолият юритилса, улкан самарага эришиш, аксинча, уларга зид иш қилинса, катта талофатлар кўриш мумкинлигини далиллар билан тушунтирди.

Францияда XVIII аср ўрталарида классик мактаб бағрида янги бир таълимот – физиократизм вужудга келди. Бу таълимот ғоялари классиклар назариясига деярли ҳамоҳанг-у, жиддий фарқи ҳам бор эди. Улар фикрича, фақат қишлоқ хўжалиги (деҳқончилик ва чорвачилик) бойликнинг бирламчи асоси бўла олади, саноат эса бу борада иккиламчидир. Бунга тегирмон мисол қилиб келтирилди, тегирмонда ҳосил бўлган ун ва бошқа маҳсулотлар дон туфайлидир дея иддао қилинди. Бу ғоя бирёклама ва чекланган эди, албатта.

Мазкур таълимотларда товар қиймати сарф қилинган меҳнат билан ўлчаниши ва иқтисодиётда мувозанат ҳеч қандай

ташқи аралашув- сиз пайдо бўлиши таъкидланади. Бу мувозанат “Бозорлар қонуни” деб аталувчи қоида асосида шаклланади, яъни ишлаб чиқаришга (таклифга) мос равишда истеъмол (талаб) юзага келади, маҳсулот кўпайса, истеъмол ошади ёки, аксинча, маҳсулот камайса, истеъмол камаяди, ишлаб чиқарилган товар албатта сотилади, бу борада ҳеч қандай муаммо бўлиши мумкин эмас деб қаралди. Ана шундай принципларга асосланган жамият — капитализмда эса ижтимоий зиддиятлар бўлиши мумкинлиги инкор этилади.

Бироқ иқтисодий-тарихий шароитнинг ўзгариб бориши, айниқса, XVIII-XIX асрларда аввал Буюк Британия, сўнгра Франция, Германия, АҚШ каби мамлакатларда саноат инқилоби рўй бериши — ишлаб чиқаришга машиналар кириб келиши билан классик мактабнинг кўпгина ғоялари қимматини йўқотди ва беаёв танқид остида қолди.

Классик ғояларга кўра, машиналар туфайли ишлаб чиқариш ўсиши билан истеъмол (аҳоли даромади) ҳам ошиши (мувозанат сақланиши) лозим эди. Бироқ ҳаётда бундай бўлиб чиқмади, тарихда илк бор Англияда 1815-17 йиллари савдо-саноат инқирози, 1825 йили эса энг йирик иқтисодий бўҳрон рўй берди. Айниқса, ишсизлик, инфляция, қашшоқлик авж олди ва ижтимоий портлаш хавфи юзага келди. Шундай вазиятда классик ғояларга муқобил ва муҳолиф қарашлар шакллана бошлади. Иқтисодий ўсиш суръати билан моддий турмуш даражаси ўртасидаги номуаносиблик очик-ойдин бўлиб қолди. Табиийки, бу ҳолни бирор бир тарзда тушунтириб бериш зарур эди. Бир гуруҳ олимлар капитализм, яъни йирик саноатни тугатиб, ортга — мануфактурага қайтиш лозим

(Сисмонди) деса, бошқа гуруҳ олимлар, уни ислоҳ қилиш зарур (Прудон), дея фикр билдирди. Бундан ташқари, капитализмни ҳимоя қилиб чиққан ва айб тузумда эмас, балки одамларда, чунки улар ниҳоятда тез кўпаймоқда (Мальтус), деган ғояни илгари сурганлар ҳам бўлди.

Муҳолиф социалистлар капитализмни таг-томири билан кўпориб ташлаш лозим, деган радикал даъво билан чиқди. Социалистик ғоялар XIX аср ўрталарида айниқса кенг шухрат қозонди. Бу ғоя тарафдорлари хусусий мулк, эркин нарх ва рақобатни инкор қилди, давлат мулкни асосий мулк шакли деб эътироф этди, иқтисодиётнинг стихияли ривожланиши хавфлидир деб ҳисоблади. Хуллас, классик мактаб туб ислохотга муҳтож эди.

Тарих ғилдираги шитоб олға интилди: XIX асрнинг 70-йилларида саноат корхоналари ва банк муассасалари йириклашиб, монополиялар пайдо бўлди, бундай тузилмалар эркин рақобат муҳитига жиддий хавф сола бошлади. Айни чоқда фан-техника тараққиёти иқтисодиётда ҳал этувчи омилга айлана борди. Шу омиллар таъсирида иқтисодий тафаккурда маржинализм таълимоти юзага келди. Бу таълимот вакиллари, классиклардан фарқли ўлароқ, иқтисодиётда ишлаб чиқариш эмас, истеъмол етакчи мавқега эга, ишлаб чиқарилган товар (маҳсулот) қиймати сарф қилинган меҳнат (ҳаражат) миқдори билан эмас, унинг нафлилиги ва ноёблиги билан ўлчанади дея хулоса чиқарилди. Бунда асосий эътибор товарнинг муомала соҳасига, яъни талаб ва таклиф нисбатига қаратилди. Бошқача қилиб айтганда, сарф этилган меҳнатнинг ўзи эмас, балки унинг натижаси муҳим ҳисобланиб, ишлаб чиқариш соҳасидаги ёки муомала соҳасидаги, бундан қатъи назар, нафлилик ва ноёблик бойлик асоси деб таърифланди.

Маржиналистлар қарашларида дастлаб меҳнат роли мутлақо инкор қилинса, кейинчалик усиз наф бўлиши мумкин эмаслиги, меҳнат ва нафлилик қайчининг икки тиғи каби бирга ҳаракат қилсагина, самара бе-

* * *

риши эътироф этилди. Шунингдек, хусусий шахслар иқтисодиётни, ишлаб чиқаришни давлатга нисбатан самаралироқ юритиши ва бошқариши кўрсатиб берилди, шу асосда марксча ғоя (давлат мулки афзаллиги) рад этилди.

Ҳозир иқтисодий тафаккурда неоклассика, институционализм, кейнсчилик деб аталувчи учта асосий йўналиш кучли таъсирга эга. Ҳар уч йўналишнинг асосий принциплари бир хил, яъни уларнинг барчаси бозор муносабатларини ёқлаб чиқади. Лекин уларнинг баъзи ёндашувларида фарқ ҳам бор. Бу иқтисодиётга давлатнинг аралашуви масаласидир. Неоклассиклар давлат аралашувини хуш кўрмайди, эркин бозорни қўллаб-қувватлайди, кейнсчилар эса, аксинча, давлат аралашуви тарафдори, бозорни йўналтириб бориш лозим деб ҳисоблайди. Бу икки хил ёндашув ўртасидаги кураш айниқса иқтисодий инқирозлар даврида яққол кучаяди. Чунончи, АҚШда бошланган инқироз юзасидан аввалги президент Ж.Буш давлат ёрдамини инкор этган бўлса (унингча, бозор ўзини ўзи тартибга солади), янги президент Б.Обама аксинча йўл тутмоқда. Умуман, неолиберализм тарафдорлари айтганидек, “рақобат мумкин бўлган барча жойда керак, давлат эса фақат зарур бўлган жойдагина” аралашмоғи даркор. Бунда давлатга “ўйин ҳаками” ролини ижро этиш тавсия этилади — “кураш” қоида асосида кечаётган бўлса, ҳакам бир четда туради, лекин у бузилиши биланоқ дарҳол ўртага чиқади. Умуман, жаҳон тажрибаси давлатнинг иқтисодиётга аралашуви тобора кучайиб бораётганини кўрсатмоқда.

Агар иқтисодий тафаккур янги барпо этилаётган бинога қиёсланса, бизнингча, классик таълимотга мансуб бозор иқтисодиёти ғояси унинг пойдеворидир. Бу пойдевор устида тикланаётган бинонинг шакл-шамойили ҳар бир мамлакатда ўзига хос ва мос бўлиши мумкин. Шу боис ҳам минтақаларда бозор иқтисодиётига доир турлича қараш, турлича ёндашувлар кузатилмоқда.

Инсоният тамаддуни бешиги — Шарқда, чунончи, Марказий Осиёда иқтисодий ғоялар ривожига ҳам илк пойдевор қўйилган эди. Минтақамизда XV асргача хўжалик юритиш илми анча ривожланган ва бу илм, асосан, ғоя, қараш, концепция, иқтисодий сиёсат шаклларида бўлган. Улар XVI асрдан бошлаб Ғарбда иқтисодий таълимотлар юзага келиши ва ривож топишида таянч вазифасини ўтаган. Бунинг яққол далили шуки, бугун Ғарбнинг Буюк Британия, Франция, АҚШ сингари мамлакатлари кутубхоналарида Марказий Осиё алломалари яратган кўплаб асарларнинг асл нусхалари авайлаб сақланмоқда. Бу эса мазкур халқлар ўлкамиздан олиб кетилган китоблар ва улардаги ғоялардан барча соҳалар, жумладан, иқтисодиётда ҳам кенг фойдаланганини кўрсатади.

Дарҳақиқат, Шарқ, хусусан, Марказий Осиё халқлари иқтисодиётида бозор муносабатлари ва унга дахлдор ғоя, қараш, чоратадбирлар (сиёсат) қадимдан шаклланган. Марказий Осиё халқлари иқтисодий тафаккурига доир 60 минг нусха ёзма ва 40 минг нусха тошбосма асар ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди. Бу соҳада дастлабки қадамлар қўйилди, бироқ тадқиқотчилар сони жуда кам.

Иқтисодиётга оид қадимги ғоялар ҳозирги назариялар билан қиёсланса, уларда бугунги таълимотлар куртак шаклида мавжуд бўлганини кўриш мумкин. Масалан, “Авесто”да милоддан аввалги VII асрга доир иқтисодий ғоялар ҳам ифодаланган. Унга кўра, асосий бойлик — чорвани асраш ва кўпайтириш, уни зардуштийлик талабларига мувофиқ ва албатта семиртириб қурбонлик қилиш муҳим қоида ҳисобланган. “Авесто”да, шунингдек, деҳқончилик соҳаси ва деҳқон меҳнати ҳам улуғланган. Сугорма деҳқончилик ҳудудларида ерни сугориш ва захни қочириш тўғрисида фикр юритилган, инсон учун ноз-неъмат етиштиришга катта эътибор берилиб, “Борлиқнинг борлиги емиш биландир. Емиш бўлмас экан, ҳаёт ҳам йўқдир”, яна “Ким... мўл-кўл экин экса,

ерни парвариш қилса, дон етиштирса, ўт-ўлан ўстирса, мева-чевалар етказса, сувсиз ерни суғорса, захоб ерни қуритса, узоқ муддат ҳайдалмаган ерни қўшчи шудгор қилса, бу ер деҳқондан рози бўлади”, дея таъкидланган.

Битикда аграр соҳага оид молиявий масалалар ҳам эътибордан четда қолмаган. Чунончи, “Кимгаки, ерни парвариш қилгани учун ер эгаси муносиб ҳақини бермаса, бундай ер эгасини (Ер ҳомийси) зулмат бағрига туширади. Унинг вужуди ириб-чирийдди, (руҳи эса) даужваҳга — дўзахга, тўппа-тўғри тикан, хаслар устига тушади”, дейилади. Хуллас, ерни сифатли парвариш қилиш, деҳқон меҳнатини муносиб баҳолаш каби барча даврлар учун долзарб масалалар ўша даврлардаёқ оқилона ва адолатли ҳал этилган.

Қарз олиш, уни қайтариш (кредит) ва мулкни гаровга қўйиш (аҳдлашув) шартлари олти бандда аниқ ва муфассал баён этилган. Аҳдни бузиш қаттиқ қораланган ва шунга лойиқ жазо белгиланган. Дин ва дунё ишларида мўътадиллик ёқланиб, таркидунёчилик қораланади, овқатни кам истеъмол қилган одам на диний ибодат, на хўжалик юмуши билан астойдил шуғуллана олади, дейилади. Насл қолдириш масаласи — аҳоли сонини кўпайтириш (“инсоний капитал”) муҳим вазифалардан деб белгиланади. Албатта, меҳнат унумдорлиги жуда паст, унинг тақсимоли эса энди шакллана бошлаган даврда иқтисодий тафаккур асосан натурал хўжалик масалаларига қаратилган, мол айирбошлаш ва, айниқса, савдо ҳақида қарийб лом-мим дейилмаган. “Авесто” ғоялари Ғарб оламига катта таъсир кўрсатгани шак-шубҳасиз, чунки Александр Македонский истилоси даврида мазкур асар Европага олиб кетилган.

* * *

Милоддан аввалги II асрда шаклланган 12 минг чақирим атрофидаги Буюк ипак йўли Шарқу Ғарбда бозор муносабатлари (савдо-сотик, мол айрибошлаш) ривожда алоҳида ўрин тутган. Савдо йўли бўйида жойлашган Марказий Осиёга бу даврда дунё аҳлининг қизиқиши ортган ва у сиёсий, иқтисодий тағзаминга эга эди. Мазкур ҳудуд ери, суви, иқлими, табиати, жуғрофий ўрни, қазилма бойликлари, ҳайвонот дунёси билан алоҳида ажралиб турган. Аҳолининг деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва, албатта, савдо-сотик соҳасидаги омилкорлиги ҳам бунда ўзига хос роль ўйнаган.

Марказий Осиёда қазилма бойликлар, айниқса, олтин ва кумуш сероблиги заргарлик ривожда ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Олтин-кумушдан қимматбаҳо тошлар қадаб ясалган зеб-зийнатлар ажнабийларни оҳанрабодек ўзига тортган. Ипак, пахта, қорақўл хомашёси ва улардан тайёрланган кийим-кечак жуда харидоргир бўлган. Сифатли пўлат, ундан ясалган яроқ ва асбоблар доврўғи оламни тутган. Чунончи, киройи қилич бир фил нархига баҳоланган. Самарқанднинг ипак қоғози хорижда расмий ҳужжатлар битишда кенг ишлатилган, ҳаттоки Миср қоғозидан афзал кўрилган. Бу ҳудуднинг зотдор отлари айниқса сердовруқ ва қимматбаҳо эди. Нафсиламри, карвон йўли Шарқу ва Ғарбни бир-бирига чамбарчас боғлаган — савдо карвонлари йил бўйи бетўхтов ҳаракатда бўлган. Бу карвонга элчилар, ҳажга борувчилар ва бошқалар ҳам қўшилиб, кеча-кундуз йўл босган. Ипак йўли шу тариқа нафақат иқтисодий, балки сиёсий ва маданий алоқалар ривожда ҳам ҳал этувчи омилга айланган.

Буюк ипак йўлида бозор иқтисодиёти амал қилган. Савдогарлар хориж давлатларига қайси молни, қанча ва қачон олиб чиқишни (экспорт) яхши билибгина қолмай, юртига бўш қўл билан қайтмаслик (импорт) чорасини ҳам кўрган. Бунинг учун эса ҳам ташқи, ҳам ички бозордаги талаб ва таклиф обдон ўрганилгани (маркетинг), бу борадаги фаолият истиқболлари чамалан-

гани (мониторинг) шубҳасиз. Ўша даврда, замонавий ибора билан айтганда, пулнинг конвертацияси масаласи жуда ажойиб ҳал этилган. Пул, асосан, олтин, қумуш каби нодир металллардан зарб қилинган боис, бир вақтнинг ўзида ҳам олди-сотди, ҳам натурал қийматга эга бўлган. Бунда металлнинг оғирлиги ва софлиги асосий мезон бўлиб хизмат қилган ва барча мамлакатларда айтарли бир хил қувватга эга бўлган.

Буюк ипак йўли тажрибасида қимматли қоғоз — чекдан ҳам кенг фойдаланилган. Зеро, кўп миқдорда пул олиб юриш ҳам ноқулай, ҳам хавфли эди. Бу даврдаги бозор муносабатларида товар, пул, ижара, бай ва бошқа категориялар етакчи ҳисобланган. Карвонлар бир қанча давлатлар ҳудудидан ўтгани сабаб чегарада божхона тизими беками-кўст ишлаб турган. Божхоналарда кириб-чиқаётган карвонлардан тамға божи олинган ва ҳозирги “таможня” ибораси шу бирикмадан келиб чиққан.

* * *

Халқнинг кўп минг йиллик ғоя ва қарашлари жамланган ўзбек мақол ва маталларида бозор иқтисодиётининг талай қонун-қоидалари ҳам лўнда ва ёрқин ифодаланган. Бундай мақол ва маталларнинг баъзилари Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари орқали бизгача асл ҳолида етиб келган, бироқ асосий қисми оғзаки йўл билан авлоддан авлодга ўтиш асносида ўзгаришга юз тутган. Халқ бадий тафаккурининг ушбу дурдоналарида деярли барча иқтисодий назарияларга доир ғоя-қарашларнинг халқона содда, аммо ғоят теран ифодасини топиш мумкин. Мақол ва маталларда асосан классик таълимот ғоялари устунлик қилади, меҳнат ва ҳунар, ҳалол меҳнат қилиб топилган бойлик улуғланади (“Меҳнат, меҳнатнинг таги — роҳат”, “Ҳунар чашма эрур, олтин эса шабнам” ва ҳоказо). Шу билан бирга, меркантилизм таълимотида бойлик асоси деб қаралувчи муомала соҳаси ҳам эътибордан четда қолмаган (“Пул пулни топар, йўл йўлни топар”, “Савдо — соқол сийпала-

гунча” каби). Мақол ва маталларда физиократизм ғоялари ҳам кенг ўрин эгаллаган, деҳқончилик ва чорвачилик аҳоли моддий эҳтиёжларини қондиришда бош манба экани ифодаланган (“Деҳқон дон сочар, элга ризқ йўлин очар”, “Деҳқон экканини ейди, чўпон — боққанини” ва ҳоказо).

Ота-боболаримиз Адам Смит (XVIII аср) сингари, иқтисодиётда меҳнат тақсимоли ва касбий ихтисослашув ривожланиш асосидир деб қараган ва буни қуйидаги мақолларда ифода этган: “Қуш сўйса ҳам қассоб сўйсин”, “Ишни истаганга эмас, билганга топшир” ва ҳоказо. XIX аср охирида пайдо бўлган маржинализм таълимоти ғоялари ҳам халқ мақолларида кенг ифода топган. Нарса-ашё миқдори кўпайиши билан кадр-қиммати пасайиши одамларга маълум бўлган ва бу ҳақиқат “Асалнинг ҳам ози ширин” каби мақолларда акс этган. Мақол ва маталларда тежамкорлик, режалаштириш, таваккалчилик масалаларига кенг ўрин ажратилган (“Тома-тома кўл бўлур, томмай қолса чўл бўлур”, “Режали тўй тарқамас”, “Ўйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битирибди”, “Таваккални тошга ур, бахтингдан кўр” ва ҳоказо). XVII-XIX асрлардаги Европа таълимотларидан анча аввал баён этилган бу ғоялар кейинги тафаккур ривожига ҳисса бўлиб қўшилгани шубҳасиз.

Иқтисодиёт тизими юксак самара билан ишлашида бозор ва нарх-навонинг эркин бўлиши катта аҳамиятга эга: “Бўйнидан боғланган ит овга ярамас, овга яраса ҳам довга ярамас”, яъни эркин фаолият, эркин тадбиркорлик афзал кўрилган (зеро, қулни зўрлаб ишлатиш мумкин, лекин самараси паст бўлади). “Туя бир танга, қани бир танга, туя минг танга, мана минг танга” каби мақоллар иқтисодиётда талаб ва тақлиф қонунини акс эттирган. Аждодлар назаридан интеграция, яъни бирлашишнинг нафи ҳам четда қолмаган: “Бирлашган — ўзар, бирлашмаган — тўзар”, “Бўлинганни бўри ер, айрилганни — айиқ” ва бошқалар.

Иқтисодий ғояларни халқ оғзаки ижодининг яна бир жанри — дostonларда ҳам

учратиш мумкин. Уларда, асосан, чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчилик соҳаларига оид фикр-қарашлар ифодаланган, меҳнат тақсимоти, касбий ихтисослашув ҳақидаги илғор ғоялар илгари сурилган. Масалан, “Гўрўгли”да деҳқонлар янги ерлар очиш учун отлангани баён этилади. Хунарига моҳир инсонлар улуғланади. Синчиликда тенгсиз бўлган Равшан (Гўрўглининг отаси) қулликдан айна шу фазилати туфайли озод этилади. У ҳатто кўзи ўйиб олингандан кейин ҳам бу хислатини йўқотмайди. Достонда иқтисодиётга доир солиқчи, пулчин каби касб эгалари, бож, солиқ каби тўловлар тилга олинади (Қаранг: *Гўрўглининг туғилиши. Т., “Ёзувчи”, 1996*).

“Алпомиш” достонидида шу соҳага доир закот ва жузъа каби тушунчалар қаторида даромадни тақсимлаш усуллари ҳам бирмунча кенг ифода этилади. Чанқовуз асбобини яшаш жараёни тасвири орқали хунармандлик улуғланади. X аср шароитида чорвачилик, айниқса, йилқичиликка меҳр чексиз бўлган. Чунки от хўжалик фаолиятида кўпдан-кўп вазифа бажарган — ноёб товар, иш кучи, транспорт воситаси, озиқ-овқат (гўшт, сут, қимиз) манбаи бўлган. У турли ўйин-томошалар: човгон, кўпкари, пойгада сайл аҳлига завқу шавқ улашган. Йилқичилик билан ёнма-ён “от индустрияси” — эгар-жабдуқ яшаш ва тақачилик кенг ривожланган. “Алпомиш”да олди-бердида қўлланадиган ўлчов бирликлари ҳам келтирилади (мисқол — 5 грамм, чойраки — 0,25 килограмм, нимчаки — 0,5 килограмм, нимқурд — 1 килограмм) (Қаранг: *Алпомиш. Т., “Шарқ”, 1998; Ҳ.Собиров. Минг йиллик тарихий тажриба. ЎзИА, 1992, 12-сон*).

“Гўрўгли”да ҳам, “Алпомиш”да ҳам мамлакат тинч-осойишталиги ҳақида қайғуриш руҳи мавжуд. Бунда катта иқтисодий ғоя яширин. Адам Смит фикрича, мамлакатдаги тинч-осойишталик ва меъёрдаги солиқлар иқтисодий тараққиёт асосидир. Шунингдек, достонларда инсон

омили бот-бот иқтисодий қадрият сифатида талқин этилади.

VII-VIII асрларда Марказий Осиёга ислом дини кириб келди ва у минтақа аҳли ҳаётининг барча соҳаси, жумладан, иқтисодиётни ҳам ўз таъсири остига олди.

Қуръон ва ҳадисларда мулк ва мулкӣ муносабатларга алоҳида эътибор қаратилади. Бу масала, хусусан, “Мулк” сурасида анча батафсил ёритилган. Ислом динида кишиларнинг мулк соҳасидаги фарқи эътироф этилади, шу билан боғлиқ тарзда ишёқмаслик ва ҳасадгўйлик қораланади, мол-дунёни ҳалол топиш зарурлиги уқтирилади, бир сўз билан айтганда, тадбир билан қилинган меҳнат бойлик асоси деб таълим берилади (классиклар ва физиократлар ғояси). “Аъроф” сурасида мол-мулк ҳақидаги кўрсатмалар давом эттирилиб, “Худонинг неъматини енглар ва ичинглар, аммо исроф қилманглар. Оллоҳ таоло исроф қилувчиларни дўст тутмайди”, дея оқилона истеъмол ғояси илгари сурилади. Ислом дини бозор муносабатлари асоси бўлган хусусий мулкни химоя қилади.

Қуръон, ҳадислар шунингдек, ислом олимларининг фикрий асарларида мерос масаласи аниқ-тиниқ ёритилади. Бир

қанча солиқ турлари кўрсатилиб, уларни ўз вақтида тўлашга даъват этилади, қарз олиш ва қарз бериш тартиблари баён қилинади ва улар ҳозирги замон талабларига мос келади (ҳужжат ва гувоҳлар).

Ислом таълимотида рибо — судхўрлик ҳаром саналади. Меҳнатсиз бойлик орттиришнинг пайини қирқиш учун ҳам рибо ҳаром қилинган бўлса ажабмас. Масалан, бир қоп дон сотиб олиниб, шу жойнинг ўзида қимматроқ нархда қайта пулланса — рибо, бироқ шу бир қоп дон бошқа жойга олиб борилиб, юклаш, ташиш, тушириш ишлари адо этилиб сотилгудек бўлса, ҳаром ҳисобланмайди. Ҳозир ҳам ислом давлатларида банклар берган қарзи эвазига мижоздан фоиз олмайди, яъни рибога, ҳаромга йўл қўйилмайди. Лекин айтилган вақтда банклар “музороват” усулида шерикчилик қилиш, “бай бил вафо” усулида гаровга бериш ёки ижарага олиш, айрим ҳолларда банк хизмати учун ҳақ олиш йўли билан фаолият юритади. Шуни қайд этиш жоизки, исломда инсоф (меъёрийлик) принципи кучли. Ҳозирги молиявий инқироз даврида кўпгина Ғарб банклари турли-туман найранглар ишлатиш (масалан, “эҳром” усулини қўллаш) орқали миллионлаб мижозлар мулкига хиёнат қилмоқда (чунончи, АҚШлик банкир Р.Мэдофф 10 йил мобайнида товламачилик йўли билан 65 миллиард доллар ҳаром даромад олган ва бу найранги учун 150 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилди). Ислом банкларида эса глобал молиявий инқироз таъсири сезилар-сезилмасдир.

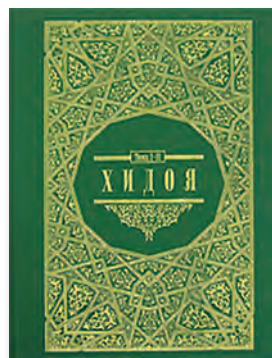
Савдо-сотикда ҳам бай — фойда чегараси белгиланган, ички маҳсулотга 5 фоиз, хориж товарига 10 фоизгача устама қўйиб сотишга рухсат этилган. Исломдаги энг кучли ғоя — ҳалол-ҳаром ғоясининг иқтисодий категорияларга бевосита алоқаси бор. Чунки ҳалол бойлик ошкора ва қонуний йўллар билан, ҳаром бойлик эса хуфёна ва ноқонуний йўллар билан орттирилади, “соёдаги иқтисодиёт”га бориб тақалади.

Ислом қонунчилиги — фикҳга доир “Ҳидоя” (“Тўғри йўл”) номли йирик асар муаллифи Бурҳониддин Марғиноний

(1123-97) кўплаб чигал иқтисодий масалаларни ечиб берди. Бу машҳур ф и қ ҳ ш у н о с айниқса закот масаласига алоҳида эътибор қаратди. Гарчи Қуръон ва ҳадисларда закот дин устунларидан бири деб таъкидлансада, унга батафсил изоҳ берилмаган. Бурҳониддин Марғинонийнинг ислом оламида қонун деб қабул этилган тавсияларида ким, қачон, қанча закот тўлаши мукамал баён қилинган. Закот фақир-мискинлар, сайёҳ-мусофирлар ва бошқа моддий аҳволи танг кишиларга берилиши кўрсатилган. Зеро, бу ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламга Оллоҳ розилигини тилаб, ёрдам қўлини чўзиш демақдир.

Исломда фақат аҳолининг ўзига тўқ, бой қатламигина закотга тортилади, бойликка эга бўлмаган табақалар ундан озод этилади. Шариат ҳукмига кўра, даромаднинг қирқдан бири (2,5 фоизи) миқдорида закот тўланади. Лекин баъзи ҳолларда закот олиш тартиби янаям аниқ белгиланган. Масалан, 30 бош сигирдан икки ёшга ўтган бир буқача ёки танача олинади, 40 бош қўйдан эса биттаси закотга тортилади. Айтилган мол-қўй ўртача бўлиши талаб қилинган. Йилқиларнинг бозор нархига асосланиб 2,5 фоизи закотга тортилган. Аммо меҳнат билан банд ҳайвонлар (эшак, хачир, ҳўкиз ва туялар) учун закот тўлаш шарт бўлмаган. 5 туядан бошлаб битта, 10 туядан бошлаб иккита, 15 туядан бошлаб учта қўй закот сифатида олинган. Закотни ҳам мол шаклида, ҳам бозор нархида пул билан тўлашга рухсат этилган.

Олтин, кумушдан ясалган қимматбаҳо буюмлар ва экин майдонларидан олинган закот миқдори ҳам алоҳида белгиланган. Янги топилган кон ёки ҳазинадан кўпроқ,

яъни бешдан бир (20 фоиз) миқдорда закот олинган. (*Хидоя. Комментарий мусулманского права. Т.1. Т., "Ўзбекистан", 1994, стр. 65*). Бу билан инсонпарварлик, меҳроқибат, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масалаларига катта эътибор берилган. Закотга ихтиёрий-мажбурий тўлов (солиқ) сифатида қаралган, у ихтиёрий асосдаги (миқдори, вақти, шакли белгиланмаган) садақа ва хайриядан фарқ қилган ҳамда махсус одамлар (закот йиғувчилар) томонидан тўпланган.

IX-XII асрларда Марказий Осиё илғор ижтимоий тафаккурнинг Шарқдаги йирик марказларидан бирига айланди. Бу даврда мазкур ҳудудда давлат йирик марказлашган ва юқори ривожланган босқичга кўтарилди. Ушбу асрлар оралиғида бу заминда бир қатор жаҳоншумул олимлар — Форобий, Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқалар яшаб, ижод этди.

Абу Наср Форобий (873-950) Ўрта асрлар табиий-илмий ва ижтимоий фанларининг қарийб барчасига тааллуқли 160дан зиёд китоб ёзди. У жамиятнинг юзага келишида моддий эҳтиёжнинг роли ҳақидаги назарияга асос солди ва шу назария билан боғлиқ иқтисодий категория сифатида "эҳтиёж"ни таърифлаб берди. Унинг фикрича, инсон яшаш жараёнида бир талай моддий (шунингдек, маънавий) неъматларга зарурат сезади. Бироқ ўзи яққа ҳолда уларни бекам-

Форобий

кўст ярата олмайди, шу сабаб ҳам ўзига ўхшаш бошқа инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади... "Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти, — дея хулоса қилади аллома, — бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва

етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради" (*Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 186-бет*). "Эҳтиёж"ни ана шундай оқилона таърифлаш билан бирга Шарқ Арастузи "меҳнат тақсимооти" категориясининг моҳиятини ҳам ёритиб беради. Ваҳоланки, бу ғоялар Ғарбда фақат XVIII асрга келибгина инглиз олими Адам Смит назариясида илк бор тилга олинди.

Фозиллар шаҳри ҳокимининг фазилатлари тўғрисида Форобий баён этган фикрлар янада қимматлидир. Аллома жамиятда ва хусусан, иқтисодиётда "инсон омили" ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигини таъкидлади ҳамда объектив шарт-шароитлар билан бир қаторда субъектив омиллар ҳам зарурлигини исботлади (Бу ғоя кейинчалик Ғарб оламида ҳам издошларига эга бўлди. Чунончи, XX аср Америка иқтисодчиси П.Самуэльсон бу омилни бирламчи деб баҳолади). Форобий "инсон омили" ғоясига асосланиб, раҳбар учун зарур бўлган 12 фазилатни таърифлаб берди. Шуниси диққатга сазоворки, бу фазилатлар ҳозирда ҳам етакчига қўйиладиган асосий талаблар бўлиб қолмоқда. Раҳбардаги хушахлоқлик, билимдонлик, адолатпарварлик, бойликка ружу қўймаслик каби фазилатлар бугун ҳам ниҳоятда долзарб. Раҳбар, шунингдек, "ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саводли, журъатли, жасур бўлиши, кўрқоқлик ва ҳадиксирашга йўл қўймаслиги зарур", деб таъкидлайди аллома (*ўша асар, 161-бет*).

XI асрда иқтисодий тафаккур хазинасини Абу Райҳон Беруний (973-1048) ва Абу Али ибн Сино (980-1037) янада бойитди. 1004 йилда асос солинган Хоразм Маъмун академиясига мансуб бу икки қомусий олим кўплаб фанлар каби иқтисодиётга ҳам катта қизиқиш билан қаради. Беруний, бизнингча, классик мактаб ғояларига дастлаб асос солган аллома эди. Ушбу ақл соҳиби Форобий қарашларини давом эттириб, "эҳтиёж" категориясини мукамал ишлаб чиқди, уни қондиришда инсон меҳнати

Беруний

Ибн Сино

ва, хусусан, меҳнат тақсимотининг ролини чуқур таҳлил этди. Тарихда илк бор оддий ва мураккаб меҳнат турлари бир-биридан ажратилиб, иш ҳақини ана шу фарқни ҳисобга олиб ва унумдорликка қараб белгилаш зарурлиги уқтирилди (Абу Райхан Бируни. *Избранные произведения в шести томах*. Т.6. Т., “Фан”, 1987). Унумдорлик масаласи янада чуқур тадқиқ этилиб, қул меҳнатидан эркин фуқаро фаолияти устунлиги исботлаб берилди. Иқтисодиётда илм-фан муҳим роль ўйнашига алоҳида эътибор қаратилди. Аллома фанни тавсифлар экан, “Билим — қайтариш ва такрорлаш мевасидир”, деб таъкидлайди.

Ибн Сино саломатлик ва иқтисодиёт ўртасида бевосита алоқадорлик борлигини кўрсатиб, истеъмол масаласига асосий омиллардан бири деб қарайди ва ҳозирги ибора билан айтганда, “истеъмол саватчаси” ғоясини илгари суради. Олим фикрича, ҳайвон табиат неъматларига қаноат этади, одамга эса табиат неъматлари камлик қилади, у озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жойга эҳтиёж сезади. Ҳайвон табиат неъматларидан озиқланиш билангина кифояланса, одам меҳнат билан ўзига овқат, кийим, турар жой яратади. Шу мақсадда у деҳқончилик ва ҳунармандлик билан шуғулланиши даркор. Олим “инсон омили”нинг зарур таркибий қисми бўлмиш ахлоқий-маънавий хусусиятларга юқори баҳо беради. Масалан, “Уй-жой тутиш тадбири” асарида аёл учун зарур бўлган 17 хислатни бир-бир шарҳлайди. Аллома нуқтаи назарича, аёл оқила ва эътиқодли, эрининг бирини икки қиладиган тежамкор, оғир дамларда унинг дардига малҳам қўядиган мушфиқ бўлиши керак (Абу Али ибн Сино. *Тиб қонунлари*. 3 жилдлик сайланма. Т., 1994). Ибн Сино илм-

фанга алоҳида эътибор бериб, ҳар бир эркак ва аёл фақат билим эгалласагина, асл мусулмон бўла олади, дейди.

Салжуқийлар давлатида узоқ йиллар вазирлик қилган, “қилич ва қалам соҳиби” деб ном олган Низомулмулк (1017-97) “Сиёсатнома” асарида давлатни идора этиш қонунқоидаларини ёритиш баробарида иқтисодиётни йўлга қўйиш масалаларига ҳам тўхталиб ўтган.

50 фасл ёки бобдан иборат ушбу китобнинг 1-фаслида давлатнинг иқтисодий соҳадаги энг муҳим вазифаси қишлоғу далаларни обод этиш учун катта ариқлар (канал, наҳр) қаздириб, сув келтириш, қалъа, шаҳарлар барпо этиш, кенг кўчалару банд работлар қурдиришдан иборат, деб уқтирилади. 3-фаслда аҳолининг турмуш даражасини аниқлашнинг фавқулудда самарали усули таклиф этилади. Бу усулга кўра, камбағал қатлам ўша даврдаги энг арзон қизил матодан либос кийиб юриши талаб этилади ва ҳукмдор шу белги орқали ўзи идора этаётган эл-улуснинг моддий аҳволдан бохабар бўлади (зеро, подшога, сенга тобе халқ ночор ҳаёт кечиряпти, деб айтиб бўлмайди). 4-фаслда солиқ масаласи тадқиқ этилади ва халққа хирождан бошқа солиқ солмаслик лозимлиги уқтирилади (А.Смитнинг солиқда меъёр ғояси), бу қондан бузган давлат амалдори қаттиқ жазога тортилиши зарур, деб тавсия берилади. Асарнинг 9-фасли маош тўлаш масаласига бағишланган ва бунда табақалаш усулига алоҳида эътибор берилган. Давлат хизматчиси хазинадан маош олиши лозим, деб ҳисоблайди Низомулмулк, бу тадбир раият манфаатини ҳимоя қилади. 13-фаслда молиявий масалалар, чунончи, қарз бериш ва олиш қоидалари баён этилади. Қарз бериш юксак ҳиммат

дея улуғлиниб, омонатга хиёнат беҳад пасткашлик сифатида қораланади. Бундай тубанликни касб қилганлар бешафқат жазога лойиқдир, дея ҳукм чиқаради аллома. У билимдон ва ишбилармон кишиларни эъзозлаш, ҳар бирига ўзига лойиқ мансаб беришни тавсия этади. “Сиёсатнома” асарининг унвонларга доир фасли ҳам ниҳоятда аҳамиятли. Олим ўша даврда ҳукм сурган аҳволни танқид этиб, “Унвонлар ҳам кўпайиб кетди, нима кўп бўлса, унинг қадрқиммати пасаяди”, деб ёзади. Шу тариқа Низомулмулк бундан минг йилча муқаддам бирор нарсанинг баҳоси шу нарсанинг нафлилиги ва ноёблиги билан ўлчаниши ҳақидаги маржинализм (XIX аср охири) ғоясига ҳамоҳанг фикрни илгари суради.

48-фаслда хазина тўплаш ва уни сақлаш тартиби ҳақида сўз боради. Олим фикрича, давлатда икки хазина бўлиши зарур. Уларнинг бири асосий ва бедахл хазина бўлса, иккинчиси харж ва харажат хазинасидир. Дастлабки хазинадан заруратсиз бирор дирҳам ҳам харж қилмаслик лозим. Мабодо харж қилинса ҳам, ўрни тезда тўлдирилиши зарур. Шу ҳақидаги фикрни давом эттириб, хазина муттасил тўлиб бориши керак, деб таълим беради аллома. Бу фикрлар давлатларнинг ҳозирги молия тизимидаги дахлсиз захира ва уни тасаруф этиш қоидаларига мосдир.

50-фаслда ҳисоб-китоб тартиби ва уни юритиш йўл-йўриқлари баён этилади. Ушбу бобни бухгалтерия илмига доир ўзига хос қўлланма дейиш мумкин. Низомулмулк фикрича, бухгалтерия ҳисоби шундай пул маблағлари талаб этилганидан кўп ҳам, кам ҳам сарф этилмаслигига қаратилиши лозим.

Шу тариқа, умуман, иқтисодиёт ва, хусусан, молия соҳасида рационаллик ва оптималлик кўллаб-қувватланади. Айни ўринда кичик бир чекиниш қилиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Италия (XVI аср) жаҳон тарихида бухгалтерия ҳисобининг ватани деб тан олинган. Ваҳоланки, бундан икки аср муқаддам, аниқроғи, 1363 йили Шарқ олими Абдулло ибн Муҳаммад ибн ал-Мозандороний қаламига мансуб “Рисолаи

фалакиёт, китоб ус-сиёсат” асарида илк ҳисоб-китоб асоси яратилган. Бу асарнинг 9 та боби сақланиб қолган ва у давлат бошқарувида фаолият юритувчи кишиларга мўлжалланган. Демак, Шарқда бу фанга ҳам Ғарбдан анча илгари асос солинган.

Низомулмулк иқто масаласига ўзига хос муносабат билдирган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳукмдорлар баъзи шахсларга катта хизмати эвазига инъом этган ер майдонлари “иқто” дейилган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, иқто VII асрдан кучга кирган, унинг эгаси иқтодор деб аталган. Одатда, бундай ер иқтодорларга умрбод фойдаланиш учун берилмаган, баъзи ҳолларда улар иқтодордан жазо тариқасида қайтариб олинган. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, бундай ер қонунан давлатники ҳисобланган. Бироқ X асрдан эътиборан иқто ерлар феодал мулкига айлана бошлади. Бундай ерлар салжуқийлар даврида айниқса кўпайиб кетди, Низомулмулкнинг эътирозига сабаб бўлди. Чунки тадбиркор вазир фикрича, аҳвол шу зайлда давом этса, марказлашган давлат парчаланиб кетиши мумкин эди. Тарих Низомулмулк ҳақ эканини тасдиқлади — марказлашган давлатлар қисман шу сабаб ҳам парчаланиб кетди. Доно вазир ва етук олимнинг ушбу ғояси ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Марказий осийлик яна бир аллома — Юсуф Хос Ҳожибнинг (1020 йилда туғилган, вафот этган санаси номаълум) “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) достонида ҳам кўплаб ижтимоий-иқтисодий фикрлар мавжуд. Айниқса, раият ва ҳукмдор бир-биридан нимани кутади, деган саволга жавоб ниҳоятда пурмаъно. Раият, биринчидан, пулнинг қадри кўтарилиши ёки бир хилда ушлаб турилиши (инфляция жилвланиши), иккинчидан, хусусий мулк ҳуқуқини кафолатловчи қонунлар жорий этилишини ва учинчидан, бозор ва йўллар ўғри-қароқчилардан муҳофаза қилинишини сўрайди. Айни вақтда ҳукмдор раиятдан солиқни ўз вақтида тўлаб боришни, давлат қонун ва фармонларини бекам-кўст

бажаришни, дўста — дўст, душманга — душман, яъни чинакам ватанпарвар бўлишни талаб қилади. XI асрда илгари сурилган ушбу ғоялар бозор иқтисодиётининг муҳим принципларини ифода этиши билан аҳамиятлидир. Бундан ўша олис даврларда ҳам бозорнинг объектив қонунлари интуитив бўлса ҳам англаган ва уларга амал қилинган, деган хулосага келиш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожиб аҳолини ижтимоий муҳофазалашни ҳукмдор олдидаги асосий вазифалардан бири деб ҳисоблайди. Инсон омилига ҳам алоҳида эътибор қаратиб, ҳар бир фуқаро билим ва малакасини ошириб бориши зарурлигини, ҳар бир юмушни шу соҳанинг устаси бажариши лозимлигини уқтиради. Муаллиф шахс ва жамият ҳаётида ақл-заковат ва билим-тажриба аҳамиятини беқиёс билиб, барча замонларда ҳам қадри баланд бўлиб қоладиган мана бу сўзларни битган: “Билки, одамзод наслининг улуғлиги билимдандир. У ақлидрок туфайли не-не тугунларни ечишга қодир...” Мол-дунёни қанча термагин, барибир тугаб-битади, билим-тажриба қоғозга битилса-чи, абадий қолади, оламни безайди, деб ўғит беради мутафаккир.

IX-XII асрларда яшаб ижод этган улуғ боболаримизнинг иқтисодий ғояларида ҳар қандай мамлакат ривожини халқнинг тарихий тажрибаси, яшаш тарзи, урф-одат ва расм-русумларига чамбарчас боғлиқлиги кўрсатиб берилди. Жамиятни, шу жумладан, иқтисодиётни қусурлардан сабот билан тозалай бориш ва назорат асосида тартибга солиш орқали халқ фаровонлигига эришиш мумкин, деган ғоя илгари сурилди. Бунда давлат ҳокимияти ва ҳуқуқ-тартиботнинг ролига юқори баҳо берилади. Мазкур нуқтаи назар ҳозирги давр маржи-

нализмидаги институционализм йўналиши ёки Германиядаги тарихий мактаб ғояларига жуда яқин эканини кўриш мумкин. Марказий Осиё алломалари ҳам ишлаб чиқариш, ҳам муомала соҳасида бойлик яратиш мумкин деб билгани илғор ғоя бўлиб, ҳозирги даврда ҳам долзарблигича қолмоқда. Зеро, етакчи давлатларда ялпи ички маҳсулотнинг 70-80 фоизи муомала соҳасида яратилмоқда (республикамызда эса ҳозир бу кўрсаткич деярли 50 фоизни ташкил этапти ва йил сайин ўсиб борапти).

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марказий Осиёда кўп асрлар аввал ҳам бозор муносабатлари мавжуд бўлган, бироқ унинг маданийлашган ва бошқариладиган шакли бугунги кунда барпо этилмоқда. Яқин ўтмиш — шўро даврида марксча-ленинча таълимот бозор иқтисодиётини инкор этди, бу тизимнинг етакчи унсурларидан бири — хусусий мулк тақиққа учради, эркин рақобат йўқ қилинди, булар ўрнига режали иқтисодиёт жорий этилди, давлат мулки ҳукмрон мавқе касб этди, социалистик мусобақа ўйлаб топилди. Оқибатда танбаллик ва боқимандалик кайфияти авж олди, ресурслар талон-тарож қилинди, мулкка эгаллик ҳисси йўқолди, нарх-наво юқоридан белгиланди, бу эса маҳсулот камомадига ва чайқовчилик урчишига сабаб бўлди. Охир-оқибат режали иқтисодиёт емирилди, бозор иқтисодиётига ўтиш заруратга айланди.

Мустақил тараққиёт йўлига кирган Ўзбекистон иқтисодиёти эркин бозор муносабатларига ўтишида донишманд ва тадбиркор халқимиз кўп асрлар мобайнида тўплаган бой тажриба, шунингдек, юртимиз алломаларининг пурмаъно қарашлари асқатиши шак-шубҳасиздир.

Дамин ЖУМАҚУЛ

G'URUR — O'ZNI BILMAKDIR

Инсоний ғурур дегани, шаън, қадр-қиммат, ор-номус дегани нима ўзи? Миллий ғурурнинг ўқилдизи қаердан бошланади, инсон онгида қай йўсин шаклланади ёки булар ген орқали ўтувчи туғма инстинктми? Балки улар замона зайлига қараб ўзгариб борувчи нисбий тушунчалардир ёинки қатъий меъёрларга асосланувчи турғун туйғулармикан?

“Ғурур”, келиб чиқишига кўра, арабча сўз. Тўғридан-тўғри таржима қилинса, “манманлик” дегани бўлади. Каттазанг кимсаларни эса бирор дин ва бирорта прогрессив таълимот ёқламайди. Жумладан, Қуръони карим нозил бўлган тилда “кибр”, “такаббур”, “мутакаббир” бир ўзақли сўзлар ҳисобланади. Мутакаббир Оллоҳ таолонинг зоти сифатларидан биридир, унга маънодош бўлган ғурурга берилган киши ўзини Буюк Яратувчига тенг тутган чиқади. Бинобарин, ғурурга кетган кимса Оллоҳнинг қаҳрига учраши баробарида ён-атрофдаги одамларнинг ҳам назаридан қолади.

Аммо бу сўзнинг ўзлашма сўз эканини инобатга олиб, истилоҳий маъносига назар солинса, ўзгача маъно билдиради: инсоннинг ўз қадр-қимматини англаши, уни ҳимоя қилиш ҳисси, иззат-нафси. Демак, арабчадаги “ғурур” билан тилимизга ўзлашган “ғурур”

сўзлари ўртасидаги фарқ ўзни катта олмақ илллати билан камситишларга йўл қўймаслик фазилати ўртасидадир. “Ор-номус”, “шаън”, “қадр-қиммат” сўзлари ҳам шунга монанд ёндош тушунчалар ҳисобланади.

Бу сўзлар маъносини жамлаб, “ўз қадр-қимматини билиш” деб айтиш мумкин. Инсонда ўзини ҳурмат қилиш ҳисси у ижобий натижаларга эришганда, жамиятдан муносиб ўрин топганда, бус-бутун шахс сифатида шаклланганда пайдо бўлади.

Ғурурли кишилар мардлиги, фикрида собитлиги билан атрофдагилар ҳурматини қозонади. Бундай фазилатларга эга бўлмаган кимсаларнинг иззатталаблик қилиши эса акс натижа беради, унга нисбатан бошқаларнинг нафратини қўзғайди.

Қишлоғимизда ўтган тўйларнинг бирида унчалик номдор бўлмаган полвон ўнг ёни билан йиқилди. Баковул “ҳалол” деб юборди. Шунда полвон жаҳл отига миниб, “Бир елкам билан тушдим, йиқилганим йўқ”, деб давра айлана бошлади. Унинг бу қилиғини кузатиб турган чоллардан бири “Полвоннинг йиқилгани шу бўлади, чиқ, болам”, дея уни

ҳассаси билан даврадан ҳайдаб солди. Ўша кезлар биз етти-саккиз яшар бола эдик.

Отахоннинг важоҳат билан айтган бу гапидан сўнг сакраб ўйноқлаётган полвоннинг шашти пасайиб, қанчалик мулзам бўлгани ҳозиргача кўз ўнгимда. Бу воқеа сабаб мурғак ёшимда англаганим шу бўлдики, полвонлар даврада ор талашар, ўзини полвон деб билган мардумнинг ерда чалқанча юлдуз санаб ётиши ўлимдан баттар уят ҳисобланар экан.

Бу курашларда қайсидир қишлоқ полвонларидан бири йиқилгудек бўлса, бошқаси сакраб туриб унинг изига чиқарди, у ҳам йиқилса — яна бирови. Борди-ю, омад юз ўгириб, энг катта полвони йиқилиб қолса, ўша қишлоқдан келган томошабинлар тўйдан кўзёши билан қайтар эди. Кейин эса навбатдаги курашли тўйгача “мағлуб баҳодир”лар тунлари давра олиб, тайёргарлик машқини ўтарди. Кураш бошланган заҳоти олдинги тўйда ўзларини йиқитган полвонларга талабгор бўлиб чиқарди. Шундай ориятли йигитлар эди бизнинг боболаримиз, оталаримиз, акаларимиз.

Болаликдаги хотираларни эслашимга ўзининг беорлиги билан фахрланадиган бир одам билан юзма-юз келганим сабаб бўлди. Таассуфки, бу одам кичикроқ бўлса-да, бир идоранинг раҳбари бўлиб, қўл остидаги ходимларни ҳам тинимсиз шунга даъват қилар, орсизликнинг афзаллигини, яшаш учун, унибўсиш учун нақадар қўлайлигини жон-жаҳди билан уқтирар эди.

Воқеа бундай бўлди: кўп йиллардан бери ўзи ишлайдиган идора раҳбарлари билан судлашиб юрган “закунчи”лардан бири ҳақида гап кетди. Суҳбатдошлардан бири унинг қонунларни, кодексларни жуда пухта билгани боис судьяларни ҳам шошириб кўяётгани, ҳамкасбларини ҳали судма-суд судраб роса сарсон қилиши ҳақида гапирди.

— Бу одамни ўзлари шу даражада “қонуншунос” қилиб етиштирди, энди ўзлари “ҳузур”ини кўради-да, — деди яна бир ҳамсуҳбатимиз.

— Барибир тўғримас, бу аҳволда ўзини хароб қилади, — деди ҳалиги раҳбар.

— Унда одамнинг шаъни, ор-номуси, ғурури қаерда қолади?

— Хўш, ўша одам ғурури учун курашиб нима топди?

— Ғурури учун курашган одам албатта фойда кўриши керакми? Ахир, унинг қадр-қиммат учун курашгани жамиятга фойдаку. Одамлар бу воқеадан ибрат олади ва ўзини камситишга йўл қўймайди, ҳуқуқларини қонун билан ҳимоя қилади.

— Одам ғурурини синдирса ҳам ўзини синдирмаслиги керак.

— Ғурури синган одамнинг нимаси қолади?

— Бола-чақаси-чи?..

Дунёда турли қарашга, ҳар хил табиатга эга одам кўп. Лекин орсизлиги билан фахрланадиган одам ноёб ҳодиса. Вожаб, инсон нима учун яшайди ўзи? Яхши-яхши таомлар еб, турли-туман кийимлар кийиш ёки фақат бола-чақа орттириш учунми? Азизу мукаррам қилиб яратилмиш ҳазрати инсон бошқа тирик мавжудотлардан нимаси билан фарқ қилади? Шарафсиз инсоннинг яшашидан не маъни?

Ўзбекда инсоннинг ор-номуси, шаъни, ғурурини улғулайдиган минглаб мақоллар, аждодлардан мерос ибратли ҳикматлар бор. Миллатимизга мансуб ёшу қари барчаси шу ҳикматларга амал қилиб, ҳазрати инсон эканидан фахрлиниб юради-ку! Унда бояги тоифа қайси миллатга мансуб?.. “Қоражон мени бугун чоҳдан тортиб олса, эртага буни юзимга солиши мумкин”, деган андишада арқонни атай узиб юборган қўйи яна бир неча йил зиндонда ажали ёки тақдири илоҳийни кутиб ётишни афзал билган Алпомиш авлодлари орасидан шундай шарафсиз кимсалар чиқишига нима сабаб? Наҳотки, қўллик психологияси онгимизга шу қадар сингиб кетган бўлса? Ундай десангиз, қўллар ҳам бу даражада орсиз бўлмаган. Буни тарих китобларида кўп ўқиганмиз.

Ҳа, дарвоқе, “Алпомиш” достони. Бу асар халқ тафаккури дурдонаси бўлган бошқа юз-

лаб дostonлардан нимаси билан фарқ қилади? Нима учун кексаю ёш уни севиб ўқийди?

Чунки дoston бошдан охирига қадар инсоний ор-номус ҳақида. Бир эсга олайлик, ўн тўрт ёшга тўлиб, маст бўлган нордай кўпириб юрган Ҳақимбекка узоқ қалмоқлар юртига кўчиб кетган амакисининг қизи Барчинойдан хат келади. Мактубда Барчиной қалмоқлар юртида талаш бўлгани ва улардан олти ой муҳлат олганини маълум қилиб, Алпомишдан мадад сўрайди. Хатни ўқиган Ҳақимбек “Олтойчалик йўлда бўлса, қалмоқнинг элида бўлса, зўр ёвнинг қўлида бўлса, бир хотин оламиз, деб сандираб ўламизми”, дея хатни тиззасига бостириб ўтиради. Бунни кўрган Қалдирғочойим акасига қарата:

*Ака, айтган сўзим оғир олмагин,
Нар-мода ишини бунда қилмагин,
Бу ишдан беҳабар бўлиб турмагин,
Сен бормасанг, ёринг қалмоқ олади,
Барчин йўғлаб нима илож қилади? — дейди.*

Акасининг қадри учун жон куйдираётган мушфиқ сингил Қалдирғочдан бу таънани эшитгандан кейин ҳам йўлга тушмаслик, ор учун жон тикмаслик мумкинми?

Энди Алпомиш қалмоқларнинг энг зўр паҳлавони Кўкалдош билан кураш тушаётганда Барчинойнинг айтган сўзларига эътибор қилинг:

*Қизлар сизни нар-мода деб айтади,
Қизларнинг айтгани менга ботади.
Мардлар олишмайди, силтаб отади,
Майдон бўлса иш кўрсатиб кетади,
Бўш одамнинг иши кейин кетади.*

Севган ёрининг ҳақли таънаси кўкайини кесиб ўтган Алпомиш рақибини силтаб отиб юборади. “Бўш одам” деганда, Президентимиз таъбири билан айтганда, ўз қадрига, ўз шаънига эга бўлмаган, беқарор ва салбий таъсирларга тез берилувчан, шахс сифатида шаклланиб улгурмаган киши назарда тутилмоқда. Бундай одам ҳаётда кўп-кўп тўсиқларга дучор бўлади, беқарор ва салбий таъсирларга тез берилади, унинг шахс сифатида емирилиши ҳам осон кечади. Энг аянчлиси, мақсадини, орзу-хавасларини амалга оширишни эрта-индин билан орта суриб, умрини бой бериб қўяди.

Аслида Барчиной Алпомишнинг Кўкалдошни енгишига шубҳа қилмаган. Аммо унинг ланжлиги, рақиб билан бағирлашиб давра айланиб юргани, мардларча кураш намойиш этмагани ғашини келтирган, нафсониятига теккан. Чунки, одатда, қиз боланинг белидан кучиб айланиб юрилади. Рақиб эса яқинлаштирилмайди ва полвоннинг ўзи ҳам рақибга суяниб олмайди. Эътибор қилган бўлсангиз, ҳозирги тўйларда ҳам курашга тушган полвонлар бир-бирига суяниб, давра айланиб қолса, дарҳол томошабинлар баковулга анави иккаласининг зотини бериб айириб юборинг, деб уларни ўртадан чиқариб солади.

Айтиб ўтилганидек, Алпомиш зиндонда ётганда дўсти Қоражон энг шимариб уни озод этгани Чилбир чўлига боради. Қалмоқлар ғафлатдалиги боис уни сезмай қолади. Қоражон дўстининг халоскорига айланишига, Алпомишнинг зиндондан озод бўлиб, қалмоқнинг додини бериб, юртига ёруғ юз билан қайтишига бир баҳя қолади. Лекин бунга бир нарса — инсоний ғурур йўл бермайди. Бу воқеа бахши тилидан куйидагича ифода этилган: “Ипак арқонни зиндонга ташлади. Алпомиш белига боғлаб олди, Қоражон чирпиниб тортди, қараса, тортиб олиб кетгудай ғайрати. Алпомиш туриб айтди: “Бу зиндондан тортиб олиб кетиб қолади, шекилли. Зиндондан чиқариб олиб борар, элда маърака-мажлис бўлар, бир тошиб гапириб ўлтирган вақтимда “Зиндонда чириб кетадиган одам эдинг, фалокатдан кутқарган фақир-да”, деб бетимга улгу қилиб юрар”, дея орқасини бериб, оёғини тираб турди. Алп Қоражон чирпиниб тортди, ипак арқон узилиб кетди, Алпомиш зиндонга тушиб кетди”.

Шу дамда дўстининг кўнглидан нималар ўтганини Қоражон сезган. Негаки, у замонлар кимсанинг кўмагига таяниб жон сақлаб қолиш алппик мақомига номуносиб иш саналган. Аммо Қоражон дўстини бу аҳволда ташлаб кетолмасди, унинг дўстга садоқати, ваъдага вафоси бунга изн бермасди. У Алпомишга:

*Шаънингга Қоражон номард бўлами,
Қилган хизматини улгу қилами?
Хаёлингга Қоражон номард бўлибди,
Кўнглингга шундайин гаплар келибди,
Ўйлаган шумлигинг бекор бўлибди, — дейди.*

Кўнғиротга қайтганимда хушxabар кутиб югуриб чиққан Қалдирғочойимга нима жавоб қиламан, деб роса аврайди — ҳарчанд ўтинмасин, уни душман чоҳидан озод бўлишга кўндира олмайди.

Эй биродар, Алпомиш ўлим билан юзма-юз турган бўлса-да, бир оғиз таънадан кўрқиб, синалган дўсти мададидан юз ўгирди! Биз эса арзимаган моддий неъмат ёки кичикроқ бир амал курсисига етишиш илинжида дўстми-душманми суриштирмай, дуч келган одамнинг қошида жилпанглаймиз. У бирор каромат кўрсатмай туриб қилган илтимосимизни неча бор юзимизга солса-да, хушомадни янада баландроқ пардада давом эттирамиз. Нима учун бунчалар ночормиз, нега бунчалар хор ва забунмиз? Телевизор воситасида кашф этилаётган “юлдуз”чаларнинг ўзини ҳар муқомга солиб чиранишини кўринг, ҳаммангни лақиллатиб бойиб оламан дея кўзбўямачилик йўлида турли ўйинлар, лотереялар ўйлаб топаётган, ёлғонни минг оҳангда қалаштираётган лўттибозларга қаранг!..

Аллақадерлик “акахон”ларининг садақасига кун кечиришни одат қилган, содда ҳамюртларини алдаб, уларни одам савдоси билан шуғулланувчи манфур кимсалар кўлига топшириб келаётганлар ҳам ўзларини Алпомиш авлоди деб билармикан?..

Бундай ялтоқчилик, ҳаёсизлик, ғурурсизлик ва бошқа-бошқа иллатлар қаёқдан келди ўзи бу юртга?

Педагог олимларнинг фикрича, инсон бутун умри давомида эгаллаган тарбиянинг тўксон фоизини беш ёшга тўлгунга қадар олар, шунга мувофиқ, инсоннинг характери ҳам беш ёшга қадар саксон фоиз шаклланади экан. Халқимизнинг “Бўлар бола — бошидан”, дегани шу экан-да. Табиийки, бола гўдак ёшида асосан она ёнида бўлади. Демак, бизга Барчиноу Қалдирғочдек оналар керак. Негаки, ўтюррак оналаргина фарзандлари қалбига чўғ ташлаб, уларни маънан ва жисман юксалтиришга қодир.

Етти йил зиндонда ётган Алпомиш озодликка чиқиб, қалмоқлар юртида адолат ўрнатиб, уларга Кайкубодни хон кўтариб юртга қайтади. Ўз мулкида юз берган фитналарнинг асл сабабчиси ким экани ҳамда дўсту душманни ажратмоқ қасдида ўзини

танитмай юрганида уни Қултой деб билган ўғли Ёдгорбек дилини ёради:

*Асли ўзим додбонбийлик тўраман,
Гул энамни қандай унга бераман,
Гул энамни Ултонтозга берган сўнг,
Не бет билан Қўнғирот элда юраман?!*

Алпомиш қалмоққа кетганида Ёдгор онасининг гумонаси эди. Шу ҳисобда, ҳали етти ёшга тўлиб-тўлмаган болакай “Гулдай онамни Ултонтоз деган қулга бергудек бўлсам, Қўнғирот элида бош кўтариб юргулигим қоладими?!” дея орланяпти. Мана, бўлар боланинг ташвиши, дарди, орияти!

Миллий истиқлол мафкураси тамойиллари давлат ва жамоат ташкилотларида фаол тарғиб этилаётган, ўқув юртларида бу фандан дарс ўтирилаётган бир замонда хотин-қизларини бозорга чиқариб қўйиб, уларнинг меҳнати эвазига қават-қават уй қуриб, “Нексия”ю “Матиз”лар миниб “кариллаб юрган акахон”лар, ор-номус, кадр-қиммат учун курашишни эп кўрмаган амалпарастларни қандай она тарбиялаб вояга етказган экан?

Бояги мисоллар ўзбек халқ оғзаки ижодидаги биргина дostonдан дафъатан ёдга келиб қолганлари, холос. Фикримизча, шунинг ўзиёқ миллатимиз қанчалик номусли бўлганига яққол далилдир.

Ғурурсизлик, инсоний кадр-қиммат топталиши ислом динида ҳам қораланган. Айрим диний таълимотларда “Ким сенинг ўнг юзинга тарсаки туширса, чап юзингни ҳам тутиб бер” (Матто “Инжили”), дейилади. Ислом даъвати эса ҳақиқий инсон қалби садосидир. Табиийки, ёмонлик кўрган одамга қасос ҳаққи берилсагина унинг қалби ҳаловат топади. Бироқ у “қасос олишдан кўра афв қилмоқ афзал” деган фикрга кўндирилса, албатта шундай қилади. Ҳеч шубҳа йўқки, инсон қасос олишга имкони бўлатуриб кечирса бу раҳмат ва иззатдан келиб чиққан афв ҳисобланади. Аммо у аввал-бошданок афв қилишга даъват этилса ва қасос олиш ҳуқуқи берилмаса (бошқа динлардагига ўхшаб), жабр кўрган одам бунга кўнган тақдирда ҳам, барибир, зулм ўтказган кишини кечиролмайди. Иззатнафсига тегилгани, ғурури топталгани боис, “кечирдим”, деган одамига зиён етказишга зимдан пайт пойлаб юради. Негаки, бу но-

иложликдан афв қилишдир. Исломдаги афв эса ўзаро келишмай юрган тарафларнинг дўстлигига айланади.

Тариқат шайхлари ҳам инсоний ғурурни сақлаш борасида юксак матонат кўрсатгани тарихий ва адабий манбалар орқали маълум. Жумладан, Мансур Ҳалложнинг қатл этилиши “Мантиқ ут-тайр” асарида Ҳудхуд тилидан куйидаги мазмунда ҳикоя қилинади: “Анал — Ҳақ” дегани боис ўлимга ҳукм этилган улуғ шайхни дорга осидан олдин қўл-оёқларини кесадилар. Кесилган жойдан тирқираб қон оққани боис унинг ранги сарғая бошлайди.

*Сурди кесик қўлларни юзга ул,
Қон сўраркан юзга, дерди ўзга ул:
— Эр киши гулгунаси шу тоза хун,
Гулгун этгум юзимни мен бугун.
Кўрмасин сарғайганимни бир касе,
То қизил юз бирла тургаймен басе.
То биров сарғайганимни кўрмагай,
Кўрқди Ҳаллож деб хаёлга бормагай.
Йўқ менинг жонимда кўркувдан асар,
Ўзларимга гулгуна сурсам етар.
Эр киши гар дорга тикса бошини,
Шер бўлиб этгай аён бардошини.*

(Фаридулдин Аттор. *Мантиқ ут-тайр*. Т., “Фан”, 2006, 200-бет.) Мана, эр кишининг иши! Эр киши ўз лафзини ана шундай ҳимоя қилади.

Бобур Мирзо 1506-07 йил воқеалари баёнида бундай ёзади: “...Бадиуззамон мирзонинг маҳкама уйига етдик. Шунга қарор қилинган эдики, мен уйга киргач, таъзим қиламан. Бадиуззамон мирзо ўрнидан туриб пойгакка келади ва кўришамиз. Мен уйга киргач, бир таъзим қилдим ва тўхтамай унга қараб юра бошладим. Бадиуззамон мирзо шошилмай ўрнидан туриб сустроқ юрди.

Қосимбек менинг хайрихоҳим, менинг номусим унинг номуси эди, белбоғимдан бир тортди, хушёр тортдим. Секинроқ юриб белгиланган ерда кўришилди.

...Иккинчи сафар келганида Бадиуззамон мирзо бурунгидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек орқали: “Гарчи ёшим кичик бўлса-да, мартабам улуғдир. Ота тахти Самарқандни икки бора жанг билан олиб ўтирибман. Бу хонадон учун ёт-душман бўлганлар билан қанча жанги жа-

дал қилганман, шу боис менинг таъзимимда бўлмаслик асоссиздир”, деб айттирдим. Бу сўз етказилгач, маъқул бўлгани учун эътироф этиб, таъзимни кўнгулдагидек қилди” (Бобурнома. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа уйи. Т., 2008, 143-144 бетлар).

Инсон шаъни, қадр-қиммати унинг нафсидан нечоғлик улуғлигига бадиий адабиёти-мизда ҳам мисоллар бисёр. Кўп узоққа бормай, “Ўткан кунлар” романининг “Хайрихоҳ қотил” бобида эътибор қаратайлик. Отабек ёлғиз ўзи тунда уч нафар қаттол душман билан олишиб, уларни мағлуб этади. Сўнг эса уй эгаларига билдирмай Тошкентга қайтиб кетади.

Ваҳоланки, хавфни бартараф этиш, душманидан ўч олишнинг қулай йўли бор эди: айттайлик, у фитнадан хабар топгач, воқеа жойига ёлғиз келмасдан ёнига уч-тўрт нафар йигит ёллаши, бундан хонадон соҳибларини ҳам хабардор қилиб қўйиши, хавф-хатардан фориг бўлгач, қиш-қировли кунларда отда узоқ йўл тортиб Тошкентга қайтмасдан ўзини вафодор ёри Кумушбинининг бағрига отиб, хузур-ҳаловат топиши мумкин эди. У шундай қилган тақдирда ҳам шарафларга бурканарди.

Ё бу ўнғай тадбирларни Отабек билмас-миди? Ҳамма гап шундаки, Содиқнинг уйида тузилган манфур режадан хабардор бўлганда унинг ҳам хаёлидан шу фикрлар ўтган: “... Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масала бир оз миясини қотирган: кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткон бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу кўрқоқликка тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматга билдиратурган ва на қутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлик тупроққа қоришмоқ унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан ўзича: — Ширин ўлим, — деб қўйди” (Абдулла Қодирий. *Ўткан кунлар*. Т., “Шарқ”, 244-бет).

Во дариғ, инсон шаръий рафиқасининг, куйида йиллаб саргардон бўлган севгилисининг нафаси эшитиладиган даражада яқин жойда унинг номусини ҳимоя қилмоқ учун жо-

нини гаровга қўйиб қон тўқади. Кейин эса уйга кириб ҳамма-ҳаммасини айтиб ўтирмай, Тошкентга қайтиб кетади.

Минг йиллар бурун Алпомиш ҳам худди шундай йўл тутган эди: у гумонаси билан қолган ёрининг дийдорига қанчалик ошиқмасин, дўсти Қоражоннинг ёрдамидан фойдаланмайди. Нега? Чунки инсоннинг шаъни, қадр-қиммати ҳатто муҳаббат соғинчларидан ҳам улғу! Борди-ю, Алпомиш ёки Отабек орсиз йигитлар сирасидан бўлганида, ҳарчанд зўр паҳлавон аталмасин, Барчиной ва Кумушбининг муҳаббатини қозона олмас эди.

Йигирма йил бурун бир яхудий аёлнинг ширакайф миллатдошига “Сен миллатимиз шаънига иснод келтиряпсан”, деб дашном берганига гувоҳ бўлган эдим. Ўшанда у миллатдошининг маст-аласт юрганидан уялди чоғи, деб ўйлаганман. Кейин билсам, яхудий аёллар миллат ахлоқи ва равнақи учун ўзларини асосий жавобгар ҳисоблар экан.

Шу мулоҳазаларни битаётган чоқда Корея Республикаси Президенти Ли Мён Бакнинг “Мўъжиза содир бўлмайди” деган китоби қўлимга тушиб қолди. Китобни ўқиш асносида, муаллифнинг таржимаи ҳолидан иборат бу асар моҳиятан инсоннинг қадр-қиммати, шаъни, ғурури ҳақида экан, деган фикрга келдим. Қашшоқ бир оила фарзанди бўлган болакайни онаси қўшниларникига меҳмон кутишга қарашгани чиқаради. Уй эгалари ҳарчанд қистамасин, бола тўкин дастурхондан бир луқма ҳам оғзига солмайди. Чунки унга онаси одамларга беғараз ёрдам қилишни, ўз қадрини билиш лозимлигини ўргатган.

Егани фақат сувда қайнатилган гуруч, ҳатто шунга ҳам бирор марта қорни тўймаган норасиданинг анвойи неъматлар билан безатилган дастурхон қаршисида ўтирган аҳволини тасаввур қилинг! Ўша вақт болакай нафсини тийиш учун қанча куч сарфлаган экан? Муаллиф шу кунларни эслаб бундай ёзади: “Мён Бакнинг оиласи бошқача. Улар камбағал бўлса-да, болалари ўз қадрини асло ерга урмайди. Ота-оналари уларни тўғри тарбия қилган”, дер эди қўшнилар биз ҳақимизда ҳурмат билан” (Ли Мён Бак. *Мўъжиза содир бўлмайди. Тошкент — Сеул, “Ўзбекистон” — “Ewhan”, 2009, 46-бет).*

Яна бир ўринда у Таиландда бирга ишлаган Че деган прорабнинг васияти ҳақида ёзади. Орадан йигирма йил ўтиб, унга бир аёл кўнғироқ қилади-да, “Мен Таиландда қурилиш объектида прораб бўлиб ишлаган Ченинг рафиқасиман. Агар уни эсласангиз, хузурингизга бораман, унутган бўлсангиз, бормаيمان”, дейди. Келганидан кейин маълум бўладики, мархум эри унга қийналиб қолса Мён Бақдан ёрдам сўрашни тайинлаган экан. Хотин ўглини улғайтирибди, саноат мактабини тугатганидан сўнг уни ишга жойлаштириш масаласида ёрдам сўраб келибди. Бу илтимосни бир зумда бажарган Мён Бак аёлдан яна қандай ёрдам кераклигини сўраганда у, эрим фақат бир марта ёрдам тилашимни айтган, шунинг учун бошқа нарсаси сўрай олмайман, дебди. Унинг ғурурли аёл экани сезилиб турарди, деб эҳтиромини изҳор этади муаллиф.

Нафсиламарини айтганда, ғурурсиз кимсалар ҳамма замонларда, барча миллатларда бўлган. Халқ мақолида айтилганидек, “Ўз қадрини билмаган — бировнинг қадрини на билсин”. Шуларнинг касофати уриб инсоният неча-неча бор талотумларни бошдан кечирди. Бундай кимсалар ватан дарвозаларини душманга очиб берган, ватандошларининг қонини тўккан.

Лекин орсизлигидан фахрланадиган одамлар билан ҳаётда юзма-юз келиш нақадар аянчли! Шу вақтга қадар бундай кимсалар, нари борса, Шекспир асарларидагина учраши мумкин, улар фожиавийликни кучайтириш учун муаллиф томонидан ўйлаб топилган мажозий образлардир, деган фикрда юрардик. Тақдирнинг “иноят”ини қарангки, бундай “шон-шарафга бурканган” зотлар замондошларимиз орасида ҳам кам эмас экан.

Ўша воқеадан сўнг инсон умри мазмуни ҳақида кўп ўйлайдиган бўлдим. Ва шундай хулосага келдимки, умримиз шунчалар қисқаки, уни ор-номусдан кечиб, ёлғон-яшиқ, турланишу тусланишларга сарфламоқ уволдан уволдир! Алҳосил, Жалолиддин Румий ҳазратлари айтганидек:

*Ё аслинг каби кўрингил,
Ё кўринганинг каби бўл!*

Эссе

Қирқ ёш ҳам келдию қўлимдан тутди...

Абдулла Орипов

1

Бир куни ўғлимга тасодифан “Мен сенинг ёшингда...” дея танбех бериб қўйдим. Бу гапни ҳазил тушунди чоғи, у ҳам дабдурстан “Сизнинг ёшингизда Жон Кеннеди президент бўлган”, деса бўладими! Мулзам бўлдим. Ноқулай вазиятдан чиқиш учун эса баҳона ўйлаб топдим: “Яхши болалар кўп бўлиши мумкин, аммо президент битта бўлади-да”.

Шу воқеа сабабми, бола кезларимиз “Эҳ, ҳозирги ёшлар...” тарзида бизга ёғдирилган “маломат тоши” бугун фарзандларимизга отилаётганини ўйлаб қолдим. Қизиқ, кечагина ўзи “тошбўрон”га тутилган авлод бугун тошотарга айланиб турибди. Лекин тарихчи Ҳабибулла Холматов таъкидлаганидек, “Аждодларнинг авлодларга эътирози, надомати азалий ижтимоий қонуниятдир. Ҳатто Миср эҳромларидан топилган энг кўҳна ёзувларда ҳам шу ҳақда сўз борган”. Ҳаётда инсон маълум ёшга етгачгина англаб етадиган ҳақиқатлардан бири экан-да бу ҳам.

Ҳар бир авлоднинг ўзига хос таржимаи ҳоли, ҳатто шунга яраша номи бўлади.

Масалан, болалиги уруш йилларига тўғри келган оталаримиз “уруш болалари” дея аталди. Улар инсоннинг ижтимоий ривожидида ўта муҳим бўлган бутун бошли давр — болалигини бой берган. Бошқача қилиб айтганда, гўдакликдаёқ улғайиб қолган. Ҳар бир авлоднинг шунга ўхшаш пешонасига битилган қисмат бўлади. Хўш, менинг авлодим қисмати-чи?

Менимча, бу саволга жавоб топмоқ учун, аввало, биз яшаган ва яшаётган даврга баҳо бериш керак. Чунки, хоҳлаймизми-йўқми, давр инсон ва авлод тақдирига ўз муҳрини босади. Бу авлодни менга қолса, “ислохотлар даври авлоди” деб атаган бўлар эдим. Нима учун? Ўзингиз ўйлаб кўринг: бизнинг авлод сифатида шаклланишимиз жиддий ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маънавий ислохотлар муҳитида кечди ва кечмоқда. Ўтган асрнинг саксонинчи йилларидаги турғунлик палласини бошдан кечирган жамият, табиийки, “қайта қуриш” сиёсатида катта умид боғлаган эди. Лекин бу ислохотлар одамлар кутган самарани бермади, аҳвол баттар чигаллашиб ва

оғирлашиб кетди. СССР парчалангандан кейин Ўзбекистон қадам қўйган мустақил тараққиёт йўлининг дастлабки босқичи ҳам осон кечмади. Чунки жамият иқтисодий қийинчиликлар билан бирга тамоман янги ижтимоий-маънавий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий қадриятларни ўзлаштириши талаб этилардики, бу жараён силлиқ кечмаслиги аввал-бошданок маълум эди. Бу ҳақда мустақиллик даври тафаккури муаммолари устида тадқиқот олиб бораётган файласуф олим Абдураҳим Эркаев бундай ёзади: “Совет даврида шакланган катта ёшлилар онги, тафаккури эндиликда эскича ҳам эмас, тўлиқ янгиланган ҳам эмас — оралиқ, маргинал ҳолатда. Аҳолининг ушбу қатлами онгида маргиналлик аста-секин камайиб боради, бироқ тўлиқ бартараф этилмайди”. Сиёсатшунос олим Адҳам Иброҳимов эса бу мавзуда қуйидагича фикр юритади: “Эски тузум даврида вояга етган авлодда мустақиллик болаларига қараганда ўзига хос “имтиёз” мавжуд. Гап шундаки, улар икки хил ижтимоий тузум шарт-шароитини ўзаро қиёслаш имкониятига эга бўлади ва уларда мустақилликни қадрлаш туйғуси кучаяди”.

Бу икки олим хулосаси бир-бирига зиддек туюлса-да, сира бундай эмас. Чунки Абдураҳим Эркаев онг мазмуни хусусида фикр юритса, Аҳмад Иброҳимов ҳиссий муносабатдан баҳс очади. Ҳар қалай, бу икки ижтимоий-руҳий ҳодиса ўртасида фарқ бор, яъни инсон янги тузумга қалбан хайрихоҳ бўлгани ҳолда онгини эскича қарашлардан буткул тозалай олмаслиги мумкин. Айнан шу нуқтада ўзим мансуб бўлган авлодга хос ички зиддият ифода топаётган бўлса, ажаб эмас.

Аммо бир гапни дадил айта оламан: менинг авлодим мустақилликни катта қувончу иштиёқ билан кутиб олди. Албатта, бутун халқимиз руҳиятида шундай кўтаринкилик бўлганига шубҳа йўқ. Бироқ бу даврда бизнинг авлод айнаи балоғат ёшида эди. Одам бу ёшда нафақат шахсий, балки ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгаришлар яшашга шай туради. Сиёсатчилар тили билан айтганда, либерализм — янгиликка интилиш иштиёқи

кучли бўлади. Булар — биз сўз юритаётган ҳодисанинг умумий жиҳатлари, албатта. Бироқ ҳар қандай воқеликнинг ўзига хослиги кўпроқ жузъий томонларда ўз ифодасини топади. Фикрим исботи сифатида кузатувларим асосидаги баъзи хулосаларни айтиб ўтмоқчиман.

2

Кўпинча ўзаро суҳбатлар чоғи бугуннинг болалари камроқ мутолаа қилаётгани тўғрисидаги гаплар қулоққа чалиниб қолади. Ваҳоланки, шу авлод бундан ўттиз йиллар илгари “энг китобхон” дея ном олган тенгдошларимнинг фарзандлари. Бу ҳолнинг биз — катта авлодга тааллуқли жиҳатлари ҳақида ўйлай туриб, шундай савол бераман ўз-ўзимга: биз ҳар доим ҳам билим ва тажрибаларимизни кейинги авлод — фарзандларимизга тугал-тўқис етказиб бера оляпмизми?! Бошқа томондан эса ёш авлодга ҳам бир оз гина билан сўз қотгим келади: афсуски, одамзод ўтмиш тажрибасидан ҳар доим ҳам сабоқ чиқаравермайди. Ҳар бир авлод ҳаёт синовларини ўзида синаб кўришга мойил. Инсон ботинига яширинган сир-синоатлардан бири ҳам ана шу! “Авлодлар алмашинувида албатта боғловчи восита бўлиши керак, — дейди иқтисодиёт мутахассиси Алипоша Аҳмедов. — Токи аждодлар тўплаган бой ижтимоий ва маънавий тажриба янги авлодлар фаолиятида чинакам яратувчи кучга айлансин!” Бизнинг авлод-чи? Бир-бирини аямаслик, мансаб, молу давлат илнжиде ким ўзарга мусобақалашиш кайфияти устунлик қилмаяптими улар ўртасида?! Ёки тирикчилик важдан майда-чуйда ишларга умрини сарфлаб юрганлари камми? “... Аксарият одамлар, — деб ёзган эди ёзувчи ва файласуф Франц Кафка, — жавобгарликни чуқур англамаган ҳолда яшайди, менимча, барча кулфатларнинг илдизи шунда”. Тан олишим керак, Кафка назарда тутган салбий хусусият менинг ўзимда ҳам бор. Бундан ўн йиллар аввал Кафканинг шу мулоҳазаси менга эриш туюлган эди. Энди эса фикрим бошқача. Чунки йиллар

қарашларимда ўзгариш ясади, энди унинг ёши ва руҳияти ҳам менга яқин. Қолаверса, жамиятнинг бирмунча илғор, ўзига тўқ ва, айниқса, маънавий етук инсонлари фаолиятини кузатиб, улар бойлиги билан эмас, халқ манфаати учун қилаётган эзгу амаллари билан ғурурланади, деган хулосага келдим. Ҳар бир одам, хусусан, менинг тенгдошларим ҳам шу даражага чиқиши мумкин. Бунинг учун озроқ фурсат, меҳнат ва матонат керак, холос.

3

Бизни ўзимиздан аввалги авлоддан фарқлаб турувчи битта муҳим хусусият бор. Биз — тинчлик даври болаларимиз, яъни урушни кўрмадик! Демак, бебаҳо имтиёзга эга авлодмиз! Ҳар сафар 22 июнь, 6 ёки 9 август саналари яқинлашганда мени бир-бирига зид ўй-хаёллар чулғаб олади. Менга мистик дунёқараш ёт — ҳар хил сонлар илоҳийлигига ишонмайман. Моҳият эътибори ила бундай саналар юқорида санаб ўтганларим билангина чекланмайди — уларни 365 ёки 366 тагача давом эттирса бўлади, яъни йилнинг ҳар бир кунига “машъумлик ёрлиғи”ни ёпиштириш чўт эмас. Бунинг сабаби: тарихий воқеалар солномасини кўздан кечирсак, ҳар куни дунё миқёсида, ҳеч бўлмаганда, минтақалар доирасида бирор фожиа юз берганига гувоҳ бўлиш мумкин. Зеро, инсоният тарихи урушлар тарихидан иборат!

Охирги вақтларда уруш ва тинчлик муаммоси, унинг ижтимоий-маънавий, айниқса, фалсафий жиҳатлари мени кўп ўйлантиряпти. Айтилик, 22 июнь санасига машъумлик тамғаси босилишида ким кўпроқ айбдор: Гитлерми ёки Сталин? Аслида ўша вақтдаги советча ҳарбий доктрина дунёни куч билан босиб олишга қаратилган эди. У дастлаб сохта коммунизм ғоясини назарий асослаган доҳийларнинг қарашларида баён этилди. Бу ғоя кейинроқ пролетариат — йўқсилларни қурол кучи билан ҳокимият тепасига олиб чиқиш тактикасида ўз ифодасини топди. Ана шундан кейин бу “инқилоб”ни бутун дунёга ёйиш васвасаси бошланди.

Алоҳида олинган бир мамлакатда қон тўкиш йўли билан ғалабага эришган “инқилоб” Ер юзида ҳам зафар қозониши учун қон дарё бўлиб оқиши керак эди, шундай эмасми? Ёвузлик янги ва янги ёвузликларни туғдиради. Фашизмнинг аввал ғоя сифатида пайдо бўлгани, сўнгра тажовузкор кучга айланиб, бутун инсоният бошига мислсиз фалокатлар ёғдирганини ҳам шундай изоҳлаш мумкин. Гитлер ёвузликнинг жазавакор бир шаклини дунёга келтирдик, у билан фақат Рим императори Нерон баҳслаша олар, эҳтимол.

Маълумки, уруш жисмоний азоб-уқубат, иқтисодий йўқотишлардангина иборат эмас, унинг салбий оқибатлари бундан-да кўламдор, аянчли. Улуғ ёзувчи Чингиз Айтматов бу ҳақда шундай мулоҳаза юритган эди: “Эътибор берсангиз, Иккинчи жаҳон уруши ҳар бир асаримда эсланади. Бу уруш фақат биз учун эмас, бутун инсоният учун ўта оғир ва даҳшатли йўқотиш, хотирадан кетмас фожиа бўлган. Бу уруш одамларга ўлим билан очарчилик олиб келган десак, унинг касофатини озайтирган бўлаемиз. Бу уруш ўша даврдаги одамларнинг одоб ва ахлоқига ҳам тажовуз этиб, асрлардан бери шаклланиб келган урф-одатлари, расм-русумларига ҳам чексиз зиён-заҳмат етказди”.

Уруш ва тинчлик — муҳим ижтимоий-маънавий тушунчалар. Бинобарин, улар ўртасидаги мувозанат жамият ва дунёдаги умумий аҳволни белгилайди. Буларнинг бири иккинчисини тақозо қилади. Бир оз ғалати туюлар: аммо тинчликсиз уруш, урушсиз тинчлик бўлмайди. Кейинги — урушларсиз тинчлик бўлмаслиги ҳақидаги мулоҳазам қирғин-барот муқаррар эканини англамайди! Бу ўринда сиёсат, мафкура, ахлоқ, дин каби шаклларда намоён бўладиган ҳамда ижтимоий ва индивидуал онгда кечадиган уруш-кураш-эврилишларни назарда тутяпман. Ҳар бир инсон фаолиятининг асосида тинчликка интилиш устуворлик қилмас экан, унга эришиб бўлмайди.

Болалигимда чех журналисти Юлиус Фучикнинг Иккинчи жаҳон уруши мавзуида ёзилган “Дор остидаги сўз” асарини катта

ҳаяжон билан ўқиганман. Ҳозир асардаги барча тафсилотлар эсимда йўқ, бироқ ундаги “Одамлар, огоҳ бўлинг!” деган ёниқ ҳайқириқ қулоғим остида ҳамон жаранглаб турибди. Тинчликка мойиллик туйғуси ҳали урушнинг нималигини англаб етмаган мурғак қалбда ҳам жўш ура олар экан-да?! Бу баъзи ижтимоий кечинмалар, айтайлик, тинчликка ташналикнинг ҳам ирсий йўл билан ажоддан авлодга ўтишини англатади. Худди инсонпарварлик ва меҳр каби ёвузлик ҳам инсоннинг қон-қонига сингиб кетган. Ахлоқ ва қонун каби меъёрлар, қолаверса, виждон, уят, масъулият сингари инсоний ҳислар уни тийиб туради. Илоҳо, қалбимиз, кўнглимиздаги ана шу қалъа метиндек турсин.

Хуллас, Иккинчи жаҳон уруши, умуман, охириги юз йилликда рўй берган ҳарбий тўқнашувлар натижасида инсоният яна кўп нарсаларни англаб етди. Биринчидан, биттагина инсон ҳуқуқидан башариятнинг яшаш ҳуқуқи келиб чиқади. Иккинчидан, инсониятнинг ақл-идроки, интеллектуал салоҳиятини назорат қилиб туриш заруратга айланди. Учунчидан, миллий ва давлат чегаралари, ҳатто қитъа ва материклар ўртасидаги масофа ҳам бир замондагидай тўлиқ хавфсизлик учун кафолат вазифасини ўтамай қўйди. Тўртинчидан, мафкуравий тажовузкорлик кўлами, имконияти мисли кўрилмаган даражада ортиб борапти. Бешинчидан, ижтимоий ривожланиш жараёнида, хавфсизлик нуқтаи назаридан, ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти муттасил ошиб бораётир.

4

“Одамларни, айниқса, қарияларни кузатиб, ўзимча шундай хулосага келдим: назаримда, инсон жисман қаримайди, руҳан толиқади, холос. Бунда биз ҳаёт ташвишлари деб атайдиган икир-чикирлар муҳим роль ўйнайди”, дейди врач дўстим Мирзо Тўраев. Бу гапда жон бор, албатта. Чунки одам қирқ ёшдан ошиб, муайян ҳаётий тажрибага эга бўлгачгина атрофга, одамларга теран назар ташлай бошлайди.

Ўзимдан мисол келтирай — ўрта мактабни тугатаётган чоғларим эди. Фарзанди

бахтини излаб, олисларга кўз тикиб турганини кўрган онам (туғилиб ўсган маконимга қайтмаслигимни оналарча бир зийраклик билан ҳис қилди чоғи) умрида панд-насиҳат нелигини билмаган бўлса-да, шундай ўғит бердилар: “Ўғлим, ғам-қайғудан эзилганинда ҳам, қувончдан ўзингни қўярга жой тополмаганинда ҳам — қабристонга бор!” Ёшлик экан-да, қирққа кирмагунча бу гапни бирон марта эсламабман. Энди эса бот-бот хотирамга келади бу ўғит. Зотан, ғамга ботган одам қабристонга борса, тириклигига шукрона айтиб қайтади, бахтдан боши осмонга етган мардум эса бир кун келар манзили шу эканини ўйлаб, эс-ҳушини йиғиб, сергак тортиб қолади!..

Ўйлашимча, айнан менинг ёшимдаги одам ҳаётдан маъно қидира бошлайди. “Хўш, ундан кейин-чи?” деган толстойча савол ўй-хаёлларини тинч қўймайди. Чунки борлиқдан оқилона тайин маъно излаш, унга теран фалсафий баҳо бериш айнан шу ёшда авжи аълосига чиқади. Умрини беҳуда совураётганлар “афсус-надоматдан фойда йўқ, энди қолганини имкон қадар эзгу ишларга сарфлаш зарур” тарзидаги тавбатазарруга мойил бўлса, “яхши амаллар менга йўлдош бўлди” деб ҳисобловчилар янада кўпроқ савоб ишлар қилишга интилади.

“Оилада катта фарзандман, — дейди тенгдошларимдан бири. — Шу чоққача укасингилларим ташвиши билан яшадим, ахир, тўнғич ака ҳам отадек бир гап. Бугун энди ўзим учун яшайман, десам, фарзандларим ўсиб, бўйи бўйимга тенглашиб қолибди...”

Социологлар ва психологлар фикрига кўра, қирқ ёшида одамда неқбинлик энг паст даражага тушиб қолар экан. Шу ёш чегарасидан ўтиб олгач, неқбинлик — келажақдан умидворлик ва ҳаётдан завқланиш туйғуси яна мунтазам ўса бораркан. Масалан, саксон ёшли қария ўзини қирқ яшар кишига қараганда бахтлироқ ҳис қилар экан. Хуллас, неқбинлик ва бахтиёрлик туйғуси ёшлар билан кексаларда менинг авлодим — ўрта ёшлиларга нисбатан анча юқори. Тенгдошларим эса бугун ана шу бўйи бўйига тенг фарзандлари дардида чоп-чоп ва топ-топ

билан овора. Ҳа, моддиюнчилик кайфияти — бойликка ружу қўйиш менинг авлодимга хос қусурлардан эканини юқорида айтган эдим. Бироқ шу ўринда ўзига хос парадокс — зиддиятни кузатиш мумкин: бой-бадавлат одамларда тушкунлик ва безовталик тез-тез намоён бўлгани ҳолда, нисбатан камхарж ва камбағалроқ одамларда бахтиёрлик ҳисси кўпроқ кузатилар экан. Мукамал ва тўқис бахтга эса ҳали ҳеч ким эришган эмас. Антик давр мутафаккири Пифагор наздида, “Бахтнинг тўқис бўлмаслигини англаб яшаётган инсоннигина бахтиёр деса бўлади”.

5

Биз энг катта ижтимоий қадрият — яшаш санъатини қанчалик эгалладик?! Шахсий ва, айниқса, оилавий ҳаётда мукамалликка эриша олдикми? Тенгдошларим орасида ажрашишлар, турли хил жиноятлар кўрсаткичи қай даражада? Бундан бир неча йил аввал “Ўзбек оилаларида ажралишнинг ижтимоий-психологик асоратлари” деган мавзуда номзодлик иши ҳимоя қилган бир дўстим бу саволга “Яхши эмас!” деб жавоб берган эди. Маълумки, йигирманчи асрнинг иккинчи ярмига қадар ўзбек оилаларида ажралиш ҳоллари жуда кам бўлган. Оила, никоҳ инсон ҳаётида энг муқаддас ижтимоий ҳодиса бўлиб, ислом ақидалари, урф-одатлар, қадриятлар орқали ниҳоятда эъзозланган. Қолаверса, оилани бошқарган — дунёни бошқаради, деган гап бугуннинггина ўгити эмас. Ажралишлардан кўриладиган иқтисодий зиён ўрнини вақт ўтиб тўлдириш мумкин бўлар, эҳтимол. Бироқ ажралиш оқибатида келиб чиқадиган ижтимоий-руҳий муаммолар-чи? Масалан, ўзбек оиласидаги ажралиш эр билан хотиннинг бир-биридан узоқлашишигина эмас-да. Бу энди, аксарият ҳолларда, қариндошлик ришталари узилиб, ўзаро душманлик кайфияти пайдо бўлди, дегани. Бунда энг кўп жабр кўрувчи — болалар. Тадқиқот ва кузатишлар уларда руҳий-эмоционал зуриқишлар кўп учраши, боз устига, жиний ҳатти-ҳаракатларга мойиллик нисбатан юқори бўлишини кўрсатмоқда.

Тенгдошларим ўртасида ўхшашликлар, яъни бизни ўзаро бирлаштириб турувчи жиҳатлар кўп бўлса-да, фарқли томонлар ҳам анчагина. Ўйлашимча, ҳар бир авлод ҳаётда ўзгариш ясаши, унга ўз муҳрини босиши зарур. Бусиз ижтимоий тараққиёт бўлиши мумкинми?! Аввало, бу ўзгариш ва ривожланишлар ҳар бир авлоднинг, жумладан, инсоннинг тафаккурида, дунёқарашида юз беради. Масалан, оддийгина касб танлашдан тортиб уй қуришу уни жиҳозлашгача бўлган жараёнларни олайлик. Албатта, инсоний қадр-қиммат ҳам бундан мустасно эмас.

Кейинги йилларда мен англаб етган ҳақиқатлардан яна бири шуки, одамзод яшаши, айниқса, яхши яшаши учун кўп нарса керак эмас, соғлиқ, озроқ маблағ ва ҳаётга муҳаббат бўлса, кифоя.

Ҳамма замонларда тарбия ишида нафосат муҳим масала саналган. Чунки усиз инсон тарбиясини, айниқса, ахлоқий камолотини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, нафосат ва ахлоқ эгизак тушунчалар... Гўзаллик моҳиятда, моҳият эса ахлоқдадир! Нима бўлганда ҳам, ахлоқ — одамзод ўйлаб топган илк қонун. Инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бу иккала маънавий ҳодиса негизда эса тил ётади. Уларнинг ривожини бу мўъжизакор қадрият иштирокисиз тасаввур қилиб кўринг-чи?! Иброҳим Ҳаққул айтмоқчи “Нафосат туйғуси — тил туйғусидан бошланади”. Шу маънода тенгдошларим нутқини, жумладан, ўзимникини ҳам ҳавас қиларли, деб бўлмайди. Ҳеч бўлмаганда биздан бир ёки икки поғона олдинда кетаётган эллик ва олтмиш ёшлилар нутқига эътибор берайлик. Улар нутқидаги мақол ва маталларгина нутқни жонлантириб, жозибдорлигини оширади. Бундай инсонлар билан суҳбатлашган сайин суҳбатлашгинг келади.

Яна бир гап. Ижтимоий ривожланиш жараёнида, аввал ахлоқ, кейин эса у билан бирга қонун инсоннинг турли хатти-ҳаракатига нисбатан тақиқ ва тартиблаштирувчи меъёр вазифасини ўтаб келмоқдаки, бусиз жамият ҳаётини тўлақонли деб бўлмайди. Масалан, “Одамлар нима дейди?” деган маънавий тақиқ, андиша ортида жуда катта маъно, ке-

рак бўлса, ривожланишга ундовчи куч яширинган. Чунки атрофдагилар муносабати ва улар берадиган баҳо бизнинг хулқ-атвор ва фаолиятимиз мазмунини белгилайди. Шунга кўра, ўзимизни назорат қилиб турамыз. Буни бошқачасига ижтимоий фикр деб аташ мумкин.

Инсоннинг бутун фаолияти — туғилганидан то умрининг охиригача — тафтиш қилиш ва баҳолашдан иборат. Инсон ва инсоният камолоти — тараққиётини таъминловчи асосий принцип ҳам мана шу. Дарвинча эволюция — тадрижий жараён, ривожланиш асосида ҳам ушбу принцип ётади!

6

Тенгдошларим орасидан турли соҳаларда самарали фаолият юритаётган кўп-лаб ижодкорлар етишиб чиққан бўлса-да, иқтисодий қийинчиликлар сабабли уларнинг баъзилари сердаромадроқ тармоқлар — савдо ва ишлаб чиқаришга ўтиб кетди. “Бозор иқтисодиёти шароитида, — дейди иқтисодчи олим Абдужаббор Ғаффоров, — ижодкорни ижтимоий ҳимоялаш механизми кўзда тутилмаган ва бу масала ҳамон очиклигича қолмоқда”. Мен тенги ижодкор инсон фаолиятининг самарадорлиги қандай? Тўғри, камдан-кам инсон — туғма истеъдод ҳамда кучли ирода соҳибларигина умрини бутунлай илмга бахшида этади. Тенгдошларимдан илм-фан билан шуғулланаётганлари кам эмас, аммо уларнинг аксари фан номзоди илмий даражасини олиш билангина кифояланиб қоляпти, холос. Илмий тадқиқот билан, ҳеч бўлмаганда, ўн-йигирма йил шуғулланилса, жамият ҳам озроқ наф кўрармиди?! Бирон унвон ёхуд лавозим илинжида қилинадиган илмий изланишнинг самараси ҳам ҳаминқадар бўлади.

Тенгдошларимда ижодкорлик лаёқати қай даражада? Айтайлик, қирқинчи ёки эллигинчи йиллар авлодига нисбатан олинса, бу саволга “унчалик эмас” дея жавоб бериш мумкин. Бироқ алоҳида шахс ҳақида гап кетса, қониқиш ҳиссини туясан киши. Шу ўринда ижодкор тенгдошим Улуғбек

Ҳамдамнинг қуйидаги фикрлари масалага бир оз ойдинлик киритади, назаримда. У “Янгиланиш эҳтиёжи” китобида бундай ёзади: “Киши шоиртабиат бўлиб туғилиши ва андак адабий таълим орқасидан бинойидек шеърлар машқ қилиши, ҳатто эл оғзига тушиши мумкин. Аслида шундай шоирлар ҳам керак. Ҳаммамнинг бирдек “даҳо” бўлиши мумкин ҳам, шарт ҳам эмас. Бироқ санъатда навоийлар бу тариқа пайдо бўлмайди. Навоийларга фитратининг шоиртабиатлигидан ташқари, қисматининг ҳам айрича — чинакам ижодкорниги монанд бўлмоғи зарур. Улуғ дард, мислсиз муҳаббат, таскинсиз улкан йўқотишлар, азим руҳий эврилишлар, туганмас изтироблар... мана нималар ҳаводек керак Катта Шоирга, Улкан Санъаткорга!.. Бироқ, кечирасиз, бу ёғи энди пешона... Одам буюртма бериб, бахтсиз бўлолмайди... қисмат... Шунинг учун ҳам орамизда истеъдодлар кўп бўлишига қарамай, даҳолар камёб... Истеъдоднинг даҳо санъаткорга “айланмоғи” учун ана шу дўзахий азобларни кечиби ўтиши ва, энг муҳими, тегирмондан бутун чиқмоғи шарт!.. Мана нима учун ҳаммамиз бинойидекмиз-у, орамизда навоийлар кўринмайди”. Аниқ фанлар соҳаси вакиллари бўлган тенгдошларим ҳақида ҳам шунга ўхшаш гапларни айтиш мумкин.

Кимлардир инсоният тарихида улкан ва ҳар томонлама етук ижодкор — шахслар даври ўтди, деб ҳисоблайди. Кейинги ўн йилликларда илмий ва, умуман, ижтимоий тараққиётнинг ниҳоятда жадаллашгани сабаб қилиб кўрсатилади бунга. Бунда эски тузум даврида илм-маърифатга бир томонлама — даҳриёна ёндашув бўлгани ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади, албатта. Таниқли замондош ижодкорларимиздан бири шу ҳолни назарда тутиб, “Биз илм деб ҳикматдан, ахборот деб маърифатдан айрилдик” деган эди.

Албатта, бу — менинг шахсий мулоҳазаларим. Баъзи тенгдошларимда мен сўз юритган масалалар юзасидан ўзгача ёндашув бўлса, эҳтимол.

Усмон АЗИМ

Umrimga sig'mayman bu tarzda...

Сабр

Балиқ эмасман,
сузиб кетсам,

қуш эмасман,
учиб кетсам,

шамол эмасман,
елиб кетсам...

Ҳатто
ёшларим ҳам тош,

Ҳатто йигиларим — сукунат.

Уй қурсангиз,
мендан пойдевор
ташлайсиз
ҳали...

Эртак шу-да,
ийл учга бўлинади:

Борса-қайтар,
ё қайтар, ё қайтмас...

Яхши одам,
энди эртакка бало борми?
Эртак тугаган.

Сен “борса-қайтмас”ни танлайвер.

Чунки инсоннинг умри
“борса-келмас”дир.

Алвидо!..

Ҳа, бир гапни айтиб қўяй:
мабодо қайтилса ҳам,
шу “борса-келмас”дан
қайтилади,
яхши одам.

Қурбоннинг бўйни кундада.

Жаллод
ойболтани кўтарди...

— Нега ўлдирасизлар?
Ўзим ўлиб кетаман-ку-у-у!

Бу қичқириқдан
лол қотди жаллод.
Ойболта муаллақ қотди...

— Жаллодни
алмаштиринглар, —
амр этди пошшойи аъзам, —
ўйлангандан жаллод чиқадими?

Аммо ҳамма ўйга толган.

Неча минг йилдан буён
ҳамма ўйга толган.

Қурбоннинг бўйни эса
ҳамон
кундада.

Ойболта.
қутарилганича қотган.

Жаллодлик
лавозимини эса
қотиллар
эгаллаганлар.

* * *

Бир дунё согинч,
бир дунё умид билан
қанча тақдирларда қоврилиб келдим.
Умрим соврилган.
Бахтим сим-сиёҳ...

Бармоқларингга
бармоқларимни
теккизсам майлими?

Нега ҳамма нарса ёруғ —
сосялар қайга кетди?
Табассумингдан
кечалар.
шўьлаланиб борар.

Оёқларим Ердан узилган.

Бу парвоз
ҳеч қачон
тугамайдими?

Шунақа ҳам юксаклик борми дунёда?

Ҳаракатга тўла вужудим.
Қулоқларимда
юлдузларнинг шивири.
Энди омонлик йўқ.
Бу юксакликда
парвоз ташлаб кетса,
омонлик йўқдир.

Туш ва ҳуш

Кўзлар юмилса,

кўчалар
одамда
айланиб юрар;

ишхона,
рўзгор
ва юлдузлар
айланади
одамда.

Уйғониб
кўча,
ишхона
ва рўзгорни
зир югуриб айланади
одам.

Чарх уриб
айланади.

Чунки у югурмаса,
тўхтаб қолади
кўча,
ишхона
ва рўзгор.

Тириклик
тўхтайди.

Тинмайди одам.

Юлдузларни айланай деса,
улар
тушларда қолган.

Бунинг устига,
тушлар ҳам йўқолгандир.

Бунинг устига,
ухламоқнинг
иложи йўқ.

Энг ёмони,
осмонга қарашга вақти йўқ одамнинг.
Энг ёмони,
осмонда ҳам юлдузлар йўқдир.

Х аср сарой шоири ҳақида афсона

Томогимда
сўйилган сўзлар
хириллар.

Қўрқув иккаламиз
сўзларни сўйиш билан
шугулланамиз
бетиним.

Маликанинг эса
чиройли кўрингиси келар,
унга “хунуксан” деб
бўладими?

Қўрқув бўғзимга пичоқ қадаган.

— Мен чиройлиманми? — дейди малика.

Хусни ҳақида
узун-узун
сатрлар тўқийман
Аруз вазнида.

— Ростини айт, — дейди малика.

Ою юлдузли ўхшатишлар
зўриқиб сочилар
шеъримга...

У тасқара
бир мис танга ташлайди менга.

Ҳаллослаб саройдан чиқаман.
“Худого шукур,
бола-чақам очдан ўлмайди бугун.
Бир парча нон бор.
Миннатли нон!..
Лаънати...”

Ўн асрдан сўнг
шеърларимни ўқийсиз
ҳаяжондан
ҳаптриқиб.

Ёлгондан
жуда даҳшатли
эшитилар —
сўйилган сўзларнинг
хириллаши...

* * *

Тепага қарайверманг.

Осмон ҳозирча йўқ.

Кеча уни чиқиндихонадан топиб
олдим.

Роса тупиришиган экан осмонга,
оёқларини артишиган экан,
тепкилашган экан осмонни:
юлдузларининг ҳаммаси сўнган,
қуёши бўлак-бўлак,
ойи — чилпарчин...

Мен осмонни

ювиб-тараб қўйдим ҳозир.
Энди юлдузларини армондан ясаётман,
ойини — умиддан;
қуёшини эса орзудан яратаман
тонггача.

Тепага қарайверманг.

Ҳозирча осмон йўқ.

Яхшиси, эртага келинг,
Осмонни асраб қўйдим.

Аммо бир киши осмонни
кўтаролмайди.
Биргаликда уни
юксакка қўямиз
эртага...

Хотира

Бор эди ёруғ жаҳон,
Унинг устида осмон,
Осмонда олтин юлдуз,

Нуридан ерда кундуз.
Юлдузга термуларди
Ерда юлдуздай бир қиз.

Ишқиди ёниб кетдим,
У қизни олиб кетдим.
Унга қўшиб кундузни,
Унга қўшиб юлдузни,
Унга қўшиб осмонни,
Унга қўшиб жаҳонни,
Унга қўшиб Ерни ҳам,
Унга қўшиб шеърни ҳам
Бағримга солиб кетдим...

* * *

Томогимни этдим шай —
Айтгим келмоқда қўшиқ:
Авжига кучни бермай,
Фақат юракни қўшиб.

Оҳанга тўлди кўксим,
“Оҳ”им йиртди қафасни.
Юракни шундай қўшиб,
Куйлаб ўтсам бўлмасми?

О, сўз! Парвози — баланд,
Тўлдиради осмонни.
На бахтни этар писанд,
На оромни, на жонни.

Умрни этди барбод
Тақдир тузган касбу кор.
Эй, жон! Нечун арзу дод —
Менда борму ихтиёр?

Шеърни қисматдан олган
Азобнинг овозиман...
Хар сўзда минг ўлдирган
Шу тақдирдан розиман.

* * *

Бир тунда куз келди. Чўққиларда қор.
Гулханни ўчирдик. Қайтамиз уйга.
Сенда ўтган кунлар, тоғ — дўсти ансор,
Қалбларни чулғайди Умид ва Куйга.

Хайр! Дийдор қайта бўлурму насиб?
Сўз йўқ. Барча дардим жамдир бир “уф”да...
Муздай ҳаволарга тўшларин босиб,
Кўзёшдай оқади қушлар жанубга.

* * *

Сатрлар улашиб ўтар ҳар бир он,
Аммо менга кунлар, ойлар, йиллар кам:
Умримга сигмайман бу tarzда — аён,
Ҳисобни бошладим асрлар билан.

Бўйнимга дардларин ортар ҳар бир он,
Аммо менга мудом дарднинг вазни кам!
Сўзларимга замон тор келди, Раҳмон,
Суҳбатим сен билан, энди сен билан...

* * *

Қайси йўқликларда топширади жон
Нур соча титилган юлдуз жуссаси?
Менинг юрагимни тутмишидир макон
Бехос сўнишларнинг мудҳиш гуссаси.
Эй, йўқлик! Оташни ямловчи аждар!
Зиёни ютувчи юҳо ялмоғиз!
Дунёнда гуссага чўкдим шу қадар —
Рухдан ўзга барча оташлар олис.

Чўчима! Ўртада на гараз, на кин —
Зарра аксилрусум этмасман талаб:
Рухимга исиниб ўтирибман жим,
Дунё ўчоғига ўзимни қалаб.

* * *

Дунё терс ўзгарди. Нохос. Бешафқат.
Умидлар йўқолди. Кул бўлди эртак.
Лабида сигарет — бир томчи шафақ —
Кечага термулиб турибди эркак.

Йўқ, бўм-бўш умрни улгурмас ямлаб
Кетма-кет тортилган сигарет дуди.
Қанча уринмасин ўзини жамлаб,
Энди ироданинг йўқдир субути.

Бу кузги кечада сочилиб ётар —
Хазондир баҳору ёзнинг ижоди.
Дўст дунё! Муҳаббат шундайми сотар,
Шундай кул бўларми инсон ҳаёти?

Худди ер қаъридан чиққандай пинҳон
Ёлғизлик чўқади ёнига — бесас.
Эркак ёлғизликка боқади ҳайрон,
Ҳали таниш эмас улар, танишмас...

* * *

Ўлдирмайди шеърга қоришган қийноқ,
Юрак ёрилган-у, юрибман тикка:
Дард ичра тўлғониб “оҳ” урсам, шундоқ
Нафасим етади абадийликка.

Дардларни орқалаб кезаркан пургам,
Сингудай чирсиллар зўриққан қаддим.
Аслида мен қайси асрга кирсам,
Унда яшамоққа сигади ҳаддим.

Миямдан қон сизиб оқар тақдирга —
Фикримнинг магзида қанчалар чандиқ!
Ҳаётимда эса, мен билан бирга
Суйимли аёлдай сўзлар беҳадик.

Умрим баҳорлару ёзларни кезди,
Ҳозир куз оралаб борар қиш томон...
Нима, шеър келдими? Юрагим сезди.
Нечун хавотирда безовта замон?

Менда нима гуноҳ? Нечун хавотир?
Тобора теграмда хатарлар сасли.
Дунёни қай тарзда айлайин тасвир,
Унга керакмасми суратин асли?..

Ўлдирмайди шеърга қоришган қийноқ.
Нима демоқдалар? Не учун таҳқир?
Мен қайси асрда яшайман? Шундоқ
Уйимдан чиққандай кетаман, ахир...

* * *

Етдимми видо они —
Севги йўқолди қай кун?
Ўтди согинч даврони:
Хотири — жам, беқайгу.

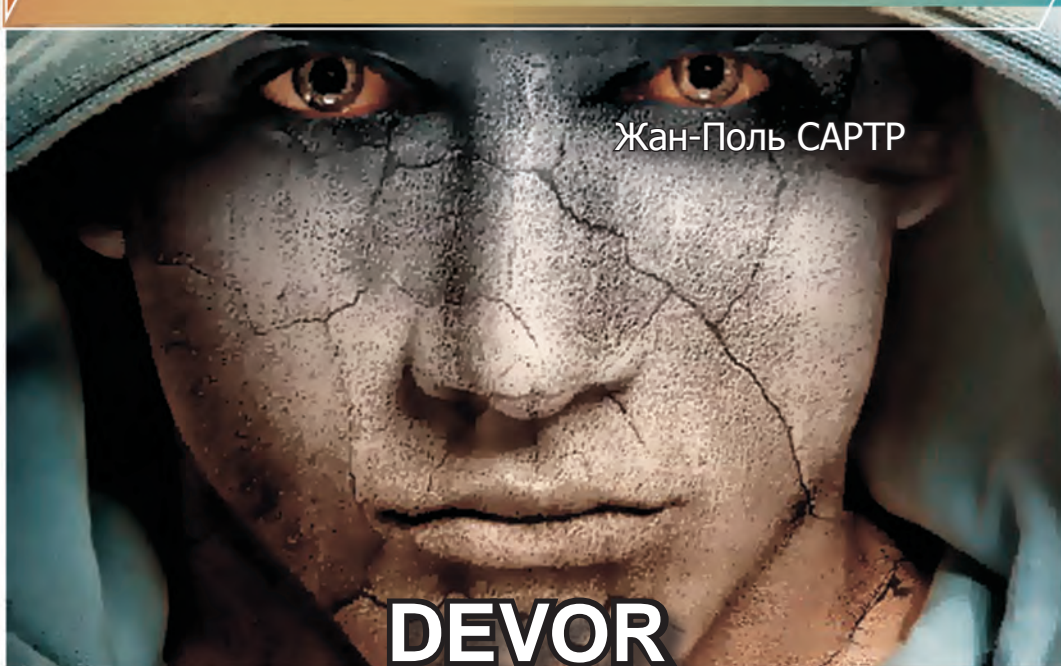
Ҳатто тақдир беталаб —
Гуё йўқдай кемтиги.
На ўзин осар, ё раб,
На йиглади энтикиб.
Кетиб борар муҳаббат,
Қўлларидан кетиб эрк.
Ёзсам етмагайдир хат,
Излай десам йўли берк.
Шомга қўшиб тонгимни,
Тўлгонмайди баланд-наст.
Берай десам жонимни,
Муҳаббатга керакмас.
Сурғалайди фақат Вақт
Эгасиз қолган ойни.
Кетиб борар муҳаббат —
Дунёлардан чиройли.

Нимани этдим бекор,
Қандай даврон қурибман?..
Сенга нима бўлди, ёр?
Мен ўлгандай турибман.

* * *

Баҳор келдими?
Гулладими дарахтлар?
Қушлар сайрадимми?

Сен кетсанг ҳам
шундай ҳол
рўй бердимми
оламда?

Жан-Поль САРТР

DEVOR

Ҳикоя

Бизни деворлари опшоқ чорси хонага итариб-туртиб киритишди. Ўткир ёруғлик кўзни қамаштирди. Зум ўтмай стол ортида қандайдир қоғозларни титиб ўтирган кишилик кийимидаги тўрт нусхани кўрдим. Бошқа қамоққа олинганлар бир оз нарироқда тикилишиб туришарди. Биз хонани кесиб ўтиб, уларга қўшилдик. Бу одамларнинг кўпини билардим, қолганлари, чамаси, муҳожирлар эди. Менинг олдимда иккита бир-бирига ўхшаган оқ-сарикдан келган киши турарди, булар французлар бўлса керак, деб ўйладим. Бўйи пастроғи дам-бадам шимини кўтариб қўяр — тиззалари қалтираётгани кўриниб турарди.

Бу даҳмаза уч соатчадан буён давом этар, бошим қотган, қулоқларим шанғиллар эди. Аммо хона иссиққина, танага ёқар, биз уззукун совуқда қолиб изиллаган эдик. Соқчилар қамоққа олинганларни бирма-бир стол ёнига олиб боришарди. Кишилик кийимидаги тўрт нусха ҳар бир одамдан исми билан касб-корини сўрарди. Улар шу саволлардан нарига ўтишмас, лекин гоҳида “Ўқдорилар ўғирлашда қатнашганмисан?” ёхуд “Ўнинчида эрталаб қаерда, нима иш билан машғул эдинг?” деб сўраб қўйишарди. Жавобларни эса ҳатто эшитишмас ёки эшитмаганга олишар, бўшлиққа тикилиб, жим қолишар, кейин ёзишга тушишарди. Томдан “Ҳақиқатан байналмилал бригадада хизмат қилганмисиз?” деб сўрашди. Бўйин товлашнинг маънисини қолмаган — улар куртқасидаги ҳужжатларини топиб ўқишган эди. Хуандан эса ҳеч нарсани сўрашмади, фақат у отини айтиши биланоқ тез-тез алланималарни ёзишга тушишди.

— Ўзингиз биласиз-ку, — мен эмас, акам анархист. Аммо у бу ерда эмас. Менинг сиёсат билан ишим йўқ, ҳеч қандай партиёга аъзо эмасман. — Улар индамай ўтириб ёзишарди. Хуаннинг жағи тинмасди. — Менинг ҳеч бир айбим

Жан-Поль Сартр (1905-1980) — француз адиби, файласуфи, эссеисти. Европа адабиёти ва фалсафасида экзистенциализм оқими асосчиларидан. 30-40 йилларда Франция лицейларида фалсафадан дарс берган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Франция Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бўлган. Ўз ғояларини “Тан модерн” (“Янги замон”) журнали очиб, тарғиб этган. Унинг “Борлиқ ва ҳечлик” (1945), “Экзистенциализм — гуманизм” (1946), “Аҳволлар” (10 жилд) (1947-1976) сингари асарлари Европа фалсафаси тараққиётида жуда чуқур из қолдирди. У кўпроқ тарих оқимида бораётган инсоннинг ўзи ва ўзгалар олдидаги масъулиятини батафсил тадқиқ этди.

Сартр — XX аср дунё адабиётининг энг йирик намояндаларидан бири. Унинг “Эркинлик йўлларида” тетралогиясига кирган “Етуклик”, “Кечиктириш”, “Юракдаги ўлим”, бундан ташқари “Айниш”, “Сўз”, “Фрейд”, “Флобер” сингари асарлари машҳур. Ўтқир драматизм тўла пьесалари ҳамон дунё сахналарида муваффақият билан ўйналади. Экзистенциализм — тириклик фалсафаси, дегани бўлиб, Сартр шу фалсафанинг инсон шахси ва борлиғи билан боғлиқ теран ва мураккаб қирралари ҳақида фикр юритди. Унинг илк бора ўзбекча таржимада диққатингизга ҳавола қилинаётган “Девор” ҳикояси 30-йилларда Испанияда рўй берган ғалаёнли воқеаларга бағишланади. Адиб фавқулодда вазиятларда инсон ўзини қандай тутishi билан боғлиқ драматик ҳолатларни юксак маҳорат билан ёритади.

йўқ. Бошқаларнинг жатига қолишни истамайман. — Унинг лаблари титрарди. Соқчи оғзингни юм деб, уни бир чеккага итариб олиб борди.

Навбат менга келди.

— Сиз Пабло Иббietetамисиз?

Мен “Ҳа”, дедим. Нусха қоғозларга қаради-да, сўради:

— Рамон Грис қаерга яширинган?

— Билмайман.

— Сиз уни олтинчидан ўн тўққизинчигача яширгансиз.

— Ундаймас.

Улар нималарнидир ёзишди, кейин соқчилар мени хонадан олиб чиқишди.

Йўлақда иккита қоровул ўртасида Том билан Хуан турарди. Бизни олиб кетишди. Том соқчиларнинг бировидан сўради:

— Бу ёғига нима бўлади?

— Қайси маънода? — деди соқчи.

— Бизни сўроқ қилишдими ёки суд?

— Суд.

— Хўп. Энди нима қилишади бизни?

Соқчи қуруққина жавоб берди:

— Ҳукм камерада эълон қилинади.

Улар камера деб атаган жой илгариги касалхонанинг ертўласи эди. Бу ердаги совуққа чидаб бўлмас, ҳар томондан аёз шамол ғурилларди. Тун бўйи азбаройи совуқдан тишлар такилаб чиқар, кундузлари ҳам бундан тузук эмасди. Бундан аввал мен беш кун архиепископликнинг ёлғизхонасида ўтирган эдим, уни ўрта асрлардан қолган тош ўра деса ҳам бўларди. Қамоққа олинганлар шунчалик кўп эдики, уларни дуч келган ерга тиқиб ташлашарди. Мен-ку ўша ўрасидан хафа

эмасман, жилакурса, у ерда совқотганим йўқ, фақат ёлғиз эдим, ёлғизлик эса одамни ҳолдан тойдиради. Манави ертўлада ҳарқалай ён-веримда одамлар бор. Рост, Хуан оғзини очмас, қаттиқ қўрқар, ҳар на қилса-да, жуда мурғак, гапиради-ган гапи ҳам йўқ ҳисоби эди. Томнинг эса, аксинча, жағи тинмас, бунинг устига испанчани сувдай ичарди.

Ертўлада битта узун ўриндиқ ва тўртта бўйра бор эди. Эшик орқамиздан ёпилгач, биз ўтириб, бир муддат жим қолдик. Аввал Том тилга кирди:

— Тамом. Кунимиз битди.

— Балки, — дедим мен. — Лекин йигитчага тегишмас дейман.

— Ақаси жангари бўлсаям, уқасининг бунга алоқаси йўқ.

Мен Хуанга қарадим: у, чамаси, эшитмасди. Том гапини давом эттирди:

— Сарагосада уларнинг нималар қилаётганини биласанми? Одамларни йўлга ётқизиб, устидан юк машина юргизишяпти. Мароқашлик бир қочоқ бор эди, бизга ўша гапириб берди. Айтишларича, шунақа қилиб ўқ-дорини тежашармиш.

— Бензинни тежашмас эканми?

Том жигимга тегди. Нима қилади буларни гапириб?

— Зобитлар бўлса йўл чеккасида қўлларини чўнтакка тикиб, сигарет туташиб айланиб юришармиш. Ўша шўрликларни дарров асфаласофилинга жўнатишади деб ўйлайсанми? Ҳеч-да! Абгорлар соатлаб бақириб ётишармиш. Мароқашлик оғриқнинг зўридан мен аввалига оғзимни ҳам очолмадим, дейди.

— Ишончим комилки, улар бу ерда ундай қилишмайди, — дедим мен. — Бошқасини билмайман-у, лекин уларнинг ўқ-дорилари етарли.

Ертўлага тўртта тешик ва чап томондаги шифтдан очилган туйнукдан ёруғлик тушиб турар, ундан нақ осмон кўринарди. Бу туйнукдан илгари ертўлага кўмир туширилган чоғи, шундоқ тагида кўмир хокаси тўдаланиб ётарди. Чамаси, у билан ҳарбий касалхонани иситиш мўлжалланган. Кейин уруш бошланиб, касаллар бошқа жойга кўчирилган-у, кўмир шундоқ қолиб кетган. Афтидан, туйнукни беркитиш ёдларидан кўтарилган, вақти-вақти билан тепадан ёмғир томчилари томарди. Кутилмаганда Том ёмон қақшаб гўлдиради:

— Қуриб кетсин! Ҳаммаёғим титраб кетяпти. Шу етмай турувди!

У ўрнидан туриб машқ қилишга тушди. Кўйлаги ҳар кўтарилганда жун босган оппоқ кўкраги кўриниб кетарди. Кейин у чалқанча ётиб, оёқларини кўтариб қайчидак айлантира бошлади — унинг семиз думбаси дирилларди. Умуман, Том — зуваласи пишиқ йигит, лекин барибир семизроқ. Мен беихтиёр ўқ ва милтиқ найзаси бу лаққа юмшоқ гўштга ёғни кесгандай осон ва энгил кириб боришини тасаввур қилдим. У қотма йигит бўлганида, эҳтимол, бундай ўйламаган бўлардим. Мен совқотмаган бўлсам-да, қўл-оёғимни сезмасдим. Баъзида бир-нимамни йўқотгандай бўлар, курткамни қидириб, аланг-жаланг қилар ва шу заҳоти уни менга қайтариб беришмаганини эслар эдим. Бундан ғашлигим ортарди. Улар бизнинг кийим-кечақларимизни олиб қўйишиб, бўз иштонлар беришди — бу ерда касаллар айни ёз чоғлари шундай иштонларда юришган. Том ўрнидан туриб, рўпарамга ўтирди.

— Қалай, исидингми?

— Қайда дейсан, қуриб кетсин. Нафасим тикилгани қолди.

Соат саккизларда камерага комендант билан иккита фалангачи аскар кирди. Комендантнинг кўлида рўйхат бор эди. У соқчидан сўради:

— Бу учовининг фамилияси нима?

Соқчи айтди:

— Стейнбок, Иббиета, Мирбал.

Комендант ойнагини тақиб, рўйхатга боқди.

— Стейнбок... Стейнбок... А-ҳа, мана бор. У отишга ҳукм қилинган. Ҳукм эртага эртаминан ижро этилади.

У рўйхатга яна бир қур кўз ташлади:

— Қолган иккови ҳам.

— Бўлиши мумкинмас, — дея ҳиқиллади Хуан. — Хатолик бу.

Комендант унга ҳайрон бўлиб қаради:

— Исми шарифинг?

— Хуан Мирбал.

— Ҳаммаси тўғри. Отув!

— Лекин мен ҳеч нарса қилганим йўқ, — дея гапидан қолмади Хуан.

Комендант елкасини қисди-да, бизга ўтирилди:

— Сизлар баскмисизлар?

— Йўқ.

Комендантнинг авзойи бузуқ эди.

— Лекин менга бу ерда учта баск бор дейишувди. Уларни қидириб юришдан бошқа ишим йўқми? Сизларга руҳоний керакми?

Биз индамадик. Комендант:

— Ҳозир олдингизга бельгиялик врач киради, — деди. — У сиз билан эрта-лабгача бирга бўлади.

У қўлини чаккасига қўйиб, сўнг чиқиб кетди.

— Айтмовдимми сенга? — деди Том. — Хасислик қилишмапти.

— Рост, — дедим мен. — Аммо болапақирга жабр-да. Аблахлар!

Гарчи йигитчани жиним суймай турган бўлса-да, бу гапни адолат юзасидан айтдим. Болакайнинг юзи гоятда ингичка, ўлим қўрқинчи башарасини ёмон ўзгартириб юборганди. Уч кун бурун у хипчагина ўсмир эди, уни ёқтирмасликнинг иложи йўқ эди, лекин ҳозир у жуда қаримсиқ бўлиб қолган, мабодо энди уни шу ҳолда қўйиб юборсалар ҳам, у умр бўйи шундай қаримсиқ ва пажмурдалигича қоларди, деб хаёлимдан ўтказдим. Умуман, болакайга одамнинг раҳми келади, аммо ачиниш нафратимни қўзғар, у ёғини айтсам, боланинг ўзи ҳам кўзимга балодек кўринарди.

Хуан бошқа миқ этмади, унинг ранг-рўйи қумдай оқарди, қўллари, башарасининг ҳам туси ўчди. У кўзлари соққадай бўлиб яна ерга чўқди. Бир жойга тикилди-қолди. Том меҳрибон одам эди, у болакайнинг қўлини тутмоқчи бўлди, аммо у жаҳл билан қўлини тортиб олди, юзи аламдан буришиб кетди.

— Унга тегма, — дедим Томга. — Кўрмаяпсанми, хўрлиги келиб турибди.

Том истар-истамай рози бўлди, у негадир болакайни юпатгиси келган, шундай қилганда, ўз аҳволини ҳам бир оз бўлса-да енгиллатган бўлармиди балки. Ҳар иккови ҳам жуда ғашимга тегишаётган эди. Илгари мен ҳеч ўлим тўғрисида ўйламагандим, фурсатим бўлмаганди, лекин ҳозир мени нима қутаётганини ўйламай иложим йўқ эди.

— Менга қара, — деди Том, — сен улардан биронтасини нариги дунёга жўнатдингми?

Мен жавоб бермадим. Том августдан бери олтитасини отиб ташлаганини ўраб чирмай бошлади. Аниқ, у ҳозир юзага келган вазият ҳақида ўзига ҳисоб бермасди, у буни истамаётганини равшан кўриб турардим. Ўзим ҳам рўй берган ҳолни тузук-қуруқ англай олмас, бироқ мен ўлим оғир бўлармикин-а, деб

ўйлаган ва қайноқ ўқлар баданимни дўлдай тешиб ўтаётганини ҳис қилгандим. Шунга қарамасдан бу сезгиларнинг унча аҳамияти йўқ эди. Ҳали бунинг ташвишини чекмаса ҳам бўлар, аҳволни аниқлаштириб олишим учун олдинда бир кеча бор эди. Тўсатдан Том жим бўлиб қолди. Унга кўз қиримни ташладим, рангида ранг қолмабди. Аҳволи ғоятда ночор эди, шунда мен “Ана бошланди!” деб ўйладим. Қоронғи тушиб келарди, туйнукдан хира ёруғ оқиб кирар, кўмир уюмини ёритар, хона саҳнига доғ-дуғ бўлиб ясланарди. Туйнук узра кўзимга юлдуз ташланди, кеча совуқ, осмон тиниқ эди.

Эшик очилиб, ертўлага икки соқчи кирди. Уларнинг ортидан Бельгия ҳарбий кийимидаги оқ-сарикдан келган кимса кўринди. Биз билан саломлашгач:

— Мен врачман. Манави нохуш аҳволларда сизлар билан бирга бўламан, — деди.

Унинг товуши зиёлиларники сингари ёқимли эди. Ундан сўрадим:

— Бунинг нима фойдаси бор?

— Камина хизматингизда бўламан. Охирги дақиқаларни осонлаштиришга ҳаракат қиламан.

— Лекин нега бу ерга келдингиз? Госпиталда ярадор тўлиб ётибди-ку.

— Мени айнан шу ерга жўнатишди, — деб жавоб берди у ноаниқроқ қилиб.

Кейин шоша-пиша қўшимча қилди: — Чекасизми? Сигаретим, ҳатто сигарам ҳам бор. — У бизга инглиз сигарети ва Гавана сигарасини узатди, биз рад этдик. Мен унга тикилиб қарадим, у ўзини ноқулай сезди. Унга шундай дедим:

— Сиз бу ерга раҳм-шафқат кўрсатиш учун келмагансиз. Мен сизни танидим. Мени кўлга олишган куни сизни казарма ҳовлисида кўрганман. Сиз фалангачи аскарлар билан бирга турардингиз.

Унга бор гапни тўкиб солмоқчи эдим, лекин ўзимга ҳайрон қолдим, бундай қилиб ўтирмадим: бирдан бельгияликка умуман қизиқмай қўйдим. Илгарилари мен бировга тиргилсам, уни осонликча қўлдан чиқармасдим. Ҳозир эса бутунлай гапиргим келмай қолди. Елкамни қисдим-да, юзимни бошқа ёққа ўтирдим. Бир неча дақиқадан сўнг мундай бошимни кўтариб қарасам, бельгиялик мени қизиқсиниб кузатяпти. Қўриқчилар бўйраларга ўтиришди. Найнов Педро зерикиб ўзини қаерга қўйишни билмас, наригиси эса ухлаб қолмаслик учун дам-бадам бошини у ёқдан бу ёққа бурар эди.

— Чироқ олиб келайми? — кутилмаганда сўради Педро.

Бельгиялик бошини силкитди, мен шунда унинг зиёлилиги алдамчи, тўнкадан фарқи йўқ экан, деб ўйладим. Лекин ҳар ҳолда шафқатсиз дажжол ҳам эмасди. Унинг совуқ кўк кўзларига қараб, ҳавойироқ одам, ҳар қандай пасткашликка боради, деб ўйладим. Педро тезда керосин чироқ кўтарганча қайтиб келди ва узун ўриндиқнинг четига ўрнатди. Чироқ хира ёритар, лекин, ҳар қалай, ҳечдан кўра яхшироқ эди. Кечагина биз зимистон қоронғида ўтирган эдик. Мен шипга тушиб турган чироқ шуъласи гардишига узок термулиб қолдим. Худди сеҳрлангандай ундан кўзимни узолмасдим. Тўсатдан бари ғойиб бўлди, шуъла доираси сўнди. Кўтариб бўлмас оғир юк остида қолгандай мен қаттиқ қалтираб кўзимни очдим. Йўқ, бу кўркув, ўлим шарпаси эмас эди. Бунинг нималигини англаб бўлмасди. Икки юзим ўт бўлиб ёнар, бошим оғриқдан ёрилай дер эди.

Жунжикиб ўртоқларимга боқдим. Том кафтларига юзини яширганча ўтирар, кўзим унинг жингала пахмоқ сочинигина илгарди. Болакай Хуан тобора ночорлашиб борарди: оғзи ярим очик, бурун катаклари пир-пир учарди. Бельгиялик

яқин келиб, унинг елкасига қўлини қўйди: чамаси, у болага далда беришни истарди, лекин кўз қорачиқлари муз парчаларидек йилтирарди. Унинг қўли аста пастга сиргалди ва боланинг билагига тўхтади. Хуан қимирламади. Бельгиялик унинг билагини уч бармоғи билан қисди, унинг нигоҳи қотиб қолганга ўхшарди, шунда у мени кўрмаслик учун орқасини ўтирди. Мен бир оз олдинга энкайдим, шунда у соатини чиқариб, қўлини қўйиб юбормасдан бир неча сония унга қараб қолганини кўрдим. Кейин у ўзини четга олди, шунда Хуаннинг қўли ҳолсиз пастга осилиб қолди. Бельгиялик деворга суянди, кейин худди муҳим бир нарсани эслагандай ёндафтарини чиқариб, унга ниманидир ёзди. “Аблаҳ! — қаҳрим келди менинг. — Қани менинг томиримни кўрсин-чи, башарасига айлантириб соламан”. У, ҳар қалай, менинг олдимга келмади, аммо бошимни кўтарганимда, менга қараб турганини кўрдим. Мен кўзимни олиб қочмадим. У қандайдир хиссиз бир овоз билан менга сўз қотди:

— Совқотмаяпсизми бу ерда?

Унинг ўзи жуда совқотган, башараси кўкариб кетган эди.

— Йўқ, совқотмадим, — деб жавоб бердим.

Бироқ ҳамон у менга қаттиқ тикилиб турарди. Бирдан гап нимадалигини тушуниб қолдим. Қўлим билан юзимни сидирдим: уни шилимшиқ тер босган эди. Зах совуқ ертўлада қишнинг қоқ ўртаси ҳар ёқдан ғўриллаб турган елвизакда мендан тинмай тер қуйилиб келаётганини қаранг. Сочларимни ушлаб кўрдим: жикқа ҳўл. Қўйлагимни ҳам тамомила тер босиб, баданимга ёпишиб қолган эди. Бир соатдан бери тер аъзойи баданимдан қуйилиб келар, мен эса уни сезмасдим. Бельгиялик маҳлуқ бўлса, буни кўриб-билиб турган экан. Юзимдан оқиб тушаётган терни кўриб, мана, кўркув одамни қандай аҳволга солади, жон ширин, деб ўйлаётгандир, хойнаҳой. У ўзини шу тобда рисоладаги одамдай сезаётган ва рисоладаги одамлар каби совқотаётганидан мамнун ҳам бўлса керак. Мен унинг олдига бориб, башарасига туширгим келди. Лекин у томонга ҳали бир қадам ҳам қўймай туриб, юрагимдаги алам ва уят йўқолди-да тамомила фарқсиз бир ҳолда узун ўриндиққа ўтириб қолдим. Мен яна рўмолчамни чиқариб, у билан бўйинларимни артишга тушдим. Энди мен сочларимдан оқиб тушаётган терни аниқ сездим ва бундан кўнглим ниҳоятда хира бўлди. Кейин оқиб тушаётган терни артмай қўя қолдим, рўмолча сикса бўладиган даражада ҳўл эди. Аммо тер сира тўхтамасди. Бўксаларим ҳам терга ботди, иштоним ўриндиққа ёпишиб қолди. Кутилмаганда болакай Хуан тилга кирди:

— Сиз врачмисиз?

— Врач, — деб жавоб берди бельгиялик.

— Айтинг-чи... оғрийдимми... узоқ чўзиладими?

— Оҳ, бу... анов... Йўқ, тез ўтиб кетади, — деб жавоб қилди бельгиялик оталарча оҳангда. Шу тобда у гўё ҳақ тўлаб даволанишга келган касални юпатарди.

— Мен эшитгандимки... менга айтишувди... баъзан... биринчи ўқёғдирилганда ҳеч нарса бўлмайди деб.

Бельгиялик бошини чайқади.

— Дастлаб отилган ўқлар одамнинг жон жойига тегмаса, шундай бўлади.

— Унда милтиқларни яна ўқлаб, яна бошқатдан мўлжалга олишадими?

Хуан бир оз жим қолиб, кейин овози хириллаб сўради:

— Бунга вақт керакдир?

Жисмоний азоб уни қийнар ва кўрқитарди: унинг ёшида шундай бўлиши табиий. Мен бўлсам, бундай нарсаларни ўйламасдим, оғриқ олдида кўрққанимдан

терга ботаётганим йўқ эди. Ўрнимдан туриб, кўмир уюми олдига бордим. Том сесканиб, менга норози боқди: оёқ кийимим юрганда гижирлар, бу унинг гашига тегарди. Наҳотки менинг ҳам башарам шундай оқариб-кўқариб кетган бўлса, деб ўйладим.

Осмон ажойиб эди, мен ўтирган бурчакка ёруғлик тушмасди, шундоқ тепага қарашим билан Катта Айиқ юлдуз туркумини кўрдим. Аммо энди бари бошқача эди: илгари архиепископликнинг ёлғизхонасида ўтирганимда истаган пайтда осмон парчасини кўра олар ва бу ҳар сафар менда турли хотираларни уйғотар эди. Эрталаб ҳаво енгил, осмон ложувард бўлганда мен Атлантика океани кумлоқ соҳилларини хаёлимдан ўтказардим. Туш маҳали куюш тиккага келганда Севилиядаги қовоқхона эсимга тушарди — у ерда мансанильо ичкилигини ичиб, хамса ва зайтун меваларидан ердим. Тушдан сўнг кун уфққа оғланган, сояда ўтирар ва шунда майдоннинг қоқ ярмини қоплаган куюқ сояни эслардим, худди шу пайтнинг ўзида майдоннинг қолган қоқ ярми куюш нурларида ярақларди, шу тариқа тирноқча осмон парчасида акс этган ерни томоша қилиб, жуда маъюс тортардим. Бироқ энди осмонга қандай хоҳласам, шундай қарардим: у мутлақо ҳеч нарсани эсимга солмасди. Менга шу кўпроқ ёқарди. Ўз жойимга қайтиб, Том билан ёнма-ён ўтирдим. Ҳеч ким сўз қотмади.

Андак фурсатдан сўнг у шивирлаб сўзлашга тушди. У жим ўтиришга сира ўрганмаганди: товуш чиқариб сўйлабгина ўзининг кимлигини англади. Гарчи у бошқа томонга боқиб турган эса-да, афтидан менга сўйларди. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, у мени шу алфозда терга ботган ва ранги кум оқарган ҳолда кўришдан, чамаси, юраги безилларди. Энди биз бир-биримизга жуда ўхшардик ва ҳар бировимиз бошқа бировимиз учун бамисоли ойна эдик. У тирик бельгияликка қаради.

— Сен бу нарсаларни тушунасанми? — деб сўради у. — Мен тушунмайман.

Мен ҳам секин шипшиб сўйладим. Мен ҳам бельгияликка қарардим.

— Нима деяпсан?

— Ҳализамон бошимизга қаттол бир савдо тушади.

Томдан ғалати бир ниманинг ҳиди анқиётганини сездим. Ҳидларни одатдагига қараганда нозикроқ сезадиган бўлиб қолибман. Мен киноя қилдим:

— Майли. Тезда тушуниб қоласан.

Лекин у ҳамон ўзининг айтганидан қолмасди.

— Йўқ, бунга одамнинг ақли бовар қилмайди. Мен охиригача матонатли бўлишим керак, лекин нима бўлганда ҳам, билишим керакки... Демак, шундай, кўп ўтмай бизни ташқарига олиб чиқишади. Бу газандалар рўпарамизда саф тортишади. Нима дейсан, улар неча киши бўларкин?

— Билмадим, балки бешта, балки саккизта. Ундан кўп бўлмас.

— Майли. Саккизта бўлақолсин. Уларга “Мўлжал!” деб қичқиришади, ўзимга қаратилган саккизта милтиқ оғзини кўраман. Мен девор томонга сурилмоқчи бўламан, елкам билан унга суянаман, жон-жаҳдим билан ёпишаман, у эса тунги босинқираш чоғида бўлгани каби мени итариб ташлайди. Буларнинг барини мен кўз ўнгимга келтира оламан. Билсайдинг, қанчалар аниқ бу суврат!

— Биладан, — дедим. — Мен бундан кам тасаввур қилмайман.

— Бунинг оғриғига чидаш қийин. Ахир, улар башарангнинг абжағини чиқариш учун кўзинг ва оғзингни пойлаб отишади. — Унинг овози қаҳрли эшитилди. — Мен жароҳатларимни ҳис қилиб турибман, мана бир соатки, бошим оғрияпти, бўйним азоб беряпти. Бу ҳақиқий оғриқ эмас, аммо ундан

баттарроқ, бу мен эртага эрталаб ҳис қиладиган оғрик. Хўш, ундан кейин нима бўлади?

Унинг нима демоқчи бўлаётганини жуда яхши тушуниб турардим, лекин буни пайқаб қолишини сира истамас эдим. Мен ҳам бутун аъзойи баданимда шундай оғриқни сезардим, мен уни худди чандиқ ва тиртиқлар каби ўз жисимда олиб юрардим. Ҳеч уларга ўрганоламасдим, лекин ўртоғимдан фарқли ўлароқ, уларга ортиқча аҳамият бермасдим.

— Кейинми? — дедим мен баралла овозда. — Кейин сени қурт-қумурсқалар талайди.

Сўнгра у худди ўзи билан ўзи гаплашгандай сўйлади, лекин бельгияликдан кўзини сира узмасди. Бельгиялик эса ҳеч нимани эшитмаётгандай эди. У нега бу ерда ўтирганини мен тушунардим: фикрларимиз уни қизиқтирмасди, хали ҳаётни тарк этмаган бўлса-да, аммо талваса ичида тўлғанаётган жисмимизни кутатгани келганди.

— Бу худди тунги қўрқинчли тушга ўхшайди, — деб давом этарди Том. — Бир нарсани ўйлашга уринасан, назарингда, бу қўлингдан келадигандай, бир дақиқадан сўнг ниманидир тушунгандай бўласан, ундан сўнг ҳаммаси тарқалиб, йўқолиб кетади. Мен ўзимга ўзим “Кейинми? Кейин ҳеч нима бўлмайди”, дейман. Лекин бунинг маънисини тушунмайман. Гоҳ мундай тушунгандай бўламан... лекин шунда яна ҳаммаси қочиб кетади-да, кейин мен оғриқми, ўқлар, милтиқларнинг бирваракай отилишими шуларни ўйлашга тушаман. Сенга қасам ичиб айтишим мумкин, мен моддий дунёга ишонаман, амин бўл, менинг ақли-хушим жойида, лекин шунга қарамай, бунинг учини учига тўғри келтиролмайман. Мен ўз лошимни кўраман: бунинг қийин жойи йўқ, лекин уни, ҳар қалай, мен ўзим кўряпман: ўлик танага қараган ҳам ўзимнинг кўзларим. Мен ўзимдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман ва ҳеч нарсани эшитмайман, ҳаёт эса бошқалар учун давом этаверади, деб ишонтирмоқчи бўламан. Лекин биз бундай фикрлар учун яратилмаганмиз. Биласанми, алланиманидир кутиб тун бўйи мижжа қоқмай чиққан пайтларим бўлган. Аммо бизни бутунлай бошқа бир нарса кутяпти, Пабло. У устимизга орқадан бостириб келмоқда, шунинг учун унга шай туришнинг ҳеч иложи йўқ.

— Жим бўл, — дедим унга. — Балки руҳонийни чақирсак, изхори дил киларсан?

У индамади. У башорат қилишни, отимни айтиб чақиришни ва босиқ гўнғирлаб гапиришни яхши кўришини аллақачон пайқагандим. Буларнинг ҳеч бирини мен кўтаролмасдим, аммо нима ҳам қилиш мумкин — ирландларнинг бари шунақа. Ундан пешоб иси анқиётгандай туюлди. Гапнинг очигини айтсам, Томни унчалик ҳам ёқтиравермасдим ва энди ҳам бирга ўламингиз-ку деб, унга муносабатимни ўзгартирмоқчи эмасдим. Бирга ўлишнинг ўзи мен учун етарли эмасди. Мен ҳаммаси бошқача кечиши мумкин бўлган одамларни билардим. Мисол учун Рамон Грис. Аммо Хуан билан Томнинг ёнида ўзимни ёлғиз сезмоқдайдим. Дарвоқе, шу тобдаги аҳволдан ҳам норози эмасдим: агар Рамон бу ерда бўлганда, чўкиб қолган бўлармидим. Ваҳоланки, ҳозир мен ўзимни дадил тутаяётган ва охиригача шундай қолмоқни ният қилгандим. Том паришон ҳолда сўзларни чайнади. Бир нарса кундек аён эди: у, қандай бўлмасин, ўйламаслик учунгина нуқул гапирарди. Энди ундан пешоби чатоқ қариядай шиптир ҳиди тараларди. Лекин, умуман олганда, унинг гапларига қўшилардим, у нима деган бўлса, афтидан, буларни мен ҳам айтишим мумкин эди: зўрлик оқибатида ўлиш

— ғайритабиий нарса. Эртага ўлишимни билган дақиқадан бошлаб атрофдаги барча нарсалар менга ғайритабиий бўлиб туюла бошлади: кўмир уюми дейсизми, узун ўриндиқ ва ё Педронинг наҳс башараси дейсизми — ҳаммаси. Гарчи энди тун бўйи фақатгина бир нарса ҳақида ўйлашимиз, бирга дир-дир титрашиб, бирга қора терга ботишимизни обдон тушунсам-да, буларни ўйлагим келмасди. Унга кўз қиримни ташладим ва илк дафъа у менга ғалати кўринди: юзига ўлим шарпаси ўтирганди. Шунда ғурурим дарз кетди: йигирма тўрт соатдан бери мен Том билан бирга унинг ёнида турибман, гап-сўзини тинглаб, ўзим ҳам бир нималар деб... ва шунча вақт орасида ишончим комил эдики, биз у билан бутунлай бошқа-бошқа одамлармиз. Мана энди маълум бўлдики, биз бир-биримизга баайни эгизаклардай ўхшаб қолибмиз. Бунинг сабаби эса эртага бирга ўлишимиз. Том менинг қўлимдан ушлаб, кўзлари қайларгадир бошқа ёқларга қараганча, деди:

— Мен ўзимдан ўзим сўрайман, Пабло... мен ўз-ўзимдан дам сайин сўрайман: наҳотки биз изсиз йўқолиб кетсак?

Қўлимни бўшатдим-да, аччиқ билан дедим:

— Оёғинг тагига бир қара, чўчқа.

Унинг оёғи тагида қўлмақ ҳосил бўлган, иштонидан томчилар ширилларди.

— Нима бу? — ғўлдиради у ўзини йўқотиб.

— Иштонингта бажариб қўйибсан, — дедим мен.

— Ёлгон! — дея қичқирди у қутуриб. — Ёлгон! Мен сезаётганим йўқ!

Бельгиялик мунофиқларга ачингандек бўлиб, ёнимизга келди.

— Мазангиз қочяптими?

Том жавоб бермади. Бельгиялик индамай қўлмакка қараб турарди.

— Билмайман, нега бундай бўлди... — Томнинг овози қахрли янгради. — Лекин мен кўркмайман. Қасам ичаманки, кўркмайман!

Бельгиялик миқ этмасди. Том ўрнидан туриб бўшангани бурчак томонга кетди. Кейин иштонини тўғрилаганча қайтиб келди, ўриндиққа ўтирди-да, бошқа лом-мим деб оғиз очмади. Бельгиялик ёзув-чизуви билан машғул бўлди.

Биз унга қараб ўтирардик. Учовимиз. Ахир, у тирик эди-да!

Унинг ҳаракатлари тирик одамнинг ҳаракатлари, тирик одамнинг ташвишлари эди: бу ертўлада у худди тирикларга ўхшаб, совуқдан қалт-қалт титрар, соғлом диркиллаб турган жисми тириклиги боис унга сўзсиз бўйсунарди. Биз эса ўз жисмимизни у қадар ҳис қилмай қўйгандик, ҳис қилганда ҳам, у каби эмасдик. Меништонимнинг паст қисмини пайпаслаб кўришни истардим, лекин бунга журъат этолмасдик. Мен бельгияликка тикилиб қарайман: у ўз мушакларининг эгаси, кучли оёқлари ерда уни маҳкам тутиб туради, унга эртанги кун ҳақида ўйлашига ҳеч нарса ҳалақит бермайди. Биз уч қони сўриб олинган шарпа — бутунлай бошқа бир томонда жойлашганмиз, биз унга қаттиқ термулиб ўтириб, бамисоли унинг қонини ичамиз — қонхўрлар каби. Ана у болапақир Хуаннинг олдига борди. Болакайнинг бошини нега силамоқчи бўлди — айтиш қийин; балки буни касб-кори талабига кўра қилгандир, балки кўнглида раҳм-шафқат уйғонгандир. Агар шундай бўлса, бу тун бўйи фақат бир мартагина рўй берди, холос. У Хуаннинг бошини силаб, елкасига қоқиб қўйди, болакай ундан кўзини узмас ва бунга қаршилик кўрсатмасди, аммо у қутилмаганда бельгияликнинг қўлидан маҳкам тутиб, ваҳшиёна алфозда тикилиб қолди. Болакай унинг қўлини ўз кафтлари орасига олиб сиқди, бунинг ажабланарли жойи йўқ эди: туссиз оташқурак орасидаги опшоқ, юмшоқ қўл. Мен нима рўй беришини

дарров тушундим. Чамаси, Том ҳам фаҳмлади, аммо бельгиялик буни миннатдорлик изҳоригина деб англаб, ҳамон оталарча табассум қилиб турарди. Кутилмаганда болакай бу юмшоқ дўмбоққина қўлни оғзига олиб борди-да, уни тишламоқчи бўлди. Бельгиялик қўлини кескин тортиб олди ва қоқиниб кетиб, деворга урилди. Бир зум у бизга даҳшат тўла кўзлари билан боқиб турди: мана, ниҳоят у биз ўзига ўхшамаган, тамомила бошқача одамлар эканимизни англади. Мен хахолаб қулиб юбордим, соқчилардан бири даҳватан сакраб ўрнидан туриб кетди. Иккинчи соқчи эса ҳамон ухлаб ётар, ярим юмуқ қовоқлари орасидан кўзининг оқи кўзга чалинарди. Мен ўзимни ҳорғин ва ўта оғир ҳаяжонга ботган ҳолда сезардим. Ҳали тонг қоронғисидан нима рўй беришини, ўлимни ўйлагим келмасди. Барибир ўлимни ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайти, кўзлар қуруқ ва ҳеч нарсани англамасди. Лекин бутунлай бошқа бир нарса ҳақида ўйлайман деганимдан, шу заҳоти менга қараб ўқталган милтиқларнинг оғзини кўрдим. Йигирма мартача ўзимнинг отилаётганимни тасаввур қилдим, бир гал ҳатто бу ростдан ҳам рўй бераётгандай туюлди: афтидан, кўзим илиниб қолган бўлса керак. Девор томонга судрашар, мен эса қаршилик кўрсатар ва раҳм қилинлар, деб бақирардим. Шунда шошиб кўзимни очдим ва бельгияликка қарадим: тагин уйқимда бақириб юборган бўлсам-а, деб кўрқардим. Аммо бельгиялик мўйловчаларини хотиржам силар, ҳеч нарсани сезмаганга ўхшарди. Агар истасам, андак мизғиб олишим мумкин эди: икки кундан буён кўз юлмаганман, асабларим таранг тортилган эди. Аммо қолган икки соат умримни зое кетказгим келмасди: улар мени тонг саҳарда туртиб-суртиб уйғотишади, уйқуси чала қарахт одамни ташқарига олиб чиқишади, кўз очиб юмгунча асфалософилинга жўнатишади, мен эса ҳатто оғзимни очишга ҳам улгуролмайман. Буни хоҳламасдим, худди ҳайвондай жонимни олишларини истасамдим — мен аввал гап нимадалигини билишим керак. Ундан ташқари, мен босинқирашни ёмон кўрардим. Ўрнимдан турдим, орқа-олдимга юрдим, фикрларимни чалғитишга уриндим, ўтган воқеаларни хотирлашга уриндим. Шунда миямда паришон хотиралар ғувиллаб айланди. Уларнинг яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бор эди. Ҳарқалай ҳозирги аҳволимга довуру менга шундоқ туюларди. Ҳар турли ҳодисалар ёдимга тушди, таниш башаралар кўз ўнгимдан липиллаб ўтди. Валенсиядаги якшанба бозорида буқа шохига илиб итқитиб юборган ёшгина новилеронинг чехраси кўз ўнгимда гавдаланди, амакиларимдан бирининг юзини кўрдим, Рамон Гриснинг қиёфаси нигоҳимдан ўтди. Йигирма олтинчи йилда уч ой иш тополмай сарсон юганимни, очликдан ўлар ҳолга келганимни эсладим.

Бир кеча Гранададаги кўча ўриндиғида ётиб ухлаганим ёдимга тушди: уч кундан буён туз тотмаган эдим, алам ичида ўртанар, сира ўлгим келмасди. Шуларни эслаб, жилмайиб қўйдим. Мен юҳо суллоҳ каби омад, хотинлар, эрк ортидан югургандим қанчалар. Нима бўлди? Испаниянинг халоскори бўлишни истардим, Пи-и-Маргал қошида сажда қилардим, анархистларга бориб қўшилдим, одамлар орасида нутқлар айтдим; мен буларни худди ўлим йўқдай ўта жиддий адо этдим. Шу дақиқаларда эса бутун ҳаётим икки кафгимда яққол тургандай эди, шунда мен, “Булар ҳаммаси қанчалар разил ёлғон!” деб ўйладим. Менинг ҳаётим сариқ чақалик ҳам эмас экан, зеро, у олдиндан қурбонликка келтирилган эди. Ўзимдан тинмай сўраганим сўраган эди: мана шундай ўлиб кетишимни билсайдим, кўчаларда дайдиб юрармидим, хотинлар орқасидан санғирмидим, йўқ, унда мен ҳатто жимжилогимни ҳам қимирлатиб қўймасдим. Энди ҳаёт ту-

гади, қопдай оғзи боғланди, лекин ҳали ҳаммаси тутамаган, поёнига етиб улгурмаганди. Барибир, бу ҳаёт асли гўзал, деб айтгим келарди. Лекин машқни, ишнинг қоралмасини ҳали қандай баҳолаб бўлади, ахир, мен ҳеч нарсани тушунганим йўқ, ваҳоланки, келажакимга гаров бўлоладиган ишларни бажаряпман, деб хомхаёл қилибман. Жуда кўп нарсалар боис афсус, надомат, армон қилишим мумкин эди, мисол учун мансанильони айтай ёки Кадисдан унча узоқ бўлмаган кичкина кўрфазчадаги чўмилишларим қандай соз эди, лекин ўлим буларнинг мафтункорлигига барҳам берди, шунинг учун ҳеч нарсага афсус-надомат қилмасдим.

Кутилмаганда бельгияликнинг калласига ўткир бир фикр келиб қолди.

— Биродарларим, — деди у, — мен ўзимга бир мажбурият олмоқчиман, рост, агар маъмурият қарши бўлмаса, — сизларнинг азиз кишингизга айтадиган бирон гапингиз бўлса, уларга етказиб қўйишим мумкин...

Том тўнғиллади:

— Менинг ҳеч кимим йўқ.

Мен индамасдим. Том бир зум жим турди-да, сўнг қизиқсиниб сўради:

— Нима, сенинг Кончега айтадиган гапинг йўқми?

— Йўқ.

Бундай гап-сўзларга сира тоқатим йўқ эди. Бироқ айб ўзимда: яқинда унга Конче ҳақида гапириб бергандим, афсус, тилимни тийсам бўларкан. Мен бир йилни Конче билан бирга ўтказдим. Ҳали кунни кеча у билан беш дақиқа кўришиш учун қўлларимни болта тагига қўйишга ҳам тайёр эдим. Шунинг учун ҳам уни Томга гапириб бергандим, ҳеч юрагимга сиғдиролмагандим. Лекин энди уни кўришни истамасдим, унга нима ҳам дердим. Ҳатто уни кучоқлагим ҳам келмасди: ҳозир жисмимдан ўзим ижирғанардим, чунки у бўздай оқарган ва шилимшиқ эди, унинг баданидан ҳам ижирғанмасдим, деб ишонч-ла айтолмайман. Менинг ўлимимни эшитиб Конче кўзёши қилади, бир неча ойлаб ҳаётдан озурда бўлиб юради. Лекин ҳар не деманг, ўладиган одам — Мен. Унинг мулоим боқадиган чиройли кўзларини эсладим: термилиб боққанда худди нигоҳидан менга бир нарсалар сизиб ўтаётгандай бўларди. Лекин энди бари тугади: агар ҳозир мени кўргандами, унинг нигоҳи ўзида қолган, бу нигоҳ сира менга етиб келмаган бўларди. Мен ёлғиз эдим.

Том ҳам ёлғиз эди-ю, лекин унинг ёлғизлиги бошқачароқ эди. Том чўк тушиб ўтирди-да, ажабсинган илжайиш билан тикилиб, ўриндиқни томоша қила бошлади. У худди бир нимани бузиб юборишдан кўрққандай қўлини оҳиста унга қўйди, кейин қўлини тортиб олиб, қалтираб кетди. Томнинг ўрнида бўлганимда мен ўриндиқни эрмак қилиб ўтирмасдим, бунинг бари яна ўша ирландча комедиянинг нақ ўзи. Бироқ мен ҳам нарсалар аллақандай ғалати бўлиб кўринаётганига эътибор бердим: улар одатдагидан бошқача жимирлаб пирпираб кўринарди. Ўриндиққами, чирокқами, кўмир уюмигами қараган заҳотим бир нарса аниқ туюларди: мен энди бу оламда бўлмайман. Рост, ўлимимни аниқ тасаввур қилолмасдим, лекин у ҳаммаёқда ва, айниқса, нарсаларда кўзимга ташланарди, нарсалар мендан узоқлашиб бораётгандай, мендан олисроқда туришни истагандай эди — лекин улар буни худди одамлар каби ўлим тўшагида ётган киши ҳузурда шивирлашиб сўйлагандай жимгина адо этар эди. Том ўриндиқ узра ҳозиргина ўз ўлимини сийпаб кўрганини мен тушунардим. Агар мана шу дақиқаларда менга, энди сени ўлдирмаймиз, бемалол хоҳлаган жойингга кетавер, деб эълон қилганларида ҳам, бу мени ҳозирги лоқайдлигимдан

чиқаролмасди: сен мангуликка қолиш умидини йўқотдинг, бу ёғига бир неча йил кутасанми ё бир неча соатми — бунинг нима фарқи бор?! Энди ҳеч нарса эътиборимни тортмас, ҳеч нарса менинг хотиржамлигимга путур етказолмасди. Аммо бу жуда қалтис хотиржамлик эди, бунинг айбдори эса жисмим: кўзларим кўрар, қулоқларим эшитар, лекин бу мен эмасдим — жисмим бир зайлда қалтирар ва тер босарди, энди уни таний олмасдим. У энди менга эмас, кимгадир тегишли эди ва унинг нимага айланганини билиш учун дам сайин пайпаслардим. Ҳали ҳам вақти-вақти билан ҳар қалай уни ҳис этардим: мен қайгадир сирғаниб кетаётгандай, худди шўнғиган тайёра каби зувилаб учаётган бўлардим, юрагим қинидан чиқиб кетгудай тасирлаб ураётганини сезиб қолардим. Бундан кўнглим жойига тушмасди: жисмим билан боғлиқ ҳамма нарса менга аллақандай ёпишқоқ, шилимшиқ, бетайин бўлиб туюларди. Аммо, умуман олганда, жисмим ўзини тек, осойишта тутарди, фақат мени ғалати бир оғирлик босган эди, кўксимга ғалати бир илон ёмон чирмашиб олгандай, назаримда, бутун аъзойи баданимни улкан бир курт ўраб олаётгандай эди. Мен иштонимни пайпаслаб кўриб, унинг ҳўллигини пайқадим, лекин бу терданми, пешобданми, биллолмадим, ҳар эҳтимолга қарши, кўмир уюми устига бўшаниб олдим.

Бельгиялик чўнтагидан соатини чиқариб қаради ва “Уч ярим”, деди хотиржам овозда.

Аблаҳ! У атай шундай қилди! Том илкис сакраб турди — биз хаёллар билан чалғиб, вақт ўтаётганини унутибмиз, тун қалқиб турган қоронғилиги билан бизни чирмаб олган ва тун қачон бошланганини сира эслолмасдим.

Болапақир Хуан ҳиқиллай бошлади. У қўлларини қисирлатар ва кичқирарди:

— Ўлишни истамайман, ўлишни истамайман!

У қўлларини олдинга чўзганча ертўла ичини кесиб ўтди-да, бўйра устига қулади ва уввос солиб йиғлаб юборди. Том кўз олди хиралашган кўйи унга қаради: болакайни сира юпатгиси келмаётгани сезилиб турарди. Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди: болакай биздан қаттиқроқ шовқин-сурон кўтараётган бўлса-да, лекин унинг азоби енгилроқ эди. У оғир касалдан иситма тутиб қутулаётган беморга ўхшарди. Бизнинг аҳволимиз анча оғирроқ эди.

У йиғлар, ўзига ачиниб кетаётгани кўриниб турар, лекин ўлимнинг ўзи нималиги ҳақида ўйламасди. Бир сония ичи, бир оний сония ичи мен ҳам ҳозир йиғлаб юборадигандай, ўз-ўзимга жуда ачиниб кетгандай туюлдим. Лекин аксинча бўлди: болакайга қараб, унинг титраган ориқ елкаларини кўрдим-да, ўзимни шафқатсиз бўлиб кетгандай сездим — мен энди на ўзим ва на бошқага раҳм қилишга қодир эдим. Ўзимга ўзим “Сен тик туриб ўлишинг керак!” дедим.

Том ўрнидан туриб очиқ туйнук олдига борди-да, оқариб келаётган осмонга қарай бошлади. Мен эса ўзимга ўзим тақрорладим: тик туриб ўлиш, тик туриб ўлиш — бошқа ҳеч нарса хаёлимга келмасди. Аммо бельгиялик бизга вақтни эслатиб қўйгандан бери мен унинг оқиб ўтаётганини ҳис қилар, ҳақиқатан у томчи эди ва томчига айланиб оқиб борарди. Ҳали кун ёришмаган эди. Том сўз қотди:

— Эшитяпсанми?

— Ҳа.

Ташқаридан қадам товуши келарди.

— Тонг қоронғисидан нима қилиб санғиб юришибди! Бизни, ахир, қоронғида олиб чиқиб отишмас.

Бир дамдан сўнг жимлик чўкди. Мен Томга шивирладим:

— Кун ёришяпти.

Педро оғзини катта очиб, ҳомуза тортганча ўрнидан турди, чироқни ўчириб шеригига ўтирибди:

— Итдай совқотдим.

Ертўлага нимтатир ёруғлик тушди. Биз узоқда милтиқ овозларини эшитдик.

— Бошланди, — дедим Томга. — Менимча, орқа томонда отишяпти.

Том бельгияликдан сигарет сўради. Менинг на ичким ва на чекким келарди. Шу дамдан эътиборан улар бетўхтов отишга тушди.

— Тушундингми? — деди Том.

У яна нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин жимиб қолди ва эшик томонга қаради. Эшик очилиб, тўртта аскар билан лейтенант кирди.

Том оғзидан сигаретини тушириб юборди.

— Стейнбок?

Том бесас қотиб турарди. Педро у томонга ишора қилди.

— Хуан Мирбал?

— Бўйрада ётган ўша.

— Тур ўрнингдан! — қичқирди лейтенант.

Хуан қимир этмади. Иккита аскар унинг қўлтиғидан тутиб оёққа қўйди. Аскарлар қўйиб юборган эди, Хуан яна йиқилди. Аскарлар талмовсираб туришарди.

— Бунақаси бўлиб туради, — деди лейтенант. — Кўтариб олиб боришга тўғри келади, майли, ҳаммаси жойида.

У Томга ўтирилиб қаради:

— Чик.

Том чиқди, икки аскар икки ёнига турди. Бошқа иккитаси Хуанни қўлтиқ ва билакларидан тутганча олиб чиқишди. Хуаннинг хуши ўзида эди, кўзлари катта-катта очилган, юзидан кўзёшлари оқиб тушарди. Мен ҳам эшик томон юрганымда лейтенант тўхтатди:

— Иббиета сизмисиз?

— Ҳа.

— Кутиб турунг. Сизга келишади.

У чиқиб кетди. Бельгиялик ва икки соқчи унга эргашди. Ёлғиз ўзим қолдим. Нима бўлаётгани менга қоронғи эди, ўзимга қолса, барини бирваракай тугатиб қўя қолишларини истардим. Ўқ овози аниқ эшитиларди, милтиқлар маълум вақт оралаб отиларди. Ҳар сафар милтиқ овозидан титраб кетардим. Увиллагим, сочларимни юлгим келарди. Лекин тишларимни маҳкам босдим, қўлларимни чўнтагимга тикдим: дадил бўлиш керак! Бир соатдан сўнг мени олиб кетишга келишди ва биринчи қаватдаги кичкина хонага олиб киришди, бу ер сигара тутунига тўлган, шундай дим эдики, бўғилиб нафасим тикилди. Иккита зобит юмшоқ ўриндиқларга чўкиб, сигара бурқиситишар, тиззалари устида қоғозлар ёйилган эди.

— Исми шарифинг Иббиетами?

— Ҳа.

— Рамон Грис қаерга яширинган?

— Билмайман.

Мени сўроқ қилаётгани семиз пакана киши эди. Унинг кўзлари ойнак остидан менга ўқдай қадаларди.

— Яқинроқ кел, — деди у менга.

Яқин бордим. У ўрнидан туриб, худди жаҳаннамга кулатиб юборадигандай менга ўқрайиб қаради, қўлимни қайира бошлади. Мени қийнаш учунгина шундай қилмади, унга шунчаки эрмак керак эди: ўзининг ҳукмдорлигини кўрсатиб қўймоқчийди. У башарасини менга тақади, димоғимга балчиқ хиди уриди. Бу бир дақиқача давом этди, мен кулгидан ўзимни базўр тиярдим. Ҳализамон ўладиган одамни қўрқитиш учун бошқа кучлироқ бир нарса керак, шунинг учун унинг дўқ-пўписаси зое кетди. Кейин у мени қаттиқ итариб юборди-да, яна жойига ўтирди.

— Ё сен, ё у, — деди у. — Агар унинг қаердалигини айтсанг, ҳаётингни сақлаб қоламиз.

Баланд қўнжли этик кийган ва бўйинбоғ таққан манави нусхалар ҳам эртадир, кечдир, барибир ўлади. Рост, балки мендан пича кейинроқдир, лекин унча кўп эмас. Улар олдидаги қоғозлардан қандайдир исмларни тортиб чиқаришар, қамоққа тиқиш ёки отиб ташлаш учун одамларни қув-қувга оларди, Испаниянинг келажаги ва бошқа кўп нарсалар хусусида уларнинг ўз қарашлари бор эди. Уларнинг ғайрати жиғимга тегар, кулгили кўринарди, улар восвос бўлиб қолганга ўхшар, мен уларнинг ўрнида бўлишни сира истамасдим.

Одамнинг кулгисини қистатадиган семиз пакана нусха таёқчаси билан қўнжига ура-ура кўзини мендан узмай қарарди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари аниқ ҳисобга олинган, ўзини жуда қахли махлуқ қилиб кўрсатмоқчи бўларди.

— Хўп, нима, тушундингми?

— Грис ҳозир қаердалигини билмайман, — дея жавоб бердим мен. — Эҳтимол Мадриддадир.

Иккинчи зобит эринибгина қўлини кўтарди. Бу эринчоқлик ҳам аввалдан ҳисобга олинган эди. Мен уларнинг оддиндан пишштиб қўйилган барча усуллари аниқ кўриб турар ва шундай аҳмоқона нарсалардан ҳам роҳат қиладиган одамлар борлигидан ажабланардим.

— Биз сизга ўйлаб кўриш учун чорак соат вақт берамиз, — деди у. — Буни кирхонага олиб боринглар, чорак соатдан сўнг олиб келинглар. Агар бош тортса, дарҳол отиб ташланглар.

Аблаҳлар, нима қилишни билишади: мен бир кеча кутдим, кейин ертўлада яна бир соат ўтирдим, Хуан билан Томни бу пайт ичида отишди, энди эса мени кирхонага қамаб қўйишмоқчи — шак-шубҳа йўқки, буни улар кеча маслаҳатлашиб қўйишган. Бунинг асаблари бу қисти-бастиларга дош бермайди, таслим бўлади, деб ўйлашган. Лекин чакки ўйлашибди. Мен, албатта, Грис қаерга яширинганини билардим. У шаҳардан тўрт қақирим наридаги амакилариникида беркинган эди. Агар мени қийноққа солишмаса (афтидан, улар бундай қилишмоқчи эмасди), ҳеч қачон унинг қаерга яширинганини айтмайман, буни жуда яхши билардим. Буларнинг бари менга қундай равшан эди, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, умуман, бу мени заррача ҳам қизиқтирмасди. Шундай бўлса ҳам, барибир нега ўзимни бундай тутяпман, нега бошқача эмас, деб тушуниб олишни хоҳлардим. Нега мен Рамон Грисни чақиб бериш ўрнига ўлиб кетишни афзал билияпман? Нега? Ахир, энди Рамонни яхши кўрмасдим. Унга бўлган дўстлигим кеча тонг қоронғисида тугади, Кончега муҳаббатим ҳам, яшаш истагим ҳам тамом бўлди. Рост, мен уни доим ҳурмат қилиб келганман. У мард, матонатли одам. Лекин фақат шунинг ўзи деб унинг ўрнига ўлишга рози бўлганим йўқ: мен учун унинг ҳаёти ўз ҳаётимдан қимматлироқ эди — ҳар қандай ҳаёт сарик

чақага арзимаиди. Одамни деворга тақаб қўйишиб, то жони чиққунча тарилла-тиб отишса: бу ким бўласин, менми, Рамонми, ёки бошқа бир кишимми — бир қарашда ҳаммаси баробар. Мен яхши билардим: у Испанияга кўпроқ керак эди, лекин энди мен Испанияга ҳам, анархизмга ҳам тупураддим: энди ҳеч нарса-нинг маъноси қолмаган эди. Бироқ шу ерда эканман, Рамон Грисни ушлаб бе-риб, ўз жонимни қутқаришим мумкин, аммо мен бундай қилмайман. Эшақдай қайсарлигим ўзимга ғалати бўлиб қўринарди. “Э, одам деган шунчалик аҳмоқ бўладими!” — дердим ўзимга ўзим. Ҳатто кўнглим озгина ёришгандай бўлди. Яна келишиб мени ўша хонага олиб кетишди. Оёгим остидан каламуш липил-лаб ўтди. Бундан ажабландим. Мен фаланга аскарларидан бирига шипшидим:

— Қара, каламуш.

Соқчи индамади. Унинг қовоғи солинган, ҳамма нарсани жиддий қабул қиларди. Менинг хахолаб кулгим қистади, аммо ўзимни тутдим, агар бир ку-лишни бошласам, кейин ўзимни тўхтатолмайман, деб чўчидим. Фаланга аскарри мўйлов қўйган эди.

— Мўйловингни қириб ташла, бетамиз, — дедим унга.

Одам ҳали ҳаётлиги чоғида башарасининг жун босишига йўл қўйиши жуда кулгили туюларди. У беозоргина қилиб орқамга тепди, мен жим бўлдим.

— Хўш, — деди семиз пакана, — ўйлаб кўрдингми?

Мен худди ноёб ҳашаротга қарагандай унга қизиқсиниб кўз солдим-да, жа-воб бердим:

— Ҳа, биламан унинг қаердалигини. У қабристонга яширинган, мақбара ёки қоровулхонада бўлиши керак.

Мен уларни бир болагим келди. Сақраб туриб, апил-тапил қурол-яроғларини олиши, чаққон-чаққон буйруқлар беришини бир томоша қилай дедим. Улар ҳақиқатан ҳам жойларидан сақраб туриб кетишди.

— Кетдик. Молес, лейтенант Лопесдан ўн бешта одам олинг.

— Агар тўғри айтган бўлсанг, — деди пакана, — сўзимнинг устидан чиқаман. Агар бизни лақиллатаётган бўлсанг, жонингдан умидингни узавер.

Улар тасир-тусир қилиб хонадан чиқиб кетишди, мен эса соқчилар назо-ратида хотиржамгина ўтирардим. Вақт-бевақт иршайиб қўярдим: уларнинг қабристон томонга лўкиллаб бораётганини кўз ўнгимга келтирар ва бундан кулгим қистарди. Бу ишни жуда қойил қилгандай эдим. Уларнинг мақбаралар эшигини очаётгани, мозор тошларини кўтараётгани шундоққина кўз ўнгимда жонланарди. Буларнинг барини бегона кўз билан кўраётгандай эдим: қайсар маҳбус, ўзини қахрамон қилиб кўрсатмоқчи бўлган қайсар маҳбус, басавлат мўйловдор фаланга ҳарбийлари, гўристонда қабрлар оралаб изгиб юрган аскар кийимдаги кишилар, — ҳақиқатан ҳам, бундан қизиқроқ манзарани ўйлаб то-пиш мумкинми?! Ярим соатдан сўнг семиз зобит қайтиб келди. Ҳозир мени отиб ташлашга буюради, деб ўйладим. Бошқалари, чамаси, гўристонда қолишган, шекилли. Аммо зобит менга диққат билан разм солди. У сира лақиллатилган зотга ўхшамасди.

— Уни катта ҳовлига, бошқаларнинг олдига олиб боринглар, — деди у. — Ишени жанг тугагандан сўнг трибунал ҳал қилади.

Уни яхши тушунмадимми, деган ҳаёлда сўрадим:

— Нима, ахир мени отишмайдими?

— Ҳар ҳолда ҳозир эмас. Ундан кейин бунинг менга алоқаси йўқ.

Мен ҳамон ҳеч нарсани тушунмасдим.

— Лекин нимага?

У индамай елкасини қисди, аскарлар мени олиб кетишди. Катта ҳовлида юзларча қамоққа олинганлар, чоллар, болалар тўдалашиб турарди. Ҳеч нарсага ақлим етмай ўртадаги кўкатзор атрофида кезиниб юрдим. Тушда бизни ошхонага олиб боришди. Икки-уч одам мен билан тиллашишга уринди. Афтидан, таниш-билишлар бўлса керак, лекин уларга жавоб бермадим: мен энди қаердалигимиз, ўзим кимлигимни англамасдим. Кечга яқин ҳовлига ўндан ортиқ янги қамоққа олинганларни киритишди. Улар орасида нонвой Гарсияни танидим. У менга қараб қичқирди:

— Омадинг бор экан! Сени тирик кўраман деб ўйламовдим.

— Улар мени отишга ҳукм қилишди, — деб жавоб бердим унга, — кейин қайтаришди. Негалигини тушунмайман.

— Мени соат иккида қўлга олишди, — деди Гарсия.

— Нимага?

Гарсия сиёсат билан шуғулланмасди.

— Ҳеч ақлим етмайди, — жавоб берди Гарсия, — уларга ўхшаб ўйламайдиганларнинг ҳаммасини тутишяпти.

У овозини пасайтирди:

— Грис қўлга тушди.

Мен сесканиб кетдим:

— Қачон?

— Бугун эрталаб. Тентаклик қилиб қўйди. Чоршанба куни укаси билан уришиб, униқидан кетиб қолди. Уни яшираман деганлар кўпчилик эди, бироқ у ҳеч кимни зарба остига қўйгиси келмади. У менга “Иббietetаникида беркинсам бўларди, лекин уни қамашган бўлишса, унда қабристонда яширина қоламан”, деди.

— Қабристонда дейсанми?

— Ҳа. Бемаъни бир иш. Бугун эрталаб анавилар қабристонга бостириб боришди. Уни қоровулнинг кулбасида босишди. Грис ўқ отиб қаршилиқ кўрсатди, уни отиб ташлашди.

— Қабристонда-я!

Кўз ўнгим хиралашиб бошим чайқалиб кетди, ерга қуладим. Мен ўзимни тўхтатолмай хахолаб кулар, кўзларимдан ёш дарё бўлиб оқарди.

1939 йил

**Русчадан Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси**

Элдор УСМОНОВ

QO‘LYOZMA MANBALAR VA EKOLOGIK TARBIYA

Тараққиёт илдамлаб борган сари “экология” (унинг “биоэкология”, “биономика”, “атроф муҳит биологияси” сингари номлари ҳам мавжуд) атамасининг маъноси ҳам кенгай бормоқда.

Жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро таъсирларни, ижтимоий гуруҳларнинг мавжуд табиий ресурсларга мослашиши ва бошқа ижтимоий гуруҳлар билан муносабатга киришишни ўрганадиган ижтимоий экология фани, шунингдек, экомаданий қадриятлар ривожланиши ва хилма-хиллигини ўрганадиган маданий экология фани ҳам пайдо бўлди. Боз устига, экологиянинг популяция экологияси, жамоа экологияси, наботот экологияси, ҳайвонот экологияси сингари йўналишлари вужудга келди.

Бугун глобал аҳамият касб этаётган экологик муаммолар бир кунда пайдо бўлиб қолган эмас ва уларни бир-икки йилда бартараф қилиш ҳам мушкул. Уларнинг ечими сабот ва чидам билан аниқ мақсад йўлида қилинадиган узоқ муддатли саъй-ҳаракатлардан иборат комплекс ёндашувни тақозо этади. Бундай ёндашувлар сирасига экологик тарбия ҳам киради.

Ўсиб келаётган ёш авлод онгига атроф муҳит ва унинг муҳофазасига оид ҳар бир одам билиши ва адо этиши лозим бўлган оддий қоидаларни сингдирмай, уларда табиатга меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотмай туриб, уни асраб-авайлашни талаб этиш ва бу борада бирор натижага эришиш қийин. Бола мактабда табиатшунослик, зоология, биология фанларидан оладиган билимнинг ўзи етарли эмас, унда табиий оламни асраш масъулиятини шакллантириш ниҳоятда муҳимдир.

Экологик онг ҳаётнинг илм-фан, техника, ишлаб чиқариш, таълим сингари барча соҳаларига кириб бориши ва бунда асосий эътибор инсониятнинг омон қолишига қаратилмоғи керак. Ҳар бир жамиятда экология меъёрлари, ахлоқ қоидалари ва шуларга асосланган экологик маданият шаклланиши лозим. У келгусида нафақат мавжуд муаммоларни ҳал этишга, қолаверса, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғунлигини қарор топтиришга ҳам хизмат қилиши шубҳасиз.

Экологик маданиятни шакллантириш уч қисмдан иборат муаммони ҳал этиш билан боғлиқ: 1) ёшларга атроф муҳитни

булғаш ҳалокатли оқибатларга олиб келишини тушунтириш; 2) иқтисодий фаолиятни, ҳаётнинг бошқа соҳалари ва жамият фаолиятини ташкил этишда экологик жиҳатдан мақсадга мувофиқ иш юритиш; 3) экологик онгни шакллантириш.

Экологик онгни шакллантиришда экологик тарбия муҳим роль ўйнайди. Экологик тарбияда дунё мутафаккирларининг фикр ва қарашларидан фойдаланиш самарали бўлади, албатта, бироқ ўз заминимизда ҳам шундай мутафаккир аждодларимиз яшаб ўтганки, уларнинг асарларисиз бугунги қарашларимиз ҳам, тарбиявий амалларимиз ҳам кемтик бўлиб қолади.

Экология универсал тушунча бўлгани билан ҳар бир мамлакатнинг жуғрофий жойлашуви ва иқлим шароитига қараб мутлақо ўзига хосдир. Шундай экан, бошқа бир мамлакат аҳолиси учун ишлаб чиқилган ахлоқий меъёрлар бизнинг шароитга тўғри келмаслиги ва биз учун долзарб бўлмаслиги мумкин.

“Экология” атамаси гарчи бир ярим асрнинг нари-берисида муомалага киритилган бўлса-да, моҳиятан инсоният ақлини танигандан буён мавжуд ва ахлоқ меъёрларининг муайян қисмини ташкил қилиб келади.

Дейлик, ислом оламида саломатлик, поклик, инсоннинг табиатга муносабати, уни асраб-авайлашга оид қарашлар, халқ мақоллари, бадиий асарлар, олим ва табиблар рисоаларида ҳам акс этган.

Қуръони каримда Ер бандаларга омонат қилиб берилгани таъкидланади. Бинобарин, омонатга хиёнат — кечирилмас гуноҳ. Шунингдек, “Бақара” сурасининг 222-оятнда, “Оллоҳ... чин тавба қилувчиларни ва обдон покланиб юрувчиларни севади”, “Анфол” сурасининг 11-оятнда эса “Унинг тарафидан хотиржамлик учун сизларни мудроқ бостиргани, устингизга осмондан сув (ёмғир) тушириб, у билан сизларни поклаш, шайтоннинг васвасасини сизлардан даф этиш, дилларингизга (ўзаро) алоқа пайдо қилиш ва у билан қадамларингизни собит (мустаҳкам) қилишни ирода этганини эслангиз!” дейилади. Бандани покликка ундовчи бу каби оятларни яна ва яна мисол келтириш мумкин.

Поклик талаби ҳадисларда ҳам бот-бот такрорланади. “Поклик ярим иймондир”; “Ислом дини покизадир, шунинг учун по-

киза бўлинглар, зеро, жаннатга покиза бўлмаганлар кирмайди”; “Албатта, Оллоҳ таоло тозадир ва тозаларни яхши кўради, Оллоҳ таоло покдир ва покларни яхши кўради, бас эшик олдиларингизни тоза қилиб ўтиринглар” .

Сув ва уни булғатмаслик ҳақида 400 дан зиёд ўзбек халқ мақоли мавжудлиги ҳам халқимиз азал-азалдан бу масалага ғоят эътиборли бўлганини тасдиқлайди. Албатта, мақолларда экология ва гигиенага оид масалалар кўпинча бир-бирига қоришиқ ҳолда келади. Лекин халқ даҳосининг “Сувни ич, чашмани булғатма”, “Сув ичадиган қудуғинга тупурма”, Сувга тупурган – қосқи (бузғунчи, ярамас), қудуққа тупурган кофир”, “Сердарахт қишлоқни сел олмас” сингари мақоллари айнан бугун тўқилгану сизу биз яшаб турган танг вазиятни акс эттираётгандек.

Миллий экологик тафаккурдаги яна бир эътиборга молик йўналиш қўлёзма манбалардир. Уларда касалликларнинг олдини олишда гигиена қоидаларига амал қилиш баробарида атроф муҳитни ифлослантормаслик, бунинг ўрнига ободончилик ишлари, хусусан, ариқ ва анҳорлар қазिश, боғ-роғлар барпо этиш, соғлиқни сақлашда сув ва ҳаво тозалигига эътибор бериш зарурати қаламга олинган.

Бундай манбалар сирасига Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон” (“Жаннат боғлари ва ғилмонлар бўстони”), Мир Муҳаммад Ҳусайн ал-Оқилийнинг “Махзан ал-адвиййа” (“Давола хазинаси”), Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгиз қўшилиш жойи”), Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон” (“Жаннат боғлари ва ғилмонлар бўстони”), Боситхон ибн Зоҳидхон Шошийнинг (1877-1959) икки қисмдан иборат “Қонуни Боситий” каби асарларини киритиш мумкин. Уларда инсон саломатлигини сақлашда сув ва ҳаво тозалигининг аҳамияти беқиёсслиги бот-бот такрорланади. Бу бежиз эмас, чунки Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига қараганда, жамики касалликларнинг 85 фоизи сув билан боғлиқ. Ҳар йили 25 миллион киши ана шу хасталиклар оқибатида дунёдан кўз юммоқда.

Сув табиатда энг кўп тарқалган неъмат бўлиб, Ер юзининг 71 фоизини эгаллаган. Тирик организм танасининг 65-70 фоизи сувдан иборат.

Бугунги кунда технологик жараёнларни ҳам, саноат ишлаб чиқаришини ҳам, қишлоқ хўжалигини ҳам сувсиз тасаввур этиб бўлмайди. Сувга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши эса унинг булғаниши билан боғлиқ экологик муаммоларни кескинлаштирамоқда.

Буюк ҳаким Абу Али ибн Сино (980-1037) “Тиб қонунлари” китобида сув ҳақида фикр юритар экан, унга тиббий нуқтаи назардан ёндашиб, тўрт унсурнинг бири дея таърифлайди ва уни ўзига хос тарзда таснифлайди. Энг тоза сув “ери тоза ва тупроғида биронта чет хусусият ва кайфият бўлмаган” булоқ сувидир, деб ёзади у. Шунингдек, булоқ суви, аввало, оқадиган бўлиши, қуёш нури тушадиган, шамол тегадиган очиқ ерда оқиши ва ўзани лойлик бўлиши, лекин лой тоза бўлиб, унга шўрхок ва бошқа нарсалар аралашмаслиги керак. Бундай зилол сувнинг акси кўлмак сувидир, очиқ турган кўлмак суви ёмон сифатларни ўзига олади, яъни айнийди.

Ибн Сино булоқ ва кўлмак сувидан ташқари, ёмғир, қудуқ ва ер ости, муз ва қор, лойқа, шўр, қайнатилган сув сингари турларини санаб ўтади ва уларнинг ҳар бирига таъриф бериб, фойдаю зарари ҳақида маълумот беради. У “Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш” рисоласида эса аччиқтошли, нефт ва олтингургуртли, темирли сув ҳақида сўз юритиб, ҳар бирининг нимага даъво экани хусусида фикрларини баён қилади.

Боситхон ибн Зоҳидхоннинг “Қонуни Боситий” ёки Мир Муҳаммад Ҳусайн ал-Оқилийнинг “Махзан ал-адвайя” китобида ҳам сувнинг булоқ суви, ёмғир суви, анҳор суви, чуқур суви, қудуқ суви, зах ва сизот сув, кўл суви, қор ва муз сувлари каби турлари таснифланган.

Шу ўринда “Тиб қонунлари”да бизнинг тушунчамиздаги экологияга тааллуқли ёмғир суви ҳақида бир далил келтирилганини эслатиб ўтиш жоиз. Ибн Сино кучли шамол ҳайдаб келган булутдан ёққан ёмғир суви тоза бўлмаслигини қайд этган: “Ёмғир суви ҳам яхши сувлар жумласига киради, хусусан, ёзда момақалдиरोқли булутлардан ёққан бўлса.

Кучли шамол билан келувчи булутлар уларни пайдо қилувчи буғ туфайли лойқалашган бўлади ва улардан томган томчилар ҳам лойқа бўлади. Шунинг учун (бундай сувнинг) моддаси бир жинсли ва тоза бўлмайди. Ёмғир суви энг яхши сув ҳисобланса ҳам, у тез сасийди, чунки жуда суюқ бўлиб ер ва ҳавонинг бузилиши тез таъсир қилади” (Ибн Сино. *Тиб қонунлари. 1-жилд, 1921-бет*).

Аслини олганда, ҳозиргидек ишқорли ёмғирлар ёлмаган замонларда ҳам чанг-тўзон аралаш ёққан ёмғир суви кўп ҳолларда тоза бўлмаган. Бу қайсидир маънода табиатда инсон аралашувисиз экологик меъёрларнинг бузилиши билан боғлиқ эди.

Табиблар сув тоза — латиф бўлишида унинг бир томондан бошқа томонга қараб оқишини ҳам муҳим деб билади. “Махзан ал-адвийя”да латифликда ёмғир ва булоқ сувларидан кейинги ўринда турган дарё ва анҳор сувларига берилган таърифда сувнинг “ғарб ёки жанубдан шарқ ва шимол томонга” оқиб туриши шарт қилиб қўйилган ва бу сирага Нил, Амударё, Сирдарё, Дажла ва Фрот дарёлари киритилган. Мир Муҳаммад Ҳусайн ал-Оқилийнинг фикрича, ушбу талабларга жавоб бермайдиган дарёлар суви тоза ҳисобланмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Боситхон табиб XIX асрнинг охири — XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтгани учун унинг сув тозалигига қўйган талаблари кўп жиҳатдан бугунги кун талабларига эшдир. Унингча ҳам энг латиф сув булоқ сувидир, у покиза бўлмағининг эса 14 та зарур шarti бор. Сувнинг турли маъданлардан холи бўлиши, тош ёки тоза тупроқ устидан оқиши ҳам ана шу шартлар сирасидандир.

Табибнинг зикр этилган китобида “Тоза сувларни тарбиялаш, ёмон сувларни ислоҳ қилиш, лойқа сувларни тозалаш баёнида” деб номланган махсус боб ҳам мавжуд. Сувни тозалаш, яъни “яроқсиз сувни латиф қилишда” “арақ”, бугунги истилоҳ билан айтганда, дистиллаш усулини қўллаш лозим. Бундан ташқари, сувни табиий йўл билан филтёрлаш йўллари ҳам санаб ўтилган.

Табиблар инсон саломатлигини асрашда очиқ ҳавонинг аҳамиятини ҳам алоҳида эътироф этади. Ибн Сино “Тиб қонунлари” китобида очиқ ҳавонинг мақбуллигини, ёз ва

куз ойларида ҳаво айнашидан вабо пайдо бўлишини қайд этади.

Боситхон табиб тоза ҳавонинг “саломатлик келтирувчи ва сиҳхатни муҳофаза қилувчи” эканини таъкидлайди. Аксар ҳолларда очиқ ҳаводан афзали йўқ, аммо вабо тарқалган пайтда “қамалган ҳаво” яхшироқ дейди у. “Инсон доим ҳаводан нафас олишга муҳтожлигидан агар мазкур бузилган ҳавонинг тўлқинига дуч келиб, ундан нафас олса, бу ҳидланган ҳаво хилтларни ва руҳларни тезда чиритади ва фасод қилади... Ваболи ҳавони бузилиши ва фасоди хоҳ осмоний бўлсин, хоҳ ер сабаб бўлсин, баробар бўлиб, ҳар иккиси ҳам вабо ҳисобланади” (*Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший. Қонуни Боситий. Қўлёзма, 435-436-бет*). Бугунги кунда ҳам касалликлар кўпайишига ҳавонинг ифлосланиши сабаб бўлаётганини эътиборга олсак, табибнинг мулоҳазалари шу чоққача долзарблигини йўқотмаганини кўрамыз.

Бундан ташқари, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъ ус-саъдайн” ва Бадриддин

Кашмирийнинг “Равзат ур-ризвон” асарларида темурийлар, шайбонийлар, аштархонийларнинг канал қазиб, қақроқ ерларга сув чиқаргани, ободончилик билан шуғуллангани қаламга олинган.

Абдураззоқ Самарқандий Шоҳруҳ Мирзо ўғли Муҳаммад Тарағайни Мовароуннаҳрга ҳоким этиб тайинлаётганда, “Олам ободонлигининг сабаби ва одамзот ризқининг воситаси бўлмиш деҳқонларни зулму адолатсизликдан ҳимоя қилиб, адлу инсоф билан ўзинга яқин қилгин” деб насиҳат этади. Муаллиф темурий ҳукмдорлар ва маликаларнинг бунёдкорлик фаолиятини тасвирлашга алоҳида аҳамият берган.

Хулоса қилиб айтганда, экологик маданиятни шакллантиришда қўлёзма манбалардан фойдаланиш, биринчидан, ёшларнинг тарихга, ўша манбаларга қизиқишини ошириб, уларни оммалаштиришга, иккинчидан, умумий тарбиянинг бир қисми бўлган экологик тарбияда ҳам анъана ва қадриятлар изчиллигини таъминлашга ёрдам беради.

Дилфуза ЖУМАНИЁЗОВА

INSONIYLIK VA ILOHIYLIK

Илк одамлар табиатда рўй бераётган воқеаларни идрок этишда, бир томондан, ҳаётий тажриба (эмпиризм) ва ақлу идрокка (рационализм), бошқа томондан эса, ҳиссий англаш (интуитивизм) ва хаёлотга (иррационализм) таянган. Инглиз этнографи Э.Тайлор мифни ибтидоий одамларнинг кундалик кузатишлари ва худолар ҳақидаги тасаввурларидан иборат ҳаёт фалсафаси деб таърифлаганида ҳақ эди. Рус файласуфи А.Лосев эса мифларда нафақат ғоя ва тасаввурлар, балки ибтидоий кишиларнинг бутун олами ҳам мавжуд, деган фикрни илгари сурди. Хуллас, мифлар илк одамлар қалбию ақлидаги рационаллик ва иррационаллик, инсонийлик ва илоҳийликнинг, улар ҳаёт фалсафаси ва бутун тасаввурларининг яхлит ифодаси сифатида намоён бўлади. Бироқ мифик тафаккур ўрнини мантиқий тафаккур олиши ва рационалликнинг кенг ёйилиши, ақлу идрокка бўлган ишончнинг ошиши билан уч йўналиш юзага келди.

Биринчи йўналиш иррационализмни улуғлаш, илоҳиётга сиғиниш билан боғлиқ. Иррационализм илоҳийлик генезиси ва унинг эътиқодга айланиш сабабини ўз ботинидан қидиради. Шунинг учун илоҳиётшунослиқда (теология) худого эътиқод ва умуман, дин ўз табиатига кўра, инсон иши эмас,

балки илоҳий воқелик экани қайд этилади. Шу нуқтаи назардан инсоннинг ўзи ҳам худонинг ижодидир. Яралган Яратганнинг сифатларини билолмайди, Унинг қудратини туйиб, яратганини англаб яшаши мумкин, холос. Ғаззолий бу ўринда қуйидаги ҳадисга мурожаат этади. Расулulloҳ алайҳиссалом “Оллоҳ яратган махлуқлар тўғрисида тафаккур қилинглари, лекин Оллоҳ таолонинг зоти тўғрисида тафаккур қилманглари”, деган (*Абу Ҳомид Ғаззолий. Тафаккур китоби. Т., “Ислом университети”, 2007, 33-бет*).

Бир сўз билан айтганда, иррационализм инсон худонинг зотини эмас, балки унинг қудратини, яратганларини билиб, унинг мўъжизакорлигини туйиб яшаши кифоя, деб талқин қилади.

Маълумки, инсон оламни ва ўзини англаш, билиш салоҳиятига эга. Худони, илоҳийликни билишга интилиши шундан. Бироқ “Оллоҳ таоло анбиёлардан бирига ваҳий юбориб марҳамат этибди: “Бандаларимга менинг сифатим хабарини берма. Чунки улар мени инкор этади. Аммо сен улар фаҳмлайдиган даражада хабар бер” (*Уша манба*). Демак, инсоннинг билиш қобилияти чекланган, у ақл-идроки, куч-қудрати номукамал, ноқис эканини тан олиши зарур. Инсоннинг ақлу гидрокини махсус тадқиқ этган ва бу борадаги изланишлари учун Нобель мукофотига сазовор бўлган инглиз олими Бертран Рассел “Инсон билимларининг барчаси ишончсиз, ноаниқ ва чекланган” деб хулоса чиқаради (*Б.Рассел. Человеческое познание. М., “Прогресс”, 1957, стр.540*).

Иккинчи йўналиш фалсафий мушоҳада, оламни донишмандларча англаш юзага келиши билан боғлиқ. Ушбу нуқтаи назарга кўра, худо — илоҳийлик инсоннинг маънавий, руҳий-ахлоқий изланишлари маҳсули. Агар илоҳиётшунос худонинг мавжудлиги сўзсиз ҳақиқат, деб қараса, файласуф-донишманд худога эътиқодни инсоннинг маънавий, руҳий-ахлоқий тажрибалари ҳосиласи, деб билади. Ушбу нуқтаи назар иррационалликни мутлақлаштиришга нисбатан танқидий ёндашувни келтириб чиқаради, худо борлигини тан олувчи қарашларга шубҳа уйғотади. Бироқ мазкур йўналиш диний таълимотлардаги ҳурфикрликни ва диний эътиқод аҳамиятини инкор қилмайди, фақат

уларни инсоннинг маънавий, руҳий-ахлоқий изланишлари орқали асослашга интилади, холос. Мазкур ёндашув диний-фалсафий адабиётлардан кенг ўрин олган.

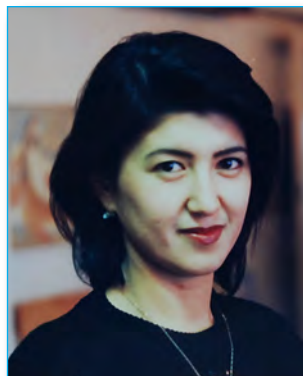
Учинчи йўналиш XIX асрдаги илмий изланишлар жараёнида

шаклланди. Атеизм ва диншунослик каби фан соҳалари ушбу йўналиш ичида юзага келди. Атеизм, баъзан нотўғри талқин қилинаётганидек, худонинг борлигини инкор этиш орқали диндорларга қарши кураш олиб борувчи илмий оқим эмас. У дунёнинг моддий асосдан иборатлигини исботлашга уриниш орқали иррационал, илоҳий талқинлар асоссиз дея даъво қилувчи илмий йўналишдир. Ҳатто Гегель ҳам худони ва олам яралишини иррационал талқинда исботлашга уринишни куруқ сафсата деб билган.

Аслида худонинг борлигига шубҳа билан қараш, илоҳийликни инкор этиш XIX асрдан илгарироқ ҳам мавжуд эди. Бу ҳақда Ғаззолий бундай деб ёзади: “Албатта, инсон ўта жоҳил, золим ва кофирдир... Бир тоифа ақл эгалари ҳайратга (ўз кучи ва ақлига — **Д.Ж.**) берилиб, ул Зотни тоқатсизларча инкор этишгача бориб етди”. Аммо даҳрийлик XIX асрга келибгина атеистик таълимот сифатида шаклланди.

Диншунослик нафақат атеизмдан, балки илоҳиётшуносликдан ҳам фарқ қилади. У илоҳийликни, иррационал қарашларни тарихий ва ижтимоий-маданий жараёнлар, инсон фаолияти ва гносеологик изланишлари билан боғлаб ўрганади. Диншунослик худонинг борлиги ёки йўқлигини асосламай, диннинг инсон хулқ-атворида, ҳаёт тарзига, онгу тафаккурига таъсири масалалари билан шуғулланади.

Инсонийлик ва илоҳийлик ўртасидаги муносабат, боғлиқлик юқоридаги учта йўналишда ўзига хос тарзда талқин қилинади. Шунинг учун уларнинг ҳар бири алоҳида ён-

дашув ва таҳлилни тақозо этади. Ушбу муаммо ўта мураккаб бўлиб, уни биргина мақола орқали ҳар жиҳатдан тадқиқ этишнинг иложи йўқ. Шундай экан, инсонийлик ва илоҳийлик масаласини диний-фалсафий йўналишда таҳлил этиш билан чегараланамиз.

Немис экзистенциалисти М.Ҳайдеггер, фалсафанинг ҳар бир сўзи борлиқ ҳақидаги фикрдан иборат, деган эди. Аслида, фалсафанинг ҳар бир сўзи инсонийлик ва илоҳийлик муносабатига бориб тақалади, дейилса, тўғрироқ бўларди. Чунки фалсафа олам ва одам ҳақида баҳс эта бошлаганидан бери мудом инсонийлик ва илоҳийлик, уларнинг ахлоқий ва аксиологик уйғунлиги ҳақида фикр юритиб келади. Бироқ диний фалсафа инсонийлик ва илоҳийлик масаласига алоҳида урғу беради, ҳатто, айтиш мумкинки, бу масала унинг бош мавзусидир.

Хўш, инсоннинг илоҳийликка интилишидан, инсонийлик ва илоҳийликни уйғунлаштиришидан мақсад нима? Худо “инсон ичида ҳам, ундан ташқарида ҳам эмас”, М.Ҳайдеггер ибораси билан айтганда, барча жойда мавжуд “ноборлиқ”дир. Инсонни “ноборлиқ”қа интилиб яшашга нима мажбур этади?

Илоҳ — етуклик, бутунлик, муқаммаллик тимсоли. Шунинг учун у Комил, Муқаддас, Абадий, Бутун деб аталади.

Инсон маҳдуд эканини ақлан билади, қалбан сезади. Унинг беором руҳи маҳдудликни енгиб ўтишни, Чекланмаган билан қовушишни истади. Чекламаган билан бирлашиб кетишга муштоқлик инсонни Комил, Абадий, Муқаддас, Бутунни излашга мажбур қилади. Чекланмаган буддавийлар учун нирвана, насронийлар учун ўғил-она-худо, муслмонлар учун Оллоҳдир. Чекланмаганга, Бутунга, Абадийга интилиш комилликка интилишдир. Шунинг учун баъзи диний қараш ва таълимотлар худони инсонга қиёслаганда ёки инсон сиймосида тасвирлаганда Комилни нокомил, Етукни ноқис, Абадийни муваққат даражасига тушириб қўйганини сезмайди. Илоҳни ижтимоий тимсоллар — хожа, шоҳ, ота ёхуд динамик тимсол — хаёл кучи, нур, руҳ, олов сифатида тасвирлаш мавжуд, деб ёзади рус файласуфи Н.Бердяев. Унинг талқинича, ижтимоий тимсолларда номукамаллик, зўравонлик, бедиллик, шумлик бисёр.

Инсон бундай разолатлардан безади, унинг қалби, руҳи поклик, мусаффолик, гўзаллик ва эзгуликка талпинади. Натижада илоҳга талпиниш маънавий-руҳий эҳтиёжга айланади. Динамик тимсоллардаги ҳаётни ёқловчи куч, мусаффо нур инсонни олижанобликка, юксалликка чорлайди.

Чекланганнинг илоҳга талпиниши фақат унда инсонийликни юксалтириш орқали кечиши, инсонийликкина инсонга Комилни, Бутунни, Абадийни англашга ёрдам бериши мумкин. Шунинг учун ҳам илоҳий, диний воқелик “инсондаги Худонинг ва Худодаги инсоннинг” тасвиридир. Инсонийлик ва илоҳийлик ўзаро диалектик алоқададир.

Инсонийлик туғма, табиий хислат эмас, у меҳнат, машаққат, риёзат орқали шаклланади. Ҳаззолий ёзганидек, “Инсон жавҳари аввал яралишда ноқислик ва камлик бирла халқ қилинибдур. Инсон меҳнат ва машаққатсиз бу нуқсонлардан қутулиб, камолга етмаги мумкин эмас. Инсон мужоҳада, яъни риёзат ва ибодат бирла жамоли бокамол давлатига мушарраф бўлғусидир” (*Абу Ҳомид Ҳаззолий. Кимёи саодат. Т., “Адолат”, 2005, 25-бет*). Эътиборли жиҳати шундаки, Ҳаззолий ушбу машхур асарини дебочадан сўн “Инсонлик унвонин пайдо қилмоқ баёни” бобидан бошлайди. Мутафаккир наздида, инсонлик унвони тўрт хислатдадир. Биринчиси, ҳар киши ўз нафсини (руҳи, ўзлигини) таниши даркор. “Ҳеч нимарса ўзинга ўзиндан ёвуқроқ (яқинроқ) эрмас. Ўзингни танимасанг, ўзгани нечук таниғайсен?.. Сенга лозимдурки, ҳақиқатни талаб қилғайсен, ўз аслинг не нимарсадур? Бу олам манзилгоҳида нима ишга келибсан ва Тангри сени нима учун яратибдур? Саодатинг не ишдадур? Иккинчиси, инсон ботинида нафақат фаришта сифатлари, шунингдек, чаҳорпо (ҳайвон) ва дарранда сифатлари ҳам мавжудки, уларни бир-биридан ажратмоқ инсонийлик аломатидандир. Учинчиси, ушбу сифатларни, яъни фаришта ва чаҳорпо (ҳайвон), дарранда хислатларининг “парвариш топодурғон бўлак ғизоси — озиғи бордир.” Агар ҳайвоний сифатларга емоқ, ичмоқ, ухламоқ, вақти келганида ҳирсни қондирмоқ одат бўлса, “фаришта ғизоси ва саодати — Ҳақ таолонинг жамоли бакомилини мушоҳада қилмоқ бирладур.” Тўртинчиси, ҳайвоний сифатларни маҳв этиб, “ўзинга асир ва дастёр айлаб, баъзисини “улов ва қурол”,

хизматкор қилиб, “буларнинг ёрдами ва ёрлиғи бирла саодат тухмин қўлга келтургайсен”. Саодат эса худони, илоҳни танимоқдир (*Ўша асар, 27-бет*).

Демак, Ғаззолий талқинига кўра, инсонийлик ўзликни англаш, ботиндаги сифатларни фарқлаш, ушбу сифатлар ҳақиқатини билиш ва ҳайвоний сифатлардан халос бўлиш орқали илоҳни танишдир. Одамнинг ахлоқи, нияту сўз ва амаллари ундаги одамийликни намоён этади. Шунингдек, худони англаш, илоҳийликка етишиш ҳам инсондан ташқарида рўй бермайди. Тўғри, ислом дини ва фалсафасида инсонийлик ва илоҳийлик, инсоний сифатлар ҳамда илоҳий сифатлар ўзаро тенг ҳодисалар эмас, бунда илоҳ, илоҳийлик бирламчидир. Абдулқодир Гийлоний айтганидек, “Ҳамма ҳолатда У билан ёлғиз бўл. Оллоҳ азза ва жалла айтганки, “Агар итоат қилсанг, рози бўламан, агар рози бўлсам, барокот бераман, Менинг барокотимга ниҳоя йўқдир. Ва агар осий бўлсанг, ғазабланаман, агар ғазаблансам, лаънатлайман ва лаънатим етти пуштингга ҳам етади” (*Абдулқодир Гийлоний. Раббонийликни англаш ва раҳмоний фойзни қозониш. Биринчи китоб. Т., “Мовароуннаҳр”, 2005, 85-бет*). Айнан шунинг учун ҳам исломда Оллоҳдан кўрқишга даъват руҳи устундир.

Буддавийликда инсон иродасига, ахлоқий покланишига ишонч етакчи, махсус машқлар орқали шахс илоҳий баркамоллик, поклик, етукликка эришиши мумкин. Зеро, Будда ана шундай илоҳий фазилатларни ўзида жо этган тимсолдир. Буддавийлар ибодатхонаси — сангхага кириш ихтиёрий бўлиб, ҳар бир киши унга истаган вақтида кириб, истаган вақтида чиқиши мумкин. Айнан ихтиёрийлик, инсоний фазилатларга, ахлоқий талаблар ва башарий иродага ишониш буддавийликни жаҳон динларидан бирига айлантирди.

Насронийлик эса, Н.Бердяев таърифига кўра, антропоцентристик диндир. Унинг негизида инсонни гуноҳлардан халос қилиш ғояси туради. Бу дин нафақат худога, балки инсонга ҳам ишонишни назарда тутди. “Фақат насронийликкина, инсон худо бўлди, деб таълим беради. Натижада худо билан инсон ўртасидаги жарлик бартараф этилади” (*Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого. М., “АСТ”, 2005, стр.*

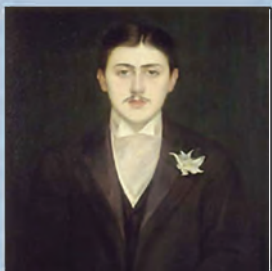
360-361). Бироқ антропоцентристик талқин Н.Бердяевнинг ўзига хос ёндашуви эканини эътиборга олиш керак. Чунки теоцентристик ёндашув унутилган заҳоти худонинг борлиқни ва жумладан, одамни яратгани сохта, бемаъни бўлиб чиқади, илоҳийликни улўғлашга ҳожат қолмайди.

Инсонийлик ва илоҳийликдан қайси бири бирламчи, деган савол пайдо бўлиши табиий. Ж.Ренан, Э.Тайлор, Ж.Фрезер, К.Каутский, С.Франк, И.Ильин, В.Розанов, С.Токарев, А.Мень каби йирик тадқиқотчилар дин тарихию жамият кечмиши, илоҳийлик ва инсонийлик — барчаси одамзоднинг руҳий ва гносеологик изланишлари самараси эканини кўрсатиб берди. Илоҳиётшунос А.Мень дин ва илоҳий воқеликни “инсон руҳий-маънавий оламининг ижодий кучи” маҳсули дея қайд этиб, мана бундай фикр юритади: “Дин барча тарихий жараёнларда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Осиенинг буддавийликни қабул қилиши, антик даврда Хушхабар тарғиботчиси, исломнинг тарқалиши, Ғарб черкови реформацияси инсоният ҳаётида чинакам воқеалар бўлди... Илоҳга эътиқод улкан ижтимоий силжишлардан тортиб то инсон қалбининг туб-тубигача етиб борди. Инсон қалби эса унинг асосий кучидир” (*Мень А. История религии: В поисках Пути, Истини и Жизни в шести томах. 1-й том. М., “Слово” 1991, стр.13*). А.Мень дин, илоҳга эътиқод инсоннинг изланишлари маҳсули бўлганини очиб берган. Демак, инсон ақли ва қалбидан ташқарида дин, эътиқод, илоҳиёт ҳақидаги ғоя, қараш, таълимот мавжуд эмас.

Бизнингча, дин, худо, илоҳийлик ҳақидаги иррационал, субъектив қарашлар қанчалик рационал, объектив асосга эга эканини излаш кўп асрлардан буён давом этиб келаётган ғоявий баҳслар авж олишига сабаб бўлади. Шунинг учун инсонийлик ва илоҳийлик ўртасида зиддиятли жиҳатларни эмас, уларнинг инсон қалби, руҳи ва ҳаётини олижанобликка илдовчи томонларини излаш мақсадга мувофиқдир. Инсон дин, эътиқод, илоҳийлик орқали ўзининг илоҳсифат кучга эга мавжудотлигини англаганидек, дин, эътиқод, илоҳийлик ҳам фақат инсон, инсонийлик орқали маънавий тараққиётга, баркамолликка хизмат этувчи олижаноб қадриятлар сифатида яшаб қолади.

Франц КАФКА

Марсель ПРУСТ

Жеймс ЖОЙС

Томас МАНН

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

MODERN ADABIYOTI : TADRIJ VA TALQIN

Модернизм Фарбий Европада XIX асрнинг иккинчи ярмида санъат ва адабиётдаги янги бир йўналиш ўлароқ майдонга чиққан бўлса-да, XX асрга келибгина бадиий тафаккурда алоҳида ўрин забт эта олди. Дунёга янгича қараш ҳар доимгидек файласуфу ижодкорлар чекига тушди. Машҳур файласуф ва адиб, Нобель мукофоти соҳиби Анри Бергсон (1859-1941) инсон ақлга эмас, ҳиссиётга таянган ҳолда мушоҳада қилсагина, ҳодисалар табиати-ни тушуниши мумкин, деган қарашни илгари сурди. Унинг фикрича, оламу одамни билишда, хусусан, бадиий ижодни англашда инсоннинг ақл-идроки эмас, ҳис-туйғуси муҳим аҳамиятга эга. Яна бир машҳур файласуф Зигмунд Фрейд (1856-1939) эса барча нарса-ҳодисалар ҳам инсон ақл-идрокига бўйсунавермаслиги, унинг руҳиятида объектив воқелик инъикосидан кечинмалар ҳосил бўлишини тушунтириб, руҳий ҳолатнинг яширин, номаълум қирраларини очиб берди. Аниқроғи, олим кўнгилнинг ноёб сирларини психоанализнинг универсал схемалари тилига ўгирди. Унинг ҳамкасби ва сафдоши Карл Густав Юнг (1875-1961) ҳам шу йўлдан бориб, психология илмига “жамоавий онг-сизлик” (онг қаъридаги қатлам) тушунчасини киритди. Бу тушунчанинг ўзига хос хусусияти универсаллиги, ҳаммага бирдай тааллуқлилигидадир. Юнг фикрича, психика нима-нингдир ҳосиласи эмас, у бирламчи ва инсон борлигини аниқлаб берувчи асосий принципдир. Жамоавий онгсизлик — инсон онгининг дастлабки ҳолати. Жамоавий психикани тушуниб етмоқ учун барча тирик мавжудотнинг бир-бирига айнан ўхшаш жиҳатларини ҳис қила билмоқ зарур. Бу ҳолат ибтидоий одамларда мавжуд эди — улар ўзини табиатдан айро ҳолда тасаввур қилолмаган.

Бинобарин, дунёни ўрганаётган, тадқиқ қилаётган одам тадқиқот объектига, авваламбор, ўз онг-шуури, ақл-идроки, ҳис-туйғуси ила ёндашмоғи лозим. Қизиғи шундаки, олим-

лар қолиб, дастлаб адабиёт ва санъат аҳли инсон дунёқарашидagi туб ўзгаришларни пайқай билди ва кейинчалик буни ижодда акс эттирди. Ушбу интуитив кашфиёт аввал адабиёт ва санъатда, кейинчалик эса илмфан ва ижтимоий ҳаётда ўз аксини топди.

XX аср адабиёти ва санъатидаги йўналишларнинг аксарияти, хусусан, экспрессионизм, сюрреализм, “янги роман”, “онг оқими”, “абсурд театри”га шахсдаги шизофрения, яъни ирода ва ихтиёрни намоён этишнинг сусайиши, психика яхлитлигининг парчаланиб кетиши, тушкунлик кайфияти, руҳий ва ҳиссий депрессия ҳолатлари восита бўлиб хизмат қилди.

Демак, жамоавий онгсизлик адабиёт ва санъат соҳасида дафъатан юзага қалқди ва унга асосланган модернизм авангард оқимларнинг бадиий услуби тарзида мустаҳкам ўрин эгаллади. Модернизм барча санъат турларида воқелик ўзига хос талқин этилишига кенг йўл очиб берди. Кези келганда эса ҳатто воқеликни буткул рад этиб, унинг ўрнига ақл-идроққа тобе бўлмаган мантиқсиз, иррационал ва нореал сюжетларга сайқал бериш, уларга нафосат ва бадиийлик бағишлаш принципларига таянган янги воқеликни кашф қилди. “Санъат санъат учун” шиори унинг байроғига айланди. Модернизмнинг вужудга келишида, аввало, реал ҳаёт, объектив воқеликдан юз ўгириш, ижтимоий муаммоларни рад этишни тарғиб қилувчи декаданснинг, шунингдек, ўтмиш мероси билан алоқани узил-кесил узган, анъанавий санъатдан батамом фарқли асарлар яратишга даъват этувчи авангардизмнинг роли катта. Авангардизмнинг ўзи эса Ғарбий Европа эстетик назарияларига, яъни санъат ва адабиётдаги нафосат, гўзаллик ва бадиийлик принципларига асосланган қарашлар негизида пайдо бўлган эди.

Декаданс (авангардизм) бутун Европа маданияти тарихида муҳим омил бўлди, XIX аср охири, XX аср бошларидаги жамият таназули, ижтимоий инқироз замонавийликни, реал ҳаётни бошқача тушуниш ва англашни ўргатди. Кишилар тафаккури ва руҳиятида кескин ўзгаришлар рўй берди. Ғарб шеъриятида (Гийом Аполлинер, Эзра Паунд, Пол Элюар ва бошқалар) тобора яқинлашиб келаётган инқироз, тушкунлик кайфияти ҳис қилиниб, шеърга солинди. Шоирлар жамиятдаги тушкун

кайфиятни, таназулни бадиий ифодадалаш билан бирга унинг қурбонига ҳам айланди.

Декаданс таҳлилини XX аср бошида яратилган реализм руҳидаги проза асарлари: Томас Манн қаламига мансуб “Доктор Фаустус”, Максим Горькийнинг “Клим Самгиннинг ҳаёти”, Ромен Ролланнинг “Жан-Кристоф” сингари романларида ҳам кузатиш мумкин. Уларда яхлит маънавий дунёқараш кўзга ташланса-да, декаданс таъсири ҳам яққол сезилади.

Умуман олганда, модернизм умумий дунёқарашга эга бўлган адабиёт ва санъат йўналишлари мажмуидир. Унда анъанавий бадиий образлар бутунлай бошқача талқин қилина бошлади. Масалан, санъаткорнинг бевосита образ мазмунига, унинг моҳиятига меъёридан ортиқ эътибор қаратган ҳоллари натурализм номини олди; образ фавқулодда бўрттириб тасвирланган ҳолат абстракционизм қонуниятига асос бўлди; жўшқин ҳис-туйғулар билан ифодалангани эса экспрессионизмга айланди; ортиқча мазмундорлик ва кўп маънолиликнинг кашф қилиниши сюрреализм дея аталди.

Модернчилар ўзлари яшаётган жамиятнинг ибтидоий бетартиблиги, чалқаш ва маънисизлиги, замон талотўплари, ондаги ўй-фикрларнинг айқаш-уйқашлиги инсонда ёлғизлик ҳисси ортишига олиб келди, деб ҳисоблай бошлади. Сабаби, тажовузкорлик ва адоват руҳи билан тўлиб-тошган воқелик шахсни мағлуб бўлмасликка, ҳамма вақт голиб чиқишга ундайди.

Модерн бадиий услуб сифатида инсонни ўраб турган муҳитни безаб кўрсатишга ҳаракат қилди; ҳаётий жараёнларни ҳатто арзимас икир-чикирларигача томошабоп спектаклга айлантиришга, ранг-баранг безагу зеб-зийнатга буркашга интилди. Бунга Ғарб жамиятидаги юксак идеаллар билан инсоннинг ҳузур-ҳаловатсиз, бир зайлдаги ҳаёт тарзи ўртасидаги зиддиятлар сабаб бўлди.

Бу даврда Европа мамлакатларининг аксари Шарқда ўз мустамлакасига эга эди. Кўхна қитъадаги манфаатпарастлик руҳи, бойлик тўплашга интилиш эртами-кечми эстетизмга, яъни санъат ва адабий ижоддаги нафосат, табиат ва турмуш гўзалликлари ҳақидаги фалсафий таълимот сари ўзгариши лозим эди ва XIX аср охири, XX аср бошларида шундай бўлди ҳам. Бунинг натижаси ўлароқ, Ғарб ва Шарқ маданиятига мансуб анъаналар “модерн” услубида ўзига хос муштарак ифодавийлик ҳосил қилди. Унга Ғарб адабиётидан романтизм, серҳиссиётлилик, нозик табиатлилик ҳамда қатъий структуравий асос, Шарқ санъатидан эса бир маромдаги ифодавийлик, серҳашам нақшинкорлик, шарқона нафосат сингдирилди.

XIX аср охири ва XX аср боши Европа маданиятини ўзида мужассам этган модерн услуби китобхон тасавурида қадим дунё цивилизациясининг тугалланган ва яхлит қиёфасидек гавдаланди, адабий жараён эса умуммаданий тараққиётнинг ажралмас қисмига айланди. Ушбу ҳодисанинг асосини нафақат бадиий асар, қолаверса, адабий танқид, даврий нашрлар, мемуар асарлар (хотиралар, ёдномалар) ва эпистоляр (мактуб, нома русумидаги) адабиёт ташкил қилди. Бу ишга нашриёт, матбуот ва китоб дўконлари ҳам қўшилди. Мазкур ҳодисанинг илмий-назарий асоси XX аср бошида яратилган бўлса, 20-30-йилларга келиб, адабий жараён сифатида тўлиқ шаклланди.

Маълумки, ҳар қандай адабий жараённинг ўзига хос хусусияти мавжуд бадиий ижод шаклларини ўзгартириш ва янгиларини излаб топишдан иборат. Шу боис XX асрда адабий жараённи янгиланган, унга янгича руҳ олиб кирган модерн ёзувчилар тўғрисида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

Марсель Пруст, Франц Кафка, Жеймс Жойс, Виржиния Вулф каби машҳур адиблар модернизм адабиёти классиклари ҳисобланади. Уларнинг бадиий концепциялари XX аср охирига келиб Умумевропа адабиёти тараққиётининг асосий тамойилига айланди. Бу моҳир сўз усталари ижодда бадиий асарнинг ички матнига (контекст) алоҳида урғу берди. Уларнинг фикрича, эндиликда воқелик адабиётга эмас, адабиёт воқеликка таъсир ўтказа бошлади. Воқелик энди маданият ва адабиёт вужудга келтир-

ган концепцияларга мувофиқ ўзгариши ва ривожланиши лозим эди.

Модернизмнинг кейинги тараққиёти кўп жиҳатдан Томас Манн, Герман Гессе, Альбер Камю, Уильям Голдинг, Михаил Булгаков, Андрей Платонов каби адиблар ижоди билан боғлиқ. Улар ижодида воқеликни тасвирлаш, ҳаётни акс эттиришнинг модернистик услуби бевосита бадиий матн орқали намоён бўлди; бунда умуммаданий ёки субъектив ҳолатлар мифлар воситасида бадиий мазмун асосини ташкил қилди.

XX аср аввалида дунё миқёсида буюк ўзгаришлар рўй берди. Европа давлатлари жаҳоншумул воқеалар марказига айланиб қолди. Бу адабиётга ҳам дахлдор эди. Австриялик ёзувчи Франц Кафка ушбу жараён марказида турди, у асарларида дидиллик билан янги тасвир воситаларини қўллаш бошлади. “Мен кўпроқ вақтни ёлғиз ўтказишим керак. Асарларимнинг барчаси ёлғизлик махсулидир... Адабиётга дахлдор бўлмаган нарсаларни жиним суймайди...”, деб ёзган эди у. Ф.Кафка инсоний қадриятлар топталган, гуманизм идеаллари рад этилган ғайриинсоний дунёдан нафратланарди. Баъзан унинг дунёқарашида муросасиз зиддиятлар ҳам кўзга ташланади. У замонасига ишонмай яшади, инсоннинг мудҳиш жамиятдаги имкониятларига шубҳа билан қаради. Асарларидаги фожиали ва мавҳум, бемаъни ҳиссиётларга тўла воқелик унинг ҳаётга субъектив, бегоналашган муносабати эди. Шу боис адиб романларининг бадиий олами эмпирик йўл билан очиб берилади.

Айни вақтда Ғарб адабиётида турли рамзларга, қадим афсона ва ривоятларга майл-ҳавас уйғонган эди. Бу ҳолатни Ф.Кафканинг “Америка”, “Қўрғон” ва “Жараён” романлари ва кўплаб ҳикоялари, шунингдек, Т.Манн қаламига мансуб “Будденброклар” романи, “Тонио Крегер” новелласи, Бертольд Брехтнинг “Кураж она ва унинг болалари” драматикасида кўриш мумкин. XX аср бошида Европа адабиётининг ғоявий-бадиий принциплари мажмуи, илмий-назарий концепцияси, фалсафий ва мафқуравий негизи кескин янгилангани ўша замон ҳаётини тушуниш ва англаш имконини берди.

Европада маданий ҳаётнинг юксалиши маълум даражада ижтимоий-сиёсий курашларнинг кескинлашиши билан ҳам чамбар-

час боғлиқ эди. Модернистлар ижтимоий ҳаётда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришга зийраклик билан муносабат билдирди. Томас Маннга шуҳрат келтирган “Будденброклар” романида бир савдогар оиланинг парокандаликка юз тутиши нозик психологик бўёқларда тасвирланган. Будденброкларнинг янги авлоди онгида буржуазияга қарши нафрат кайфияти тобора ортиб боради. Оилада тежамкорлик, тиришқоқлик ва қатъият каби хислатларнинг йўқола бориши билан катта авлод эришган муваффақиятлар ҳам аста-секин барбод бўлади. Қобилиятсизлик ва уқувсизлик оқибатида оила реал ҳаётдан узоқлашиб, борган сайин диний таассубга, дабдабапарастликка, зеб-зийнатга муте бўлиб, разолатга ботади, улар учун ҳаёт мазмуни ва яшашдан мақсад қолмайди. Муаллиф қаҳрамонларни қоралашга уринмайди, бирортасига жазо ҳам бермайди, хулосани китобхон ҳукмига ҳавола этади.

30-йиллар Ғарб адабиётида XX асрнинг зиддиятли ва шафқатсиз дунёсида шахснинг ёлғизлиги, инсоний қиёфасини йўқотиши етакчи мавзуга айланди. Айниқса, Ғарб адибларининг биринчи жаҳон уруши ва унинг иштирокчилари тақдирдан ҳикоя қилувчи асарларида ушбу мавзу ўта таъсирчан ёритилди, китобхон ёдида қоларли ёрқин образларда тасвирланди. Жаҳон адабиёти тарихида Г.Стайн таърифлаган “lost generation” — “йўқолган авлод”нинг Уильям Фолкнер, Эрнест Хемингуэй, Френсис Скотт Фитцджеральд, Жон Дос Пассос, Ричард Олдингтон, Эрих Мария Ремарк, Анри Барбюс сингари намояндалари Ғарб адабиётининг кейинги равнақиға улкан ҳисса қўшди. Уларнинг аксарияти урушда бевосита қатнашган, унинг мудҳиш ва қонли қиёфасини ўз кўзи билан кўрган, азобларини тортган кишилар эди. Улар яратган асарларнинг қаҳрамонлари — оддий, софдил одамлар. Бу одамлар ҳаётда бирон нимага даъво қилмайди, ўзлари ва ўзгалар наздида ўта одми, ғофил ва ожиз бандалардир. Бу ёзувчилар асарларида бесўнақай ўсмир йигитчалар, ғалати ва паршонхотир кексалар (У.Фолкнер), Биринчи жаҳон уруши жанггоҳларида қаҳрамонлик кўрсатган, тинч ва осойишта ҳаётда эса ортиқча “матох”га айланиб қолган кечаги аскарлар (Э.М.Ремарк), тореадорлар, денгизчилар, журналистлар, жисман майиб-

мажруҳ, аммо руҳан тетик, матонатли одамлар (Э.Хемингуэй), ҳамма вақт ҳам омади чопавермайдиган олтин қидирувчилар, шаҳардан узоқ, кўримсиз ва хароба кулбаларда кун кечиришга мажбур бўлган мустамлака юртларнинг туб аҳолиси (Ж.Лондон) қиёфаси тасвирланган.

Хуллас, адабиёт ва санъат аҳли Европани ағдар-тўнтар қилиб юборган Биринчи жаҳон уруши, инқилобий тўнтаришлар, вужудга келган сиёсий ва иқтисодий инқироз таъсирида жамиятни эмас, шахснинг ички дунёсини тасвирлашни афзал билди. Бу модернизмга туртки берган бутунлай янги сиёсий-ижтимоий муҳит эди ва у модернистларни инсоннинг ички дунёсига етаклаб келди.

Ушбу оқим адабиёти пешвоси Марсел Пруст тўрт девор исканжасида яшаган, оғир дард изтиробида кечган қисқа умри давомида воқеалар баёнидан кўра қаҳрамонининг ички кечинмалари тасвирномаси бўлмиш “Йўқотилган вақтни ахтариб” номли романлар туркумини яратди. Таъбир жоиз бўлса, ушбу туркумни яхлит “онг оқими” мажмуаси деб аташ мумкин.

Эпопеяси ҳам, умри ҳам туғаб бораётган паллада Пруст ҳаётни эмас, адабиётни афзал билиб, “Адабиёт ҳақиқий ва ягона ҳаётдир”, “Объектив борлик эмас, балки онг устундир”, деган хулосага келди. Шу билан бирга у, санъатгина ўз-ўзини тушуниш ва дунёни билишнинг универсал воситасидир, деб ҳисоблар эди.

XX асрнинг биринчи чорагида инглиз адабиёти ҳам ўта сермазмун, таажжубга бой воқеа ва ҳодисалар қуршовида ривожланди. Аср бошида Британия қироличаси Викториа вафот этди ва узоқ йиллар ҳукм сурган “Викториа даври” якунига етди. Буржуа жамияти таназзулга юз тутта бориши билан бирга янги ижтимоий-сиёсий тузум шакллана бошлади. Европада содир бўлаётган тарихий ўзгаришлар Англия ҳаётини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Сиёсий ва ижтимоий муаммоларнинг санъат ва адабиётга ҳам таъсир ўтказиши натижасида адабий жараёнда турли бадиий-эстетик ҳамда ижтимоий-сиёсий қарашларга эга оқим ва йўналишлар пайдо бўлди. Дарвоқе, XX аср бошида Англия адабиётида икки асосий услуб ва йўналиш — реализм ва декаданс (авангардизм) кўзга яққол ташланади. Аммо инглиз адабиётидаги

декаданс француз адабиётидаги каби ёрқин намоён бўлмади. Бу даврда инглиз адабиётининг Виржиния Вулф, Олдос Хаксли, ирланд адабиётининг Жеймс Жойс сингари ёрқин намояндалари асарлари модернизм руҳидаги йўналишни такомиллаштирди. Бугунги кунга келиб, Ж.Жойс модернизмнинг энг номдор адиби сифатида эътироф этилмоқда. У дастлабки ҳикоялар тўплами “Дублинликлар” биланоқ дунё адабиёти классиклари қаторидан жой олишга муносиб эди. Негаки, бу ҳикояларда ёш адибнинг истеъдоди рўй-рост намоён бўлди. Лекин унга ҳақиқий шухратни “Улисс” романи келтирди. Ушбу асарни озроқ бўлса-да тушуниш учун, аввало, унда қаламга олинган ирланд воқелигидан ва жаҳон адабиёти дурдоналаридан воқиф бўлиш керак. Ж.Жойс руҳнинг ташқи муҳитда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга ўта инжа реакцияларини яхлит тарзда ифода этиш йўлидан борди. Ёзувчи мураккаб ақлий, фикрий жараёнларни бор ҳолча акс эттириш, киши онгидан яшин чақнагандек ўтиб кетадиган узук-юлук, ўзаро боғланмаган, механик тарзда бир-бирига уланиб, тизилиб кетадиган тасаввурлар, фикрлар оқимини, киши онгининг турли қатламларида жойлашган ҳиссиётларини тасвирлаш шаклларини излайди. “Онг оқими” (stream of consciousness) деб аталган услубнинг асл моҳияти шундан иборат. Ж.Жойснинг “Улисс” романи модернизм адабиётининг ўзига хос қомусига айланди. Жойснинг издоши ва модернизм назарийчиси Виржиния Вулф ўз мақолаларида даврининг реализм тарафдорларини инсон ҳаётидаги “энг муҳим” ва “ҳақиқий” нарсаларни фарқлай олмасликда, “ўткинчи”, “бемаъни”, “сийқаси чиққан” воқеаларни тасвирлашга мойилликда айблаб чиқди. Анри Бергсон фалсафаси издоши бўлган В.Вулф тасаввурда инсон онги ва онг остида беркинган нарсаларгина “чин” бўлиб, “ўткинчи” ва “бемаъни” воқеа-ҳодисалар бадий кадр-қимматга эга бўлмаган ижтимоий муносабатлардир, холос. Албатта, бу субъектив, бир ёқлама қараш эди. Ёзувчининг “Ташқи дунёга саёҳат” романи ва бошқа асарлари муайян сюжетга эга эмас. Улар турли персонажларнинг ички ҳолатларини импрессионизм услубида акс эттирган лавҳалар, онг оқимидан иборат кечинмалар эди. “Онг оқими” атамасини ҳам истеъмомга илк бор В.Вулф олиб кирган.

XX аср Англия модернизм адабиётида Олдос Хаксли ижоди ҳам ўзига хос ўрин тутди. У “интеллектуал роман” (“муҳофазароман”) жанрига асос солди. Ёзувчининг ўзи бу асарларини “ғоявий роман” деб атади. Чунки Биринчи жаҳон урушидан тинч, аммо серташвиш ҳаётга қайтган инглиз зиёлилари аср тақдири, одамлар қисмати, жамият ривожига хусусида хавотирга тушиб қолган эди. О.Хакслининг машҳур “Контрапункт” романида реалистик ва модернистик принциплар бир-бирига қоришиб кетган. Асарнинг реалистик жиҳати шундаки, унда буржуазияга хос маслак-эътиқодлар, зодагонлар синфи намояндаларининг маънавий, ахлоқий қиёфаси ҳажв қилинган. Буржуазия ҳуқуқатворининг юзакилиги, кундалик ҳаёт издан чиқиб бораётгани танқид қилинганда эса модернистик жиҳатлар ҳам намоён бўлади.

Романнинг “Контрапункт” деб аталишига сабаб ундаги бир неча оҳангнинг бир вақтда уйғунлашиши ва ривожланишига асосланган кўповозилик — полифониядир. Муаллиф асарда замондошларини кузатади, ўрганади. Таҳлил жараёнида қахрамонларнинг ҳаёти бемаъни хатти-ҳаракатлар, ҳузур-ҳаловат кетидан қувишдан иборат бўлиб қолаётгани, уларга эришиш йўлида на маънавий ва на ахлоқий қоидаларга риоя этилишига гувоҳ бўлади. Қахрамонларнинг бесаранжом ва палапартиш хатти-ҳаракатлари романнинг тартибсиз композициясига эш бўлади. Инглиз адабиётининг экспериментал усулларига таянган ёзувчи сюжетсизликка мурожаат қилади, унда воқеалар ривожини образ ва характерлар мунозараси, фалсафий нуқтаи назарлар ва дунёқарашлар тўқнашуви белгилайди. Хулоса қилиб айтганда, Хакслининг модернизм йўналишида яратган барча асарларида инсон ва жамият ўртасидаги номуносаблик, ижтимоий-сиёсий тузум билан одамлар ўртасидаги ижобий ва салбий муносабатлар ўз аксини топган.

Асли америкалик, бироқ умрининг кўп қисмини Парижда яшаб ўтган ёзувчи ва модернизм назарийчиси Гертруда Стайн экспериментал проза қонун-қоидалари ва принципларини яратиш билан машғул бўлди. Унинг фикрича, XIX асрнинг “воқеа адабиёти” XX асрга келиб “ҳолат адабиёти”га айланиши лозим эди. Ҳолат адабиётида анъанавий композиция ва сюжетга зарурат қолмайди,

қахрамонлар характери тасвирлаш, ҳаётда мавжуд шароит ва ҳолатларни акс эттиришга эҳтиёж ҳам сезилмайди. У ботиний онг ҳиссиёти, ғайришуурий кечинмалар, ҳирсий патологик майлларни акс эттиришнинг ўзи кифоя, деган модернистик ақидани қўллаб-қувватлади. Адиба башорат қилганидек, XX аср жаҳон адабиётида жуда кўп янги, замонавий йўналиш ва оқимлар юзга келди.

Табиийки, XX аср бошлари Америка адабиётида Э.Хемингуэй, Ф.Фитцджеральд, Ж.Стейнбек, У.Фолкнер ижоди пешқадамлик қилган бўлса, 30-йиллар ижтимоий ихтилофларини модернизм адабиётининг яна бир вакили Томас Вулф асарларида акс эттирди. У модернизм услубида “Уйинга ўгирилиб қара, фаришта”, “Вақт ва дарё ҳақида”, “Ўргимчак тўри ва қоя”, “Сен уйинга қайта олмайсан” каби модернизм услубида яратилган психологик романлар муаллифидир. У ички монолог ва онг-шуур воситасида модерн услубини яратди, вақтни бир жойдан бошқа жойга кўчирди. Унинг асарлари сюжетида тез-тез такрорланиб турадиган лирик чекинишлар ҳикоя қилиш йўсинида калава ипининг доимо узилиб қолишига сабаб бўлди. У.Фолкнер Т.Вулфнинг асосий мақсади “ҳамма нарсани қамраб олишга ташналик ва инсон қалбидаги кечинмаларни аққалам қилишдир”, деб ёзган эди.

Бундан ташқари, Америка модернистлари орасида Нобель мукофоти лауреати, шоир Томас Стернз Элиотнинг алоҳида ўрни бор. У “Ҳосилсиз замин” поэмасида инсоннинг фойда келтирмайдиган, беҳуда ва бемақсад уринишлари ва натижасиз саъй-ҳаракатини тасвирлаш билан бирга жамиятдаги маъносизлик ва мазмунсизлик уни ўлимга маҳкум этажанини исботлаб беришга ҳаракат қилди.

Модернизм аста-секин бошқа мамлакатларга ҳам ёйила бошлади. Унинг Россияга кириб келиши маълум маънода реалистик адабиёт, хусусан, реалистик роман ўз имкониятларидан деярли фойдаланиб бўлгани билан боғлиқ эди. XX аср рус адабиёти ва санъатида модернизмнинг символизм, акмеизм, футуризм, имажинизм каби оқимлари шакллана бошлади. Ўша чоғларда ижод қилган ёзувчи ва шоирлар рус адабиётини унинг тараққиётига ғов бўлаётган реализм кишанларидан халос этмоқчи бўлдилар. Аммо XX асрнинг 30-йилларида совет ҳокимияти адабиёт ва санъатда ўз мафкура-

сига ёт элементларни йўқ қилишга киришди. 1934 йил Москвада СССР Ёзувчиларининг I курултойида шўро реализми адабиётнинг асосий бадиий методи тарзида жорий этилди. Шундан сўнг шўролар санъат ва адабиётни назорат остига олди, амрига бўйсундирди, мавзу ва ғоя, услуб ва оқимларни муайян қолипга сола бошлади. Қолипга сиғмаганлар бешафқат жазоланди. Лекин шунда ҳам адабий экспериментлар, изланишлар тўхтаб қолмади. Ғарб модерн адабиётига ҳамоҳанг ижод қилган А.Платоновнинг “Котлован”, “Чевенгур”, М.Булгаковнинг “Оқ гвардия”, “Уста ва Маргарита”, Б.Пастернакнинг “Доктор Живаго” романлари, қолаверса, муҳожир рус адиблари: Владимир Набоков, Иван Бунин асарлари XX аср жаҳон адабиёти саҳнасида ўрин олди.

Модернизм ўзбек адабиётига жуда кеч кириб келди. XX асрнинг 80-йилларига келибгина адабиёт оламида танилган Рауф Парфи, Мурод Муҳаммад Дўст, Хуршид Дўстмуҳаммад, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Тоғай Мурод, Хуршид Даврон каби шоиру адиблар Ғарб адабиётидаги илғор аъёнлар йўлида ижод қила бошлади. Кейинчалик бу сафга Назар Эшонқул, Улуғбек Ҳамдам каби ёш ижодкорлар қўшилиб, ўзбек адабиётига нафақат модернизм, қолаверса, постмодернизм аъёнларини ҳам олиб кирди ва улар ижоди ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

XX асрнинг 70-йилларида жаҳон адабиётида модернизм ўз ўрнини постмодернизмга бўшатиб берди. Шундай экан, кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигида тилга олинаётган модернизм ва структурализм принциплари хусусида баҳс юритиш ўринлимикан? Ёхуд академик Бахтиёр Назаров таъкидлаганидек, модернизм ва абсурд сингари ҳодисаларни Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор сингари сўз санъаткорлари ижодига олиб бориб тақайвериш жиддий чалкашликлар туғдирмайдими? Умуман, ўзбек адабиётида модернизм ёки постмодернизм аъёнлари мавжудми, адибларимиз ижодини Ғарб ва Америка модерн ёзувчилари Ф.Кафка, Ж.Жойс, Э.Хемингуэй, У.Фолкнер ижоди билан солиштириб ўрганиш мақсадга мувофиқми?

Бизнингча, ушбу саволларга жавоб қидиришдан аввал ўтган аср жаҳон адабий жараёнини мукамал ўрганмоғимиз зарур.

Улуғбек ДОЛИМОВ

RUS-TUZEM МАКТАВЛАРИ

Чор Русияси Волгабўйи, Урал, Кавказ ва Қримдаги туркий халқлар маорифи тизимида қўллаган руслаштириш сиёсатини Туркистонга ҳам татбиқ этишни мақсад қилди. Бу сиёсат Россия маориф вазирлигининг 1869 йилги низомида ишлаб чиқилган бўлиб, Қозон диний академияси профессори, тажрибали миссионер Н.Ильминский фаолияти заминидан вужудга келган эди. (У турк, араб, форс тилларини мукаммал билган, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарини 1857 йили Қозонда нашр эттирган шарқшунос эди.) Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.Кауфман шу мақсадда Ильминский билан Қозонда учрашиб, уни Тошкентга таклиф қилади. Гарчи миссионер генерал-губернатор таклифини рад этса-да, бу ўлка ҳукумати билан мунтазам алоқада бўлиб туради. 1875 йили Туркистон ўқув юртлари бош инспектори, шарқшунос, турколог А.Кун (1840-88) Кауфман топшириғига биноан, Ильминскийга хат ёзиб, ундан Тошкентда очилажак ўқитувчилар семинарияси директори лавозимига лаёқатли мутахассис юборишни илтимос қилади. Ильминский бу лавозимга энг муносиб номзод сифатида Қозон муаллимлар семинарияси ўқитувчиси Н.Остроумовни (1846-1930) тавсия этади. У шу билангина кифояланиб қолмай, Н.Остроумовга ҳамроҳ қилиб М.Мироппиев, Н.Воскресенский ва И.Софийскийни

ҳам Тошкентга юборади. Улар 1879 йили Тошкентда очилган Туркистон ўқитувчилар семинариясида иш бошлайди ва устози Ильминский ўргатганидек, Туркистонда православ динининг миссионерлари сифатида ҳаракат қилади. Бу семинария ўлкада бирдан-бир ўқитувчилар тайёрлайдиган муассаса эди. Унинг биринчи директори Остроумов 1883 йили бошқа ишга ўтгани боис семинарияга 8 йил мобайнида Мироппиев, Воскресенский ва Софийский галма-гал раҳбарлик қилди. 1901 йилдан яна Остроумов ўқув юртига раҳбарликни қўлга олди. Ўқитувчилар семинариясида буюк давлатчилик шовинизми руҳи ҳукмрон эди. Ташкил этилажак рус-тузем мактавлари учун миссионерлик кайфиятидаги ўқитувчилар тайёрлаш семинариянинг асосий мақсад ва вазифаси эди. 1879 йили унинг тантанали очилиш маросимида А.Кун қуйидагиларни алоҳида таъкидлади: семинарияда ерли аҳоли болаларига ҳам таълим берилади, аммо мусулмон дини, маҳаллий тил ва адабиёт ўқитилмайди.

Н.Остроумов ва у билан келган ҳамтовоклари умрининг охиригача Ильминский ўғитларига изчил амал қилди. У Остроумов ҳақида бундай деб ёзган эди: “У Қозон диний академияси курсини тугатган, татар ва араб тиллари бўйича — менинг шогирдим. Муҳаммад дини таълимоти — Қуръондан дурстгина хабардор. У қалбан ва илман миссионер. Маърифатли дўстим Остроумов миссионерликни инсонпарварлик негизда фақат халқ маорифидагина мустаҳкам асосга қўйиш мумкинлигини яхши тушунади” (*Знаменский П.В. Участие Н.И.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. Казань, 1900, стр. 46*).

Дарҳақиқат, илоҳиёт магистри, Қозон диний академиясининг миссионерлик бўлими доценти Н.Остроумов Ильминскийнинг ўнг кўли эди. У анча билимдон шарқшунос бўлган, аммо бу билим, академик И.Крачковский таъбири билан айтганда, илмга эмас, сиёсатга хизмат қилди. Остроумов умрининг охиригача рус мустамлакачиларининг ўлка халқларини руслаштириш ва христианлаштириш сиёсатига хизмат этди. Унинг қуйидаги мулоҳазаси чор маъмурларининг Туркистон маорифи соҳасида амалга оширган сиёсати моҳиятини тўлиқ ифодалайди: “Русларнинг мусулмонларга муносабатини белгилашда давлат ушбу масалаларни эътибордан соқит қилмаслиги керак: мусулмонлар таълимида ўзимизнинг манфаатларимиз биринчи ўринда турмоғи лозим. Биз мусулмонларга нисбатан ҳар жиҳатдан — ҳам жисмоний, айниқса, маънавий-ахлоқий жиҳатдан устун мавқега эга бўлишимиз керак” (*Остроумов Н.П. Что такое Коран? Ташкент, Типография арендуемая Ф.Базилевским. 1883, стр. 31*).

Аммо рус миссионерлари руслаштириш сиёсатини амалга ошириш жараёнида маълум тўсиқларга дуч келди. Ўлкада мустамлакачиликка қарши давом этаётган исёнлар, халқ озодлик ҳаракатлари, маҳаллий зиёлилар, шариат пешволарининг норозиликлари Кауфман ва унинг атрофидагилардан эҳтиёткорлик билан иш олиб боришни талаб қилар эди. Дастлаб эски мактаб ва мадрасаларни эътиборсиз қолдириш, аҳоли билан зиддиятга бормаслик учун диний ақидаларга

тўсқинлик қилинмади, аксинча, мутаассиблик қўллаб-қувватланди. Маҳаллий болалар учун рус мактаблари ташкил қилиш, маҳаллий тилни рус алифбоси асосида ўргатиш, илож борица миллий маданият, маънавият ва адабиёт бўйича маълумот бермаслик, уларни ўз тарихидан узоқлаштириш масалаларида Кауфман билан Ильминский қарашлари ниҳоятда мос келар эди.

1870-80 йилларда Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсатини чуқурлаштириш, Русия империясига, генерал-губернаторликка сидқидилдан хизмат қилувчи кичик амалдорлар тоифасини тарбиялаб етиштириш, ўлкада чор ҳукуматининг руслаштириш сиёсатини режали равишда амалга ошириш мақсадида дастлаб рус, кейинроқ рус-тузем мактаблари очила бошлади. Ўзбек маърифатпарварлари, педагоглари дастлабки паллада рус ва рус-тузем мактабларини қўллаб-қувватлади, бундай мактабларни очишга бош-қош бўлди. Сатторхон Абдуғафоров, Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Зокиржон Фурқат, Муҳиддинхўжа қози, Жўрабек додхоҳ, Саидрасул Саидазизов, Рожий Марғинович, Комил Хоразмий, Исҳоқхон Ибрат кабилар бундай мактабларнинг ҳомийлари, ўқитувчилари, ҳатто фахрий нозирлари ҳам бўлди.

Ўз халқини замонавий илм-фан ютуқларидан баҳраманд этиш, мадраса дастурига табиий фанларни киритиш, физикадан ўқув лабораторияси ташкил қилиш масаласини генерал-губернаторликкача олиб чиққан Шарифхўжа қози рус тилини ўргатишга ҳам алоҳида эътибор қаратди. Бу ҳақда тарихчи-шарқшунос А.Добромислов қуйидагиларни ёзган: “1884 йилнинг 19 декабрида шаҳарнинг маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмида ерликларнинг болаларига русча саводни, ўқиш-ёзишни ҳамда арифметикадан тўрт амални ўргатиш учун дастлабки рус-тузем мактаби (Туркистон ўлкасидаги биринчи рус-тузем мактаби — У. Д.) очилди. Бу мактаб катта қийинчиликларни енгиб, фақат Шайхованд Тахур даҳа қозиси Шарифхўжа туфайлигина очилди. Шарифхўжа икки ўғли, икки ёки уч невараси, уч жияни ва бошқа қариндошларини шу мактабга ўқишга берди” (*Добромислов*

А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, стр. 203).

Генерал-губернаторлик маҳаллий халқ маорифини ривожлантиришни хаёлига ҳам келтирмас, фақат ҳукумат тасарруфидаги рус ва рус-тузем мактабларига маблағ ажратарди, холос. Табиийки, эски мактаблардаги руҳоний таълим-тарбия билангина мамлакатни ривожлантириб бўлмас эди. Буни англаб етган ўзбек маърифатпарварлари рус-тузем мактабларини тарғиб қилар экан, аввало, миллат манфаатини ўйлаган. Жумладан, шоир Рожий Марғиноний шаҳар қозиси сифатида Марғилонда очила бошлаган рус-тузем мактабларини қўллаб-қувватлагани ҳақида “Туркистон вилоятининг газети” маълумот беради: “Андин кейин ҳурматлу домулло Хўжахон қози мазкур мактабхонани(нг) фуқароларга бўладурғон фойдаларини баён этиб, фуқаролар чин кўнгуллари билан хурсанд бўлиб, болаларини берганлари тўғрисида изхори арз қилдилар” (“Туркистон вилоятининг газети”, 1888 йил, 31 декабрь).

Ўзбек маърифатпарварлари маҳаллий ёшларнинг рус ва рус-тузем мактабларида рус тилини пухта ўрганиши дунёвий илм-фан янгиликларини эгаллаши учун катта имкониятлар яратади, деб билди. Бу эса миллатнинг ўзлигини танишига олиб келар эди. Уларнинг мақсади чор маъмуллари олиб бораётган сиёсатга зид эди. Шунинг учун ҳам юқорида тилга олинган маърифатпарварлар умр бўйи таъқиб ва тазйиқлардан қутула олмади. Бу даврда замон талабларига нисбатан жавоб бера оладиган бошқа дурустроқ ўқув муассасаси йўқ эди. Айрим тадқиқотчилар, тарихчи олимлар мустамлакачилар томонидан очилган бумактабларни қўллаб-қувватлаган, ўзбек фарзандларини ушбу мактабларга даъват этган маҳаллий зиёлиларни қоралади, ҳатто сотқинликда айблади. Лекин Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози рус босқинчиларига сотилган бўлганда, 1892 йил Тошкентда юз берган миллий озодлик ҳаракати — “Вабо кўзғолони”нинг раҳбарлари сифатида ўз юртидан бадарға қилинармиди?! Генерал-губернаторликка қарашли “Туркистон вилоятининг газети”да 1883-92 йилларда муҳаррир ёрдамчиси ва

таржимон бўлиб хизмат қилган Сатторхон Абдуғаффоров шу халқ озодлик ҳаракати боис умрининг сўнги 8-9 йилини дарбадарликда ўтказармиди?!

Хонликлар даврида ва ундан кейин ҳам илм-маърифатдан бебахра бўлиб келаётган халқ тақдири ўзбек зиёлиларини қаттиқ ташвишга солмоқда эди, улар рус-тузем мактабларидан маҳаллий ёшларни маърифатли қилишда фойдаланишга, уларни чор ҳукумати ниятларига зид келадиган йўлга аста-секинлик билан буриб юборишга ҳаракат қилди ва бунга, қисман бўлса-да, эришди. Бу мактаблар аслида маҳаллий аҳоли орасидан юксак малакали мутахассис ёки чуқур маълумотга эга шахсларни тарбиялаб етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди. Академик В.Бартольд маълумот беришча, бундай мактабларда ўқитиш ниҳоятда саёз эканини ҳатто рус зиёлилари ҳам эътироф этган: “Вилоятлардаги рус-тузем ва соф русча мактаблардан ҳеч бири русча ёзиш у ёқда турсин, ҳатто тўғри ўқий оладиган бирорта ҳам маҳаллий халқ вакилини етиштиргани йўқ” (*Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, стр. 308*).

Бунинг асосий сабабларидан бири мактаб иқтисодий базасининг ниҳоятда ночор аҳволда бўлганидир. Давлат рус-тузем мактабларининг бир йиллик умумий харажатлари учун ниҳоятда кам маблағ ажратар эди. Мактаблар махсус бинолар бўлмагани боис бадавлатроқ кишиларнинг ижарага олинган ҳовлисига ёки уйининг икки-уч хонасига жойлашган эди. Баъзи жойларда рус-тузем мактаби очиш учун маҳаллий аҳолидан пул (шкўл пули) йиғиларди.

Бундан ташқари, рус ва ўзбек синфи ўқитувчилари баравар ишлашига қарамай, ўзбек синфи муаллимига жуда кам маош берилган, яъни рус ўқитувчисининг йиллик маоши ўзбек ўқитувчисиникидан 2,5-3 баробар кўп бўлган. Шунинг учун ҳам мактаб раҳбарлари ҳукумат олдига ўзбек синфи муаллимлари маошини ошириш масаласини қўйган. Фарғона ва Самарқанд вилоятлари халқ мактаблари назоратчиси П.Прилежаев 1887 йилги ҳисоботида қуйидаги фикрни

баён қилган эди: “Мукофот учун белгиланган 100 сўмни мулланинг маошига қўшиб берган маъқул. Шунда унинг бир йиллик маоши 220 сўм бўлади ва бу вазифага энг яхши кучларни жалб этиш имконияти туғилади. Акс ҳолда яхши муллалар моддий жиҳатдан тўқисроқ таъминлайдиган мадрасани ташлаб, оз ҳақ тўлайдиган рус мактабида ишлашга у қадар муҳтож эмас” (ЎзР Марказий Давлат архиви. 47-фонд, 281-дело, 390-бет).

Рус-тузем мактаблари давлат эътиборидан шу қадар йироқ эдики, ўзбек гуруҳларини дарслик билан таъминлаш масаласи мактаб очилгандан 18 йил ўтгачгина ҳал этилди. Рус мактаби дастлаб 1873 йили Чимкентда очилган бўлса, бундай мактаблар учун атоқли мутафаккир Саидрасул Саидазизов “Устои аввал” алифбо дарслигини 1902 йили нашр эттирди. С.Граменицкийнинг эса рус тилини ўргатишни мўлжаллаган “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари мактаб очилгандан 15 йил ўтиб яратилди. Бу мустамлакачилар ўта эҳтиёткорлик билан амалга оширган тадбир эди. Чунки Ильминский гумашталарига мана бундай таълим

берар эди: “Ерли халқ орасидаги биз учун фойдали ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар русчада тутилиб, уялиб гапирадиган, русча ёзганда талай хато билан ёзадиган, бизнинг губернатордангина эмас, ҳатто стол бошлиғимиздан (мирзо) ҳам ҳайиқадиган бўлиши лозим” (*Мусульманские депутаты Государственной Думы России 1906-1917 гг. Уфа, 1998, стр. 120*).

Шунга қарамасдан, ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг атоқли намояндalари, миллий озодлик учун курашган мутафаккирлар Саидрасул Саидазизов, Нозимахоним, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Боту, Мирмулла, Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бошқалар ана шу рус-тузем мактабларидан етишиб чиқди. Ҳатто чор Русияси ҳукмронлиги даврида ҳам, шўролар даврида ҳам умри таъқиб ва қамоқларда ўтган, Туркистон Мухторияти ҳукумати раисининг ўринбосари, замонавий ҳуқуқшунос Убайдулла Хўжаев ҳам рус-тузем мактабини тугатган.

Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда очилган илк рус мактабининг биринчи ўзбек ўқитувчиси эди. У XIX асрнинг 80-

йилларидаёқ рус-тузем мактабларининг асл моҳиятини жуда тўғри тушунган, унинг аҳолини руслаштиришга қаратилган сиёсатини фош қилган, бундай мактабларни миллий тарбия заминида ўзгартириш, аста-секин мустамлакачилар ниятига зид йўлга солиб юбориш усулларини ишлаб чиққан эди. 1883 йили Тошкентда қақририлган Туркистон ўлкасидаги рус ўқув юртлари муаллимларининг 1-қурултойида Қўқон шаҳридаги рус мактабининг фахрий нозири сифатида Сатторхон ҳам иштирок этди (Сатторхон Абдуғафоров 1878-86 йилларда Қўқондаги рус мактабининг фахрий нозири лавозимида ишлаган — У. Д.). У қурултойда чор маъмурларининг маҳаллий аҳолини мажбуран руслаштириш сиёсатини кескин қоралади, рус мактабларига маҳаллий тил, мусулмон дини ва маънавиятидан дастлабки маълумот берувчи муаллимлар жалб қилиш кераклигини таъкидлади: “Рус мактабларига мусулмон муаллими киритилиб, унга ерликларнинг болаларини маҳаллий тилга, жойига қараб, сарт ёки қирғиз тилига ўргатиш ҳамда мусулмон динидан бошланғич таълим бериш вазифаси юклатилса, у вақтда маҳаллий кишиларнинг бу мактабга нисбатан ҳаммага маълум ва ҳамма таъкидлаётган ишончсизлиги тугатилган бўлур эди” (*“Протокол заседания собрания городских училищ Туркестанского края “30. XII. 1883-301. 1884”, Ташкент, стр. 17)*).

Бу фикр қурултой раиси М.Миропоиевнинг кескин қаршилигига учради. У Русия маориф вазири Д.Толстойнинг “Туркистон ўлкасидаги давлатга қарашли мактабларда мусулмон дини ҳам, мусулмон тили ҳам ўқитилмаслиги керак”, деган буйруғига ёпишиб олиб, Сатторхонга қарши ўзининг шовинистик қиёфасини кўрсатувчи, умуман, рус маъмурларининг Туркистон халқларини руслаштириш сиёсатини ифодаловчи куйидаги фикрини баён қилишдан уялмади: “Ўз динида мутаассиблик мавжудлигини инкор қилувчи мусулмонларга ишонмаслик керак” (*ўша манба, 18-бет*).

Сатторхон Абдуғафоров биринчи ўзбек журналисти, публицисти сифатида ҳам мустамлакачиларнинг мунофиқ сиёсатини, мутаассибларнинг жоҳиллигини очиб таш-

ловчи туркум мақолалар битган. Унинг “Бир чимкентлик мусулмон ўтган вақтларни ёдиға олиб ёзгани” (*“Туркистон вилоятининг газети”, 1890 й. 6, 8, 16, 19, 24-сонлар*) туркум мақолалари муҳим аҳамиятга эга.

Губернаторлик маъмурлари рус-тузем мактабларида ислохот ўтказиб, унинг ўзбек синфларидаги таълим-тарбия ишларини, бир оз бўлса-да, миллийлаштиришдан, В.Бартольд сўзи билан айтганда, “Маҳаллий халққа ўз она тилида кўпроқ маълумот беришдан ва бу билан маҳаллий халқни руслаштириш ишига зарар етказиб, маҳаллий адабиёт ва маданиятнинг қаттиқ ўрнашиб қолишидан кўрқар эди” (*Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, стр. 134*).

Рус-тузем мактабларининг очилишига рус маъмурлари, миссионерларининг ўзи ҳам шубҳа ва ҳадик билан қарар, бундай мактабларга ерли аҳоли фарзандларининг жалб этилиши уларни ташвишга солар эди. Мактабларни очишдан кўзда тутилган мақсаддан қатъи назар, ерли аҳолининг “кўзи очилиши” мумкинлигидан улар хавотирда эди. Ҳатто бундай мактабларни очмаслик, маҳаллий аҳолини иложи борича замонавий маърифатдан, маънавиятдан четда тутиш кераклигини қайта-қайта таъкидловчилар ҳам оз эмас эди. Ўзбек, форс, араб тилларини, адабиётини мукаммал билган, Ҳавоий — Умидий, Рожий Марғинович ва Фурқат билан яқин алоқада бўлган, шарқ қўлёзмаларидан катта коллекция йиғиб, Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтига топширган, йигирма йил давомида Русиянинг Кошғардаги бош консули лавозимида ишлаган Н.Петровский рус ва рус-тузем мактабларининг очилишига кескин қарши чиққан. У 1887 йил 23 июнда Н.Остроумовга йўллаган мактубида Туркистон ўлкасида бирин-кетин очилаётган рус ва рус-тузем мактабларидан ташвишланиб, куйидагиларни ёзган эди: “Ҳамма ерда мусулмонлар учун очилаётган мактаблар (рус-тузем мактаблари кўзда тутилмоқда — У.Д.) нима ўзи? Маънилиқ ишми ёки беҳуда? Хўжақўрсингами ёки жиддий нарсами? Билишни истардим. Биринчиси тўғри бўлса керак, деган хавотирдаман. Агар мактаблар би-

роп мақсадни кўзламай, оқибати нимага олиб келиши ўйланмай очилаётган бўлса, уларни очмаган маъқул. Кейин бориб пушаймон бўлиб қолмайлик” (*ЎзР Марказий Давлат архиви. 1009-фонд, 31-дело, 16-саҳифа*).

Россия маориф вазири Д.Толстойнинг 1870 йили ёзган мана бу гапига эътибор беринг: “Бизнинг ватанимизда яшовчи барча бегона (ғайрирус) халқларни маълумотли қилишдан пировард мақсад, шубҳасиз, уларни руслаштириш ва рус халқи билан бирлаштиришдан иборат бўлмоғи керак” (*Аграрный вопрос и крестьянское движение 50-70 гг. XIX в. Часть 1, Москва, 1936, стр. 285*).

Рус-тузем мактабларининг реакцион моҳиятини рус сиёсатчилари ҳам эътироф этган. Туркистонда 43 йил фаолият кўрсатган, ушбу мактабларнинг ташкилотчиси ва биринчи ўқитувчиси В.Наливкин (1852-1918) бундай деган: “Ўлкада рус-тузем мактаблари деб номланувчи, ўта фойдали саналган муассасалар тармоғини кенгайтиришга қаратилган лойиҳани амалга оширишга киришганимизга йигирма йилдан ошди. Бу соҳада бизнинг кўлимиз билан бўлмаса-да, хоҳишимизга кўра жуда кўп ифлос ишлар қилинди. Йигирма йил давомида бу мактабларни бир неча минг маҳаллий болалар битирди: уларнинг бир қисми мактабни тугатмай қочиб кетди, қочиб кетяпти ҳам. Натижа шу бўляптики, улардан на рус ҳукуматига, на маҳаллий жамиятга бирор фойда тегаётгани йўқ, менимча, тегмайди ҳам” (*“Туркестанский курьер”. 1913, № 38*).

Исмоилбек Гаспирали 1881 йилдаёқ “Россия мусулмонлиги” асарида рус-татар мактабларининг (Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг Татаристон ва Қримдаги кўриниши — **У. Д.**) ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия методларидан тортиб мақсад-маслагигача кескин фош этган эди: “Татарлар учун очилган рус мактаблари “ўлик” муассасанинг ўзгинасидирки, буни ушбу мактабнинг назарияси ва амалиёти яққол исботлаб турибди” (*Гаспринский И. Из наследия. Симферополь, “Таврия”, 1991, стр.42*).

Бундай мактаблар ўлкада йил сайин кўпайиб, 1917 йилга келиб 167 тага етган эди. Ильминский тизими асосида очилган

мактабларнинг руслаштириш моҳиятини депутат Г.Еникеев 1908 йил Россия Давлат Думаси минбаридан туриб, шундай танқид қилган: “Жаноблар! Мусулмонлар адолат, инсонийлик туйғулари билан Давлат думасидан куйидагиларни талаб қилади: миссионерлик маориф соҳасидан олиб ташлансин, руслаштириш жараёни бекор қилинсин, мактаблар ақл-идрок ва педагогикага асослансин. Биз бу ўринда Маориф вазирлиги мусулмонлар учун Ильминский тизими асосида ташкил қилган мактаблар ҳақида гапиряпмиз. Бу мактаблар ҳеч қачон мусулмон аҳолининг эътиборини ҳам, ишончини ҳам қозона олмайди, чунки улар маорифнинг туб мақсадига хизмат қилмайди” (*Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-17 гг. Уфа, 1998, стр. 120-121*).

Шундай ўта оғир шароитда ўзбек зиёлилари рус-тузем мактабларини миллат мақсадига бўйсундиришга ҳаракат қилди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Саидрасул Саидазизов XIX асрнинг 80-90 йилларида етишиб чиққан, 1-рус-тузем мактабини битириб, унда муаллимлик қилган, ўзбек педагогикаси тарихида усули савтия методига асосланган илк алифбо дарслиги “Устоди аввал”ни яратган, ўзбек педагоглари орасида ўқув-тарбия соҳасида дастлабки ислохотни ўтказган методист-олим ҳамдир. (Унинг “Устоди аввал” алифбо дарслиги таъсирида XX асрнинг биринчи чорагида жадид мактаблари учун товуш методига асосланган йигирмага яқин алифбо дарслиги яратилгани маълум). Саидрасул Саидазизовнинг бу фаолияти маҳаллий мутаассибларнинг кескин қаршиликка учраган, уни “насоро махзум” (“ғайридин”) деб жар солишган. Шунга қарамай, муаллифнинг алифбо дарслиги ўша давр педагогларига тухфа бўлди, у рус-тузем мактабларидан ташқари, усули қадим ва усули жадид мактабларида ҳам кенг қўллана бошлади. Бу ҳақда маҳаллий зиёлиларнинг “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилинган мақолаларида, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли — Тошқиннинг “Турмуш уринишлари” мемуар асарида маълумотлар бор. Чим-

кентлик мактабдор Умаржон Абдуғаффор ўғлининг сўзларига эътибор беринг: “Ушбу “Устоди аввал”ни ўқигон ёш шогирдлар эски тартиб бирлан ўқишни(нг) азоб ва машаққатларидан қутулиб, тез фурсатда муддаоларига ва мақсадларига, яъни қора хатни ўқумоқ ва ёзмоқ давлатига осонлиқ бирлан етиб, оз вақтда бул Туркистон музофотида турғувчи фуқароларни(нг) аксарлари ёзадурғон ва қора хатни ўқийдурғон бўлиб қолсалар ажаб эмас, деб умид қиламиз” (*“Туркистон вилоятининг газети”, 1903, 48-сон*).

Рус-тузем мактабларининг ўзбек гуруҳларида таълим-тарбия худди эски мактаблардаги каби ибтидоий шароитда қолиб келмоқда эди. Рус синфларида белгиланган дарс соатлари ўтиб бўлингач, ўқувчилар кўшни хонага — ўзбек синфи ўқитувчиси ихтиёрига ўтади. Ўзбек ўқитувчиси маҳаллий эски мактабда ўқитиладиган фанлардан дарс беради. Бу дарс давомида рус ўқитувчиси сингдиришга ҳаракат қилган таълиму тарбия бекор бўлади. Ўзбек синфидаги шароит худди эски мактабдагидек: рус синфида ўқувчи партада ўтирса, ўзбек синфида кигиз ёки намаз устида ўтиради, ҳеч қандай дарслик, ўқув жиҳози, ўқув қўлланмаси йўқ, дарс эски усулда арабча диний матнларни қуруқ ёдлаш асосида олиб борилади. Рус-тузем мактабларининг ўзбек синфларида (С.Саидазизовнинг “Устоди аввал”, Байрамали Калининнинг “Муаллими соний” асарлари чиққунга қадар) махсус дастур, дарслик ёки ўқув қўлланмалар, ҳатто предметларнинг номлари ҳам кўрсатилмаган.

1892 йилдан эътиборан Сирдарё вилоят халқ ўқув юртлари инспектори лавозимида ишлаган С.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитиш усулларини бирмунча ислоҳ қилишга уринган. У бу мактабларда ўқитишдаги ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга асосланган Н.Ильминский таржима методининг яроқсизлигини, шунинг учун ҳам рус-тузем мактаблари ўзбек халқи ўртасида эътибор қозона олмаганини таъкидлайди. Ильминский фаолиятдан маълумки, у 1873 йилдаёқ туркий халқларни (араб алифбосидан воз кечиб) алоҳида ёзув тизими

ўтказиш, улар учун кирилл ёзувини жорий қилиш таклифи билан чиққан эди. Бу маданияти, тили, дини, тарихи бир илдизга эга бўлган туркий қавмларни парчалаб юбориш, уларни минг йиллик маънавий меросидан маҳрум этишнинг бирдан-бир йўли эди. Бу тадбирни амалга оширишда у қозоқ педагоги Иброй Олтинсарин фаолиятдан фойдаланган ва 1884 йилдан Туркистонда очила бошлаган рус-тузем мактабларига айна усулни татбиқ қилган эди. Бу тадбир араб ёзуvidан воз кечишнинг дастлабки босқичи эди. Чор Русияси ва Туркистон генерал-губернаторлиги 40 йилдан ортиқ вақт давомида бу режани амалга ошира олмади, аммо шўролар ҳукумати Ўрта Осиёни 1924 йилда беш республикага парчалаб ташлаганидан кейиноқ уларни араб алифбосидан аввал лотин, сўнг эса асосий мақсад — кирилл алифбосига ўтказиш кампаниясини ниҳоятда тезкорлик билан якунлади.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитишнинг асосий усули бўлмиш Ильминский таржима методини инкор қилиб, маҳаллий болаларни русча ўқиш, ёзиш ва эркин гаплашишга ўргатиш учун дарсларни фақат рус тилида, кўргазмалар асосида олиб бориш усулини ишлаб чиқди ва қуйидаги масалаларга аҳамият бериш лозимлигини таъкидлади: “Рус тилини ўргатаётган вақтда болалар тушуниши, кўз олдида келтириши қийин бўлган сўзлар учрайди, ўқитувчи буларни ўқувчи тўғри тушундимми ёки йўқми, деб шубҳаланади. Бундай вазиятда ушбу сўзни ўқитувчи маҳаллий тилда бир марта айтиши мумкин. Масалан, “небо” сўзини ўқувчилар тўғри тушунганига шубҳаланса, “небо — осмон” деб таржимасини айтади, бошқа вақтда фақат русчасини қўллайди. Асосий мақсад шундаки, ўқувчи заруратсиз она тилини суистеъмол қилишга одатланмасин, бошидан русча сўзларни эшитиш ва гапиришга ўргансин” (*Граменицкий С.М. Положение иногородческого образования в Сирдарьинской области. Ташкент, 1916, стр. 18*).

Аммо С.Граменицкийнинг бу ҳаракатларига Ильминский ғояси амалиётчилари Н.Остроумов, М.Мироппиев ва семинария педагогика совети илмий котиби

И.Софийскийлар кескин қарши чиқди. Масаланинг мураккаб томони шунда эдики, Граменицкий методини жорий қилиш ўқитувчилар семинариясида ҳам туб сифат ўзгаришларини талаб этарди. С.Граменицкийнинг “Книга для чтения” номли уч дарслиги яратилгунга қадар рус-тузем мактабларида 14 йил турли хил дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиб келинди. Самарқанд область ҳарбий губернатори граф Ростовцев ўқув юртлари бош инспектори Керенскийга қуйидагиларни ёзган эди: “Рус-тузем мактабларини кузатишим давомида мен рус тилини ўқитишда арзирли муваффақиятни кўрмадим. Бунинг асосий сабаби рус тили дарсликларининг яроқсизлигидир. Кўп нарса-буюмларнинг номи ерлик ўқувчилар учун бегона” (*ЎзР Марказий Давлат архиви. 47-фонд, 2124-дело*).

1897 йил Туркистон ўқув юртлари бош инспектори Керенский топшириғига биноан, С.Граменицкий ўзи тавсия қилган мактаблари учун махсус дастлабки дарслик яратишга киришди. 1898 йилдан бошлаб унинг “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари босмадан чиқди. Граменицкий дарсликлари асосида рус-тузем мактабларида рус тилини ўқитиш учун қуйидаги дастур жорий қилинди:

Биринчи йил: кўргазма асосида ўқувчиларни ўраб турган жиҳозларни оғзаки ўрганиш: синф жиҳозлари, уй ҳайвонлари, одамнинг асосий аъзолари, ўнгача бўлган сонлар, кийим-кечак, уй-рўзгор анжомлари; ҳовли, кўча, бозорнинг қисқача тасвири; қариндошлар, ҳафта кунлари номини ифодаловчи русча сўзлар (С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения” дарслиги биринчи қисми асосида). Рус алифбосини рус сўзлари асосида ўрганиш, ҳарф элементлари, кичик ва ёзма ҳарфларни, ўрганилган русча сўзларни ёзиш.

Иккинчи йил: боғ, полиз, бозор ва дала тасвири; ўсимликлар, мева ва сабзавот; асосий нарса-буюм ҳамда ўлчовлар, ҳунармандчиликка оид буюмлар, ой ва йиллар тасвири. Ўрганилган сўзлар асосидаги мақолаларни ўқиш ва сўзлаб бериш

(“Первая книга для чтения” дарслигининг иккинчи қисми асосида). Йўл-йўлакай янги, номаълум сўзларни тушунтириш орқали атроф муҳит ҳақидаги, жиҳозлар номи иштирок этган ҳикояларни ўқитиш; мактаб, уй, боғ жиҳозлари, уй ҳайвонлари ҳаётига оид матнларни саволлар асосида ҳикоя қилиш (С.Граменицкийнинг “Вторая книга для чтения” дарслиги 1-45 бандлари асосида). Ўрганилган русча сўзлар, иборалар, мақолаларни кўчириб ёзиш.

Учинчи йил: шаҳар, қишлоқ, дала шароити ҳақида ҳикоя қилиш; йиртқич ҳайвонлар ва улар ҳаётини тасвирловчи ҳикояларни ўрганиш; чўл, ўрмон, тоғ ва дарёлар тасвири, ватан ҳақида тушунча (“Вторая книга для чтения” дарслиги асосида). Ёзма машқлар берилган саволларга ўрганилган матнлар асосида тўлиқ жавоб шаклида бўлиши, ўқувчилар жавоб сўзларни ўз китобидан топиши лозим. Ўқув йилининг иккинчи ярмида бу машқларга кўриш хотирасига асосланган диктантлар ҳам қўшилади. Бундай диктантлар баъзи бир товушларни ўрганиш, уларнинг ёзилиши каби қоидаларга асосланади (“Третья книга для чтения”, 1-20 бандлар асосида).

Тўртинчи йил: нисбатан кенгроқ қўламли ҳикоя ҳамда тавсифларни ўқиш ва сўзлаб бериш; Русия ва Туркистоннинг географияси билан таништириш, Русия тарихига оид асосий воқеаларни сингдириш. Энг муҳим имло қоидаларига бағишланган оғзаки диктант. Ўқув йилининг иккинчи ярмида ўқилган ҳикоялар бўйича саволлар асосида баёнлар машқ қилдириш (“Третья книга для чтения” дарслиги асосида).

Тўрт йиллик ўқиш тугагач, қуйидаги дастурни ўз ичига олган, мактабни битирув имтиҳони уюштирилган:

1. Русча ўқиш ва ўқилган матнни қайта ҳикоя қилиб бериш.
2. Ўрганилган шеър, масал ёки насрий парчани ёддан ўқиш.
3. Русча жумлаларни айтиб туриб ёздирдиш.
4. Атроф муҳит, рус тарихи, географиясига оид саволларга русча жавоб бериш.
5. Тўрт амалга оид арифметик масала ва мисолларни оғзаки ва ёзма ечиш, миллионга қадар сонларни айтиб туриш асосида ёзиш;

узунлик, оғирлик, вақт, пул ўлчовларини русча билиш.

6. Мусулмонча ўқиш.

7. Рус подшоҳига омонлик тиловчи “Боже, царя храни” мадҳиясини хор бўлиб айтиш.

Шуни унутмаслик керакки, Граменицкий Ильминскийнинг таржима методига (Ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга) қарши чиққанида мустамлакачиларнинг ўлка халқларини руслаштириш сиёсатига путур етказиш ниятидан йироқ эди. Учала дарсликни ўрганиб чиқар эканмиз, уларда Россиянинг Туркистон ўлкасида абадий ҳукмронлик қилиш сиёсати устувор эканини англаш қийин эмас. Ушбу ислохотлардан кейин рус-тузем мактаблари ва уларда ўқийдиган ўқувчилар сони бирмунча ошди. Чунончи, 1884 йилдан 1895 йилга қадар мактаблар сони 22 тадан, ўқувчилар сони эса 461 нафардан ошмаган бўлса, 1896 йилдан 1902 йилгача мактаблар 44 тага, ўқувчилар 1331 нафарга етди.

Маълумки, Ватанга, миллатга муҳаббат муқаддас туйғудир. Шунинг учун ҳам Ватанни онага менгзайдилар. Ватан туйғуси, асосан, ўқувчиларга дарсликлар, Ватан ҳақидаги гўзал бадиий асарлар орқали сингдириб борилади. Граменицкийнинг ўзбек болалари учун яратилган дарсликларидан Русия ватан сифатида талқин қилинган, унинг шаҳарлари, қишлоқлари таъриф-тавсиф этилган ва унга нисбатан муҳаббат руҳини сингдиришга ҳаракат қилинган.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларининг мақсад-маслагидан келиб чиққан ҳолда иложи борица маҳаллий халқ тили, урф-одати, маданияти ва тарихи, буюк аждодлари ҳақида маълумот бермасликка ҳаракат қилган, айниқса, маҳаллий тилга ниҳоятда беписандлик билан қараган. Миссионер-шовинистлар каби туркий тилни адабий тил сифатида шаклланмаган деб ҳисоблаган: “Етарли шаклланмаган сарт тили сўзларини русча транскрипцияда бериш ўқувчиларнинг русча талаффузини бузишга олиб келади ва русча саводхонликка салбий таъсир кўрсатади”. Ўзбек болалари учун тузилган ҳар учала дарслиқда маҳаллий халқ ҳаётини акс эттирувчи биронта ҳам матн берилмаган. Ундаги расмлар, ҳатто қишлоқ ҳаётига

бағишланган расмлар ҳам рус ҳаётдан олинган. С.Граменицкийнинг “Третья книга для чтения” дарслигини методик ва мавзу жиҳатдан ўрганган олим Йўлдош Абдуллаев таъкидлаганидек, “Граменицкийнинг ўқиш китоблари рус-тузем мактаблари болалари учун тузилган бўлишига қарамай, Туркистон ўлкаси ҳақида жуда оз маълумот берилган, чунончи, 182 бетли “Третья книга для чтения”да Туркистон ҳақида, бор-йўғи, иккита матн бор, холос” (*Абдуллаев И. Эски мактабда хат-савод ўргатиш. Тошкент, 1960, 97-бет*).

1898 йилги Дукчи Эшон воқеаси губернаторликнинг ўлкада ўтказаетган мактаб сиёсатига бирмунча ўзгартиришлар киритишга мажбур этди. Мустабидларнинг, ўлка халқлари занжирбанд қилинди, энди улар ҳеч қачон эрк, мустақиллик учун бош кўтара олмайди, деган фикрлари пучга чиқди. Улар мазлум халқни жаҳолатда асраш, оз бўлсада, маърифат нуридан бахраманд қилишдан кўра хавфлироқ эканини тушунди, жоҳил оломон ниҳоятда хавфли куч эканига ишонч ҳосил қилди. Русларга нисбатан муносабатни яхшилаш мақсадида чекланган ҳолда русча таълим бериш, бу билан руслаштириш сиёсатини кучайтириш масаласини ўз олдида қўйди. Бунинг учун ўлкадаги бирдан-бир ўзбек тилидаги нашр “Туркистон вилоятининг газети”дан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб билдилар. Ушбу газетанинг ўша даврдаги бойламларини варақлар экансиз, русларни, уларнинг маданиятини, Русия давлатининг ҳарбий қудратини улугловчи туркум мақолаларга кўзингиз тушади. Мақсад битта — халқ онига Русия улуг давлат деган ғояни сингдириш, ўлка халқларини унга мутелиқда сақлаш. Андижон кўзғолонидан кейин А.Вревский ўрнига келган Туркистоннинг янги генерал-губернатори С.Духовский уни қоралаб, халқни даҳшатга солиш мақсадида қуйидагиларни ёзган эди: “Ақлдан озган кишигина улуг подшоҳимиз тутган йўлга қарши чиқишни ҳаёлига келтириши мумкин! Унинг қудрати шу қадар улугки, бир оғиз сўзи билан икки ҳафтадан сўнг Туркистон шу қадар қўшин билан тўладикки, ҳар бир волостга биттадан батальон қўйиш мумкин бўлади” (*“Туркистон вилоятининг газети”. 1898, 28 июнь*).

Газета саҳифаларида схоластик таълим-тарбия тизимини танқид қилувчи, усули савтия методининг афзалликларини тарғиб этувчи мақолалар ҳам тез-тез кўрина бошлади. Руслаштириш сиёсатини амалга оширишда асосий восита бўлиб келаётган рус-тузем мактаблари тармоғи кенгайтирилди, ундаги ўқитиш усулларига бирмунча ислоҳ киритилди, баъзи жойларда махсус ўқув бинолари ҳам қурилди. Рус-тузем мактабларининг мусулмон гуруҳларида ўқув-тарбия ишларини назорат остига олиш мақсадида ўзбек тилида алифбо дарслиги яратиш масаласи кўйилди. 1898 йил генерал-губернатор С.Духовский ушбу вазифани Тошкент шаҳар 1-рус-тузем мактабининг мусулмон гуруҳи ўқитувчиси Саидрасул Саидазизовга топширди.

Туркистон генерал-губернаторлиги маҳаллий халқ ўртасида рус-тузем мактаблари нуфузини ошириш, русларга нисбатан илиқ муносабат уйғотиш ва айниқса, Россия давлатининг қудратини намойиш қилиш мақсадида ўқувчилар учун Санкт-Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларга ўқув-таълимий саёҳатлар уюштирди. Илк саёҳат генерал-губернатор Духовскийнинг махсус кўрсатмаси ва режасига асосан амалга оширилди. Губернатор аввало Санкт-Петербургдаги мансабдор шахслар — ҳарбий ва халқ маорифи вазир билан келишиб олиб, уларга саёҳатнинг Русия манфаати учун нақадар аҳамиятли эканини тушунтирган. Ушбу саёҳат 1899 йил ёзида икки ой давом этган. Духовский буйруғига мувофиқ, Туркистон ўлкасининг ҳамма вилоятларидан 18 нафар ўқувчи йиғилган, саёҳатга Самарқанд шаҳар рус-тузем мактаби ўқитувчиси Лапин раҳбарлик қилган. “Туркистон вилоятининг газети” 1899 йил 3 июль сонида ўқувчиларнинг Петербургда жўнаб кетгани ҳақида қисқа хабар ва саёҳат таассуротларини тўлиқ ёритиб бориш ҳақида маълумот беради. Дарҳақиқат, газетанинг 1899 йил 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46-сонларида “Туркистон ўлкаси мусулмон болаларининг 1899 йил Москва ва Петербургда саёҳати баёни” (*сарлавҳа рус тилида “Описание путешествия детей мусульман из Туркестанского края в Москву*

и Петербурга в 1899 г.”) сарлавҳаси остида Муҳиддинхўжа эшон ўғли имзоси билан катта мақола эълон қилинган. Олдиндан келишилганидек, болалар ҳамма жойда эҳтиром билан кутиб олинади, саёҳатнинг иккинчи куни жума намозини Петербургнинг жомеъ масжидида ўқийдилар. Шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари: Петропавловск қалъаси, Пушкин ўқиган подшоҳ лицейи, музейлар, заводлар ва ҳатто император хонадониди, ҳарбийлар машқи жараёнида бўладилар, ҳарбий вазир Куропаткин болалар билан шахсан учрашиб, “насиҳат” қилади. Бу ҳақда газета қуйидагиларни ёзади: “Саккизинчи куни бориб, военный министр генерал-лейтенант Куропаткин жанобларини кўрмоқ бўлиб, мазкур жанобни уйларида кутуб турганимизда бир генерал келиб, бизларни бир зол уйга бошлаб олиб кирдилар ва икки адъютантлари ҳам бор эди ва ул ҳолда ўшал баланд мартабалик военный министр ўзлари марҳамат айлаб, уйларида чиқиб, бизларни ҳар қаюларимиз билан сўрашиб, баъд аз ан ўртада туруб дедиларки: “Жамеъ мамлакатлардаги кишиларни ва раъиятларни баланд оталари подшоҳ бўладур ва биз Русия фуқароларининг ҳам баланд оталари подшоҳи аъзам императоримиздур. Шул сабабли ҳаммамиз бир-биримизга оға-инилик даражасидадурмиз ва яна ушбу тарафларни саёҳат айлаганларингизга кўп хурсанд бўлдум, ушбу тарафларда кўрганларингизни ўз вилоятларингиздаги кишиларга камокон билан қилурсизлар ва яна кўрмаган жойларингизни тамошо айлаб кўрунглар”, деб уч юз сўм ақча бизга инъом айлади” (“*Туркистон вилоятининг газети*”. 1899, 46-сон).

Хулоса қилиб айтганда, губернаторлик маъмурлари бошланғич рус-тузем мактабларини ҳар қанча рағбатлантирмасин, маҳаллий аҳоли ўртасида тарғиб-ташвиқ қилмасин, улар халқ ҳаётига сингиб кетмади. Айниқса, усули жадид мактаблари фаолияти кенг кўлам ёза бошлагач, унга эҳтиёж ҳам йўқола борди. Бунга, асосан, рус-тузем мактаблари фаолияти минг йиллар давомида миллатнинг қон-қонига сингиб кетган маънавияти, тарихи, тили, динини йўқ қилишга қаратилгани сабаб бўлди.

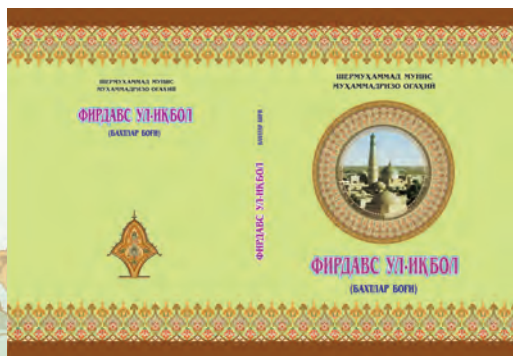
«FIRDAVS UL-IQBOL» SABOQLARI

Мумтоз адабиётимизнинг йирик на-
мояндаларидан бири, етук тарихчи, шоир
ва таржимон Шермуҳаммад Мунис (1778
— 1829) бошлаб, ана шундай улуг рутба-
лар соҳиби Муҳаммадризо Огаҳий (1809 —
1874) ниҳоясига етказган “Фирдавс ул-иқбол”
 (“Бахтлар боғи”) солномасининг илк бор асл
манбалар асосида замонавий ўзбек имлоси-
да тўлиқ нашр этилаётгани миллий ўзликни
англаш ва маънавий тикланиш йўлида яна
бир дадил қадам бўлмоқда.

Бинобарин, Президент Ислом Каримов
“Тарихий хотирасиз келажак йўқ” мавзуи-
даги суҳбатиде таъкидлаганидек, “ўзликни
англаш тарихни билишдан бошланади”.
Ушбу суҳбат тарихни холисона ўрганиш
ва ёритишда ўзига хос дастуриламалдир.
Унда кўтарилган долзарб муаммолар, илгари
сурилган фикр-ғоялар, ўртага ташланган
жавобталаб саволлар, тарихчи олимлар
олдига қўйилган вазифалар бевосита “Фир-
давс ул-иқбол” асари, унда акс эттирилган
катта тарихий давр ва унинг талқини ҳамда
тадқиқига ҳам тааллуқли.

Таассуфки, биз ханузгача миллий тари-
химизни асл манбалар асосида ўрганишга
муваффақ бўла олганимиз йўқ. Президенти-
миз уқтирганидек, “Тарихни яхши билмасдан
туриб, юксак маънавиятга эришиш мумкин-
ми? Албатта, мумкин эмас! ...Зотан, тарих
— халқ маънавиятининг асосидир”. Халқ
тарихи айна вақтда миллий маънавият та-
рихи ҳам бўлиб, уни изчил ва тўлиқ ўрганиш
миллий маънавиятнинг тадрижий такомил
босқичларини ёритишга ҳам имкон беради.
Маълумки, ўзбек халқи мустамлака шароити-
да яшаган 130 йил давомида тарихий хоти-
ра туйғусидан маҳрум этилган ва бу таҳдид
унинг асрий иродасини букишга қаратилган
эди. Ана шундай мафкуравий тазйиқ остида
“Фирдавс ул-иқбол” сингари юзлаб қомусий
маънавият уммонлари мозийнинг ўқилмаган
саҳифалари сифатида пинҳон қолиб кетди.
Шу жиҳатдан, “Фирдавс ул-иқбол”нинг халқ
бисотига қайтарилиши тарихий хотирани
уйғотишга, иродани тиклаб, мустақкамлашга
хизмат қилиши шубҳасиз.

Ўша суҳбатда “Шундай улкан даврда
юртимизда кечган давлатчилик тараққиёти,
ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти
атрофлича таҳлил этилган тадқиқотлар
нега яратилмаяпти?”, “Ўзбек давлатчилиги
қайси асрда пайдо бўлди? Қандай тарихий
босқичларни босиб ўтди?” каби долзарб
саволлар кўндаланг қўйилди. Шубҳасизки,
“Фирдавс ул-иқбол” асари нашри миллий
тарихимизнинг энг қадимги даврдан тор-
тиб, то 1825 йилгача бўлган маълумотлар-
ни илмий муомаллага олиб киради. Зеро,
хоразмшоҳлар тарихи ўзбек миллий дав-
латчилиги тарихининг ажралмас қисми,

алоҳида йўналиш ва қиррасини ташкил этади. "Фирдавс ул-иқбол" асарини чуқур таҳлил этиш, ундаги маълумотлар заминиди махсус тадқиқотлар олиб бориш эса юқоридаги саволларга жавоб топишга, янги хулосалар чиқаришга асос беради.

Яна бир қанча долзарб муаммолар ҳам борки, уларнинг ечими бевосита "Фирдавс ул-иқбол"ни жиддий ўрганишни талаб этади. "Нега жаҳонга буюк сиймоларни берган бу миллат XVII-XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнги уч аср мобайнида бошимиз қоқоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қоқоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан?" Бу саволлар айнан сўнги уч аср — XVII-XIX асрлар тарихи муфассал тасвирланган "Фирдавс ул-иқбол" солнома-сини синчиклаб кўздан кечириб, ҳар томонлама таҳлил ва тадқиқ доирасига тортишни тақозо этади. Зеро, асар муаллифлари XVIII-XIX асрларда яшаган ва тарихий воқеа-ҳодисаларнинг бир қисми уларнинг кўз ўнгида содир бўлган. Кўхна Хоразмнинг гўзал табиати, меҳнаткаш, бунёдкор, мард халқи, олғир ва жангари хону беклари — ҳамма-ҳаммаси Мунис ва Огаҳийнинг сезги-ҳиссиёти, онгу идроки, дунёқарашу нуқтаи назаридан ўтиб, солнома саҳифаларига муҳрланган.

Бундай йирик тарихий асарни бунёд этиш икки ижодкор қисматига наинки катта масъулият, балки улкан заҳматни ҳам юклаган. Мунис бир ғазалида:

*Фалак ғам юкларин солганда элга,
Яғринимға манинг қўймиш оғирни.
Билурсен, ғам юкин қўп чекканимни,
Яғриним устида кўрсанг ёғирни, —*

деганида, шуни назарда тутган бўлса, ажаб эмас. "Фирдавс ул-иқбол"даги мунгли манзараларни, инсон юраги бардош бериши душвор бўлган қонли воқеаларни кўз ва кўнгилдан кечирганда, Мунис ва Огаҳий қалбидаги дарду изтиробнинг худудсиз кўламани, юракдаги маънавий-руҳий яғрининг битмас жароҳатларини яққол тасаввур этиш мумкин.

Биламизки, Мунис ва Огаҳий аслида, ўз таъбири билан айтганда, "нафаси

нафис"лари жуда ҳассос, беназир шоир бўлган. Улар Хоразм давлати ҳукмдорлари фармойиши билан сарой тарихчилигига сафарбар этилган. Улар шунчаки тайёр маълумот ва манбалар асосида тарих битишга эмас, балки хон ва унинг лашкари билан бир сафда юриш, ҳарбу зарб таҳликаларига тайёр туриш, гоҳо шонли, гоҳо қонли можароларни иншо этишга мажбур бўлган. Тарихчилар хон лашкарлари билан сафарларда хавф-хатарни ҳам бошдан кечирган. Асарнинг бир ўрнида Мунис музлаган денгиз устидан ўтаётиб, оти билан чўкиб кетишига сал қолганини ёзган.

Хизмат вазифасига кўра, давлат тарихчилари бўлган Мунис ва Огаҳий асари Хоразм ҳукмдорларининг фармойиши билан яратилган. Табиийки, бундай солномаларда жорий ҳокимиятнинг манфаати биринчи ўринда турган. Шундай экан, "Фирдавс ул-иқбол"да тасвирланган тарихий жараён ҳамда воқеа-ҳодисаларга муаррихлар муносабатини тўлиғича Мунис ва Огаҳийнинг шахсий муносабати сифатида қабул қилиш қийин. Бизнингча, улар қаламга олинган воқеа-ҳодисаларни шахсий истак-майлларию ҳистуйғуларини аралаштирмай, уларни жиловлаб, ўзларига талабчанлик билан ёндашган ҳолда тасвирлашга, воқеликни ҳукмдор мафкураси талаблари нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилган. Акс ҳолда назмда инсоф ва адолатни, инсонпарварлик ва халқпарварликни, меҳр-муруватни қуйлаган бу зотлар тарихий асарида не-не хунрезликлар қилган ҳукмдорлар ҳамда уларнинг

лашкарига мадҳу саного йўғрилган маснавию қасидалар битиши мантиқсизлик бўларди. Бу фикрни шу билан ҳам далиллаш мумкинки, Мунис ва Огаҳийнинг шахсий, оилавий ҳаёти тўғрисида уларнинг бошқа асарлари дебчасида жуда кам маълумот мавжуд. "Фирдавс ул-иқбол"да эса ҳасбу ҳолларига оид тафсилотлар деярли учрамайди, Мунис ва Огаҳийнинг насл-насаби, касб-кори, асарнинг ёзилиш сабаби каби фанга маълум фикрларни истисно этганда, Муниснинг бирикки бор бетоб бўлганидан бошқа бирор янги маълумот йўқ. Ҳатто Мунис ва Огаҳийнинг мироб сифатида кўрсатган фаолияти баёни ҳам кўзга ташланмайди. Бу ҳол шарқона расмий тарихчилик низомининг талабчан мезони бўлиб, иккала муаллиф ҳам унга қатъий риоя этган кўринади. Сарой аъёнлари ҳам муаррихларнинг тарихий жараён тасвирига шу тахлит бетараф ёндашувини талаб қилган бўлса, ажаб эмас. Эҳтимол, "Фирдавс ул-иқбол" "Бобурнома" каби мемуар бўлганида, унинг йўриғи ва ижодкорнинг эрки бошқача бўларди. Тарихий асар билан мемуар асарнинг фарқли қонуниятларидан бири ҳам шундадир балки.

"Фирдавс ул-иқбол"да хоразмшоҳларнинг адабий-маданий муҳитга муносабати, маърифатпарварлик фаолияти ўз ифодасини топган. Масалан, Мунис Шерғозихон ҳақида бундай маълумот келтирган: "Бағоят одил ва фозил подшоҳ эрди. Аксар авқот уламо ва фузало ва шуародин суҳбати холи эрмас эрди. Илм ва шеър онинг замонида ривож топти". Мунис тарихий шахсларнинг маънавий-жисмоний қиёфасини (портретини) яратишга жуда моҳир. Жумладан, у Муҳаммад Амин иноқнинг шахсиятини унинг вафотидан сўнг бундай тавсифлаган: "Муҳаммад Амин иноқ бағоят донишманд ва кордон ва маишатдўст ва комрон эрди. Ақлу қаёсат дурари била ораста, ҳуш ва фаросат ҳулали била пироста эрди. Адолатин сиёсатиға ва лутфин қаҳрга мунъадам қилиб эрди. Ҳайбат ва савлати ул ғоятда эрдиким, ҳар ким они кўрса, аъзосиға ларза тушар эрди. Шижоат ва жалодатда фариди замон, саховат ва самоҳатда ваҳиди даврон эрди..."

Мунис муаррих сифатида тарихий шахсларга холис ва ҳаққоний тавсиф беришга ҳаракат қилган. Масалан, Бобобекнинг фозил ва донишманд инсон бўлиш билан

бирга исёнкор ва фитнакор эканини бетараф баён этган: "Бобобек бағоят фозил ва донишманд киши эрди. Баъзи фузало ва шуаро суҳбатидин холи эрмас эрди. Аммо, на судким, шарорат ва фитнаангезликдин бир замон осуда бўлмай, кўб ноҳақ қонлар тўкулмакка боис бўлди".

Асарда тасвирланишича, айрим хону бекларнинг фикри-зиқри ва асосий иши салтанати сарҳадларини кенгайтириш, кўшни ҳукмдорлар тасарруфидаги ерларни истило қилиш эвазига мол-дунё орттириш, асирлар сонини кўпайтиришдан иборат бўлган. Шу боис "Фирдавс ул-иқбол"да сон-саноксиз, катта-кичик маҳаллий урушларнинг батафсил тасвири кенг ўрин тутди. Афсус-надомат билан эътироф этишдан бошқа чора йўқки, XVII аср ўзбек миллий давлатчилиги, илм-фани, маданияти, адабиётининг забардаст намояндаси Абулғози Баҳодирхондан то XIX асрда Хоразмда ҳукмдорлик қилган илм-маърифат, маданият ва санъат ҳомийси Муҳаммад Раҳимхони соний — Ферузгача миллий давлатчиликни ривожлантириш мақсадида жон куйдирган, жаҳон тамаддунига интилган бирорта давлат раҳбари ярқ этиб кўзга ташланмайди. Ҳукмдорларнинг бирортаси бутун куч-қудратини мамлакатда фан ва техникани ривожлантириш, ишлаб чиқаришни самарали йўлга қўйиш, хунармандлик ва тадбиркорликни юксалтириш, маданият ва санъатни равнақ топтириш, жаҳон ҳамжамияти билан жиддий муносабатлар ўрнатишга сафарбар этгани ҳақида маълумот учрамайди. Аксинча, уларнинг ўзаро мулкий муносабатларга раҳна солиши, сурункали қатлу торож билан шуғулланиши, майда, муваққат ғалабалар, қўлга киритилган омонат мол-мулк билан тасалли топиши мамлакат ички ва ташқи салоҳиятини тобора заифлаштирган.

Маҳаллий урушлар натижасида тинч-осойишта тирикчилик, кундалик меҳнат билан машғул оддий халқнинг хонавайрон этилиши, қуллик асоратиға гирифтор қилиниши, ҳимоясиз аҳолининг зару зеварлари, мол, туя, отларидан тортиб, кўрпатушагу қўлга илинган майда-чуйда хонадон жиҳозларигача шафқатсиз талаб, очқўзларча ўзлаштирилиши, ўтлоқлари, мевали боғлари, пишиб етилган буғдойзорларининг ваҳшийларча ғорат этилиши, бунинг учун ҳеч ким жавобгар бўлмагани, инсон ҳуқуқи

ва тақдири хас-хашакдек оёқ ости қилингани, бир маҳаллий ҳудуд аҳолиси қиличдан ўтказилганидан кейин каллалардан бир неча тўда ҳосил этилгани, бир калла тўдасининг олдида турган отлик, азбаройи унинг баландлигидан, ортидаги тўдани кўролмагани, кушталардан бунёд бўлган пушталарнинг бир неча ўринда қофия сифатида келтирилиши сўнгги уч аср мобайнида давлатчилик даражаси ва савияси тушиб кетганига яққол мисолдир.

*Уюлуб таҳ-батаҳ ҳар сори кушта,
Аён бир дамда бўлди неча пушта...
Кесилган дашт аро ҳар сори бошлар,
Ётиб андоққи, водий ичра тошлар.
Уюлгон кушталардур кўх монанд
Вале кўҳеки бўлғай кўкка пайванд.*

Мана, Орол атрофидаги жанг ниҳояси тасвири:

*Биров масти жоми шаҳодат бўлуб,
Биров мужриму бесаодат ўлуб.
Кесук бошниким от аёғи уруб,
Магар гўю чавгон ўюнун қуруб.
Ётиб жамъ ҳар гўшада кушталар,
Аён айлаб ул дашт аро пушталар.*

Тинч аҳолининг тирикчилик ашёлариғача талаб олинishi мана бу манзараларда ҳаққоний тасвирланган: "Шанба кечаси ёвмут баҳодирларидин Саидниёз ушоқ ва Шайхнафас баҳодир бошлиқ икки юз киши ва ўзбак йигитларидин Холниёз юзбоши бошлиқ кўп оломон пиёдалаб, кемаларга миниб, монанди дабур Жайхун сатҳидин убур қилиб, тиғи жалодатни ниёми интиқомдин чиқариб, аъдо черикига шабихун уруб, қатл ва кашишга андоқ иштиғол кўргуздиларким, йигирма-ўттиз киши Маллабек додхоҳ бошлиқ қатлға етқуруб, кўб чодир ва қилич, байдақ, салла, кўрфа, лўлатакя, жома ва ўзга ашёи беинтиҳони кўтара олғонча ўлжа қилиб, даргоҳи давлатинтибоҳ мулозиматиға етдилар".

Асарнинг шундай қонли воқеалар акс этган саҳифаларини ўқиётганда, сурункали ва даҳшатли хунрезлик манзараларидан одам сесканиб, ваҳимага тушиб кетади, тинч-осойишта, озод Ватан қўйнида, тамаддун асрида яшаётганига шукрона келтиради. Маҳаллийчилик, майда низолар миллат-

ни инқирозга элтувчи иллат, хавфсизликка таҳдид эканига яна бир бор ишонч ҳосил қилади.

Мунис маҳаллий урушларни фақат муаррих сифатида кузатиш билан чекланмайди, балки муҳорабаларни тасвирлар экан, зафар ва мағлубият сабаблари ҳақида ҳарб назариясига оид таҳлил юритади ва хулоса чиқаради. Масалан, у бир мағлубият боисини бундай таҳлил этади: "Ҳикмат беш амредурким, боиси шикаст ва асбоби ҳазиматдур. Аввал улким, саркардалар черик забтидин бепарволиғ қилиб, назм ва насақ сариштасин кўлидин бермак. Иккинчи, уруш қизғонда сустлиқ қилмоқ. Учунчи, душман сипоҳи билкулли мустасил бўлмай, черик аҳли ғанойимға талашмоқ. Тўртунчи, корзор ҳангомида бесаботлиғ қилмоқ, хоҳ хавф юзидин, хоҳ тадбир жиҳатидин. Бешинчи, раъб ва ҳарос истилоси ва мунҳазимлар хижолатидин хони мағфурнинг мулозиматиға боро олмай игроққа бориб, ул ҳазрат муонидларни мустасил қилиб қойтурда истиқбол қилиб, мулозиматға еттилар".

Баъзан бозор иқтисодиётининг қийинчиликларидан нолиб қоламиз, сабримиз чидамайди, иродамиз бўшлиқ қилади. Асарнинг бир неча ўрнида тарихда юз берган қаҳатчилик, қурғоқчилик йиллари тасвирланган. Унда айтилишича, озиқ-овқат тугагач, оч қолган одамлар ҳатто шарият ҳаром қилган нарсаларни ейишга ҳам мажбур бўлган. Бундан ҳам баттари, одам одамга ўлжа сифатида қараш даражасига етади. Шундай вазиятлар ниҳоясида, тарихчи сув келиб, экин-тикин ҳосилга киргани, мўл-кўл ҳосил кўтарилиб, тўқ-фаровон турмуш вужудга келганини кўтаринки руҳда, шукроналик туйғулари билан баён этади. Тарихнинг бундай сабоқлари, чиндан-да инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини тоблаб мустаҳкамлайди. Айнан шундай ўринларда "Фирдавс ул-иқбол" катта тарбиявий аҳамият касб этади.

Муаррихлар тарихий воқеалар тасвири силсиласида ҳукмдорга итоат этмаган, саркаш ва зулмпеша баъзи маҳаллий тўралар фаолиятдан ижтимоий-фалсафий сабоқ чиқариб, уларнинг таназзули илдизини ҳам очиб беради. Орол волийси Тўрамурод сўфи саркашлиқ қилиб, мамлакат яхлитлигига путур етказди. Натижада, ўзи жазолангани

камдек, полизида етилиб турган ҳосил ҳам поймол этилади.

"Фирдавс ул-иқбол"да ижтимоий ҳаёт лавҳалари баёни билан бирга бани одам учун яшаш муҳити ҳисобланган табиат мавзуга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Диёримиз табиатининг гўзал манзаралари, қуш овининг дилкаш саргузаштлари жуда мароқли тасвирланган. Замондошимиз Орол денгизининг азалий қирғоқларидан ўнлаб чақирим ортга чекиниб, қамишзор ва шўрхок чўлга айланган бугунги манзарасини билади, холос. Асарда Оролнинг икки аср аввалги ҳолати — тўлиб, мавжланиб турган кўм-кўк денгиз, мусаффо сув остида ғужғон ўйнаган турфа балиқлар, улар устида чарх уриб учаётган қушлар манзараси жуда ажойиб тасвирланган. Оролнинг ўзигина эмас, балки худудидаги ижтимоий-табиий тасвирга ҳам алоҳида эътибор қаратилган:

*Кўллар анга ғояти андозасиз,
Кўрунубон ўйлаки ахзар тенгиз.
Зоҳир этиб мавжлар, эсгаҳ шамол,
Аҳли ғазаб жабҳасида чин мисол.
Онда қамишлар кўкариб найзавор,
Ўйлаки, қолин сипаҳи найзадор.
Аҳли Орол ғўли биёбон каби,
Ғўли биёбон дема, ҳайвон каби.
Маскан этиб бўйла биёбон аро,
Сайр қилиб хори мўғилон аро.
Не кишилиқ шахсиға ҳамроҳ ўлуб,
Не адабу расмдин огоҳ ўлуб.
Бешалари бирла қамишлар аро,
Гарчи музир жонвар эрди тўло.
Лек ниҳоятсиз ўлуб ошкор,
Ҳар сифату ранеда сайду шикор.
Қирғовули чунки учуб ҳар сори,
Кўкни тутуб мисли малах лашкари.*

Асардан ўзбек диёрининг ўша даврлардаги табиат олами, Орол денгизининг экологик ҳолати тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Денгизда одамлар катта-катта тижорат кемаларида сайру саёҳат қилиб юрган. Баъзан эса шу улкан кемалар, қишда денгиз суви бирдан қаттиқ музлаши оқибатида, ўз жойида тақа-тақ тўхтаб, қотиб қолган. Кема токи баҳор келиб, муз эригунича ўша жойда тураверган.

Баъзан Орол жангоҳга ҳам айланган. Муз устидаги жанглар шундай шиддат билан

кечганки, жангчилар остидаги отлар тақаси музга ишқаланишидан чақин чаққандек олов сачраган.

Муаррихлар ёзишича, Хоразм хонлари овни яхши кўрган. Бу уларнинг кўнгилочар машғулоти бўлган. Хонликнинг ҳайвон ва паррандаларга бой табиати катта ов сайилларига имкон берган. Шу боисдан асарда ов тасвири кўп учрайди. Муаррихлар ов манзараси орқали ўлканинг ранг-баранг қушлар ва ҳайвонот дунёси ҳақида ҳам маълумот беради. Қўйидаги парчада кўҳна Кот қалъаси теварагидаги ҳайвонот дунёси ва ов манзараси кўз ўнгимизда намоён бўлади:

*Харгўшлар анда чобуку тез,
Ҳар бута тубидин айлабон хез.
Жайранлари хез урарда чолок,
Сочиб кўзига хаёлнинг хок.
Дуррожлари учуб ҳавога,
Эл кўзини боқтуруб сомоға.
Хушранг тазарвлар очиб пар,
Товусға ҳайъат ичра ҳамсар...
Ов олмоқ онингдек ўлди комил,
Фурсат йўқ эди қилурға бисмил.*

Муаллифларнинг тасвир услуби ҳам ўзига хос. Улар ўзбек мумтоз насрининг анъанавий услубини мукамал ўзлаштирган ва асарини шу услубда яратган. Бу сажланган наср бўлиб, форсий-арабий сўз ҳамда бирикмалар билан омукта мумтоз адабий тил услубидир. Андоза умумий бўлса-да, барча хоразмлик тарихчилар услуби айнан бир хил хусусиятга эга эмас. Хоразм мумтоз тарихчилиқ мактабининг йирик вакиллари ажратиб олиб қаралса, Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёний ҳақида алоҳида тўхталиш зарур бўлади. Бу тўрт улкан муаррихдан кейинги учтаси ўз ижодида мумтоз, анъанавий, расмий тарихнавислик услубини маҳкам тутган ва барқарор сақлаган. Чунки уларнинг учаласи ҳам расмий сарой, демакки, давлат тарихчиси эди. Ушбу ижодкорлар, тарихчи бўлгани боис ҳам, анъанавий тарихнавислик андозасидан чекинмасликни ўз бурчи деб билган. Бу уч муаррих орасида Шермуҳаммад Мунис услуби жуда мураккаблиги билан ажралиб туради. У кўп ўринларда фикрни ўзбекча баён этиш имконияти мавжуд бўлган ҳолда ҳам форс-

ча, айниқса, арабча сўз-ибораларни фаол қўллайди. Масалан, "Ярим кечада элга хабар еткурди", демайди-да, "Нисф ул-лайлда элга хабар еткурди", дейди. "Қочаётган душман" ўрнига "аъдойи гурезпо" иборасини ишлатади. У илоҳиёт билан боғлиқ диний жумла тузилишлари ва қолиплаган арабий андозалардан унумли фойдаланади. Деярли ҳар бир воқеа, ҳодиса ёхуд ҳаётий вазиятни ояти карима, ҳадиси шариф ёки диний-исломий ҳикмат билан осонгина асослашга муваффақ бўлади. Бу Муниснинг ислом маърифатини мукаммал ўзлаштирган улкан диний аллома бўлганидан ҳам далолат беради. Умуман, унинг тарихнавислик услуби мураккаб, вазмин, салобатли насрий услубдир.

Муҳаммадризо Огаҳий "Фирдавс ул-иқбол"нинг яқунловчи қисмларинигина ёзган бўлишига қарамай, унинг услуби нисбатан энгиллиги, соддалиги, арабий тил бойликларидан холироқ экани билан ажралиб туради.

Маълумки, мумтоз тарихнавислигимизда тарихий асарлар наср ва назм омукталигида яратилган. "Фирдавс ул-иқбол" мутолаасида Мунис ва Огаҳийнинг шоир сифатидаги истеъдоди муаррих сифатидаги салоҳиятидан юқори туришини сезиш қийин эмас. Улар назмга ўтиши билан, қафасдан қутулган қушдек, илҳом қанотида парвоз қилади. Одатда, кенг миқёсдаги адабиёт мухлислари шеърдан кўра, насрни ўқиб тушуниши осон кечади. Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарларида эса насрий қисмлардан кўра, шеърларни ўқиб тушуниш ўнғай, бундан киши ҳузурланади, завқланади. Бундай шеърий парчалар тарихий насрни безайди, ундаги тафсилотларни бадиий шарҳлайди, тўлдиради, асарга бадиий қувват беради. Муаррих ва айни чоқда китобхонга лирик чекиниш имкониятини яратади.

"Фирдавс ул-иқбол" нафақат тарихий-бадиий ва адабий, балки қомусий асар ҳамдир. Бу асар она тилимиз тарихи ва халқимиз шеваларини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам нодир манбадир. Унда филологик тадқиқотларга манба бўлгулик маълумотлар бисёр. Бир қанча ноёб этимологик маълумотлар асарда ўта ихчам ва содда ифодаланган. Масалан: "Мўғул тилида қуёвни кўрагон дерлар", "Нўён мўғул луғатида "амир ул-умаро" демек бўлур" ва ҳоказо.

Солномада ўзбек халқининг миллий урф-удумлари, санъати ва спортга оид жонли ҳаётий лавҳалар манзараси ҳам ўта мафтункор. Масалан, Огаҳий тўйдаги кураш мусобақасини қуйидагича тасвирлайди: "Филҳол қўхшуқуқ паҳлавонлар ва қоплоннишон зўргарлар чусту чобуклик била маърака ўртасиға чиқиб, икки кўхи чарх намудор бир-бириға қотишғудек ва ё икки дарёйи заххор бир-бириға қотишғондек, икки ҳизабр ҳайбат паҳлавон юз минг ҳиялу амал била бир-бириға ёпишиб, изхори зўр қилиб, ошубу шўрни фалаки барин қулоқиға еткурдилар. Ногоҳ бахт бозусининг нируси бириға даст бериб, яна бирин ер устиға андоқ урдиким, тамошобинлар алоласин авжи сипехрдин ошурди".

Солномада камдан-кам учрайдиган, феноменал қобилиятга эга кишилар ҳақида қизиқарли маълумотлар мавжуд: "...Ул асирлардин бири Эсан Қобил ибн Жонпўлодий эрди. Ул бағоят тезназар ва дурбин йигит эрдиким, ўзбак андоқ кишини "қироға" дерлар. Манқулдурким, ул бир кунлик йўлдин ва баъзи дебдурларким, икки кунлик йўлдин кишини кўриб, тўн ва отининг қайси рангда эрканин англлар эрди. Жонмурод иноқ Бухородин Манғитға келурда ул анга мулозим ва мусоҳиб эрди. Бир кун чоштгоҳда дедиким: "Бир тева минган киши кўринурким, азви бу тарафгадур". Жонмурод иноқ сўрдиким: "Анга қачон йўлуқурмиз?" Ул дедиким: "Тонгла". Бу чоғда онинг ойтғониға мувофиқ сўнгги чоштгоҳда онга мулоқий бўлдилар. Байт:

*Зиҳи басорати комилки, очса мадди нигоҳ,
Хаёл етмагудек ер бўлур мушоҳадагоҳ".*

Хуллас, "Фирдавс ул-иқбол" нашри тимсолида ўзбек халқи хотирасининг катта қисмига қайта жон бахш этилади. Бу асар ўзбек миллий маънавияти истиқболи учун умидбахш имкониятлар яратади. Ундан миллий тарихни янгича илмий тадқиқ этиш ва ўқитиш, тарихий-бадиий асарлар, кўп қисмли тарихий-бадиий фильмлар яратишда самарали фойдаланиш мумкин. Шунингдек, ушбу асарда Хоразм адабий муҳити ҳақидаги билимларни тўлдириш, Мунис ва Огаҳийнинг ижод қирраларига доир тадқиқотларни такомиллаштириш имкониятлари ҳам мижассам.

Абду НАБИ

BESHOVLOQLAR

* * *

Сиқилмадинг,
Чил-чил
Синдинг,
Кўнгил...
Хайрият!

* * *

Ришват
Нима,
Билмайсиз-а?
Раҳмат,
Қўлларим!

* * *

Бунча
Яхши
Кўрмасанг
Мени,
Ҳаловат?

* * *

Намунча
Ширин
Бўлмаса
Жонинг,
Жон?

* * *

Юришларинг
Бунча
Там-там
Бўлмаса,
Тама!

* * *

Унинг
Ёлгонидан
Ёлгон-да,
Ёпирай,
Дерди.

* * *

Жўжабирдай
Жоним-а,
Жўжаларинг
Ким
Еди?

* * *

Ёмғир,
Ростми,
Қайтасанми
Яна...
Булуғга?!

* * *

Бошдан
Оёғим
Бошдан
Оёгингга...
Айланмади-да...

* * *

Бир
Кўришмаймизми,
Омад,
Тил
Топишармидик...

Шодликларим
Пойига
Кўдим,
Дардларимни
Мен.

Товусдай
Товланса-да,
Товуқчалик
Таровати
Йўқ.

Ошиқиб
Кетди
Унга
Ошиққан
Манзиллар.

Ўз
Йигисин
Кулдира
Оларди-я
Ҳоживой...

Иссиқ
Эди
Бари,
Истарадан
Таиқари.

Узо-оқ
Турди
Иймон
Остонада
Ийманиб.

Ушоққина
Бўлса-да
Ушизогинга
Йўлдош
Қил!

Шунчалар
Ҳам
Юраксизмизми,
А?..
Юрагим?!

Аррани
Одамлар
Тортади...
Жабрини —
Дарахтлар.

Машиққат
Ҳам
Қадрдон
Бўнкетаркан,
Тортаверсанг.

Жилга,
Бахтлисан-а?
Дабингда
Ўлтирар
Гүлюз.

Алафчалик
Бўлмамдим,
Уна
Олмамдим...
Оёқларингдан.

Шошилмасанг-чи,
Жилга,
Уммонга-да
Қуйиласан,
Қуюлсанг.

Шеърим,
Келсанг,
Келажинг
Билан
Кел

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Мансурхон ТОИРОВ

QUYOSH OTA YURTDAN CHIQADI

Энг қисқа йўл ҳар доим ҳам энг тўғри йўл бўлавермайди.

* * *

Бирорта ҳам чўнтаги тешик бой кўрмадим.

* * *

Иблис кибрга кетгунича оламда фақат яхшилик қойим эди. Демак, кибр ёмонлик асосидир.

* * *

Менга қуёшнинг доимо нур сочиб турганидан кўра, баҳордаги каби гоҳ булут ортига яшириниб, гоҳо мўралагани кўпроқ ёқади.

* * *

Архимед жаҳонгир бўлмоқ учун Искандар каби сарсон-саргардон олам кезмаган.

* * *

Тўнка ҳам ахир бир кун чирийди, йўқ бўлади ва одамлар ундан қутулади.

* * *

Дўст кирган уйга душман ҳам киради.

* * *

Изгириннинг совуғи суякка, турқнинг совуғи юракка етиб боради.

* * *

Пул ҳаром дейдиганларнинг аксари уни бошига қўйиб ётади.

* * *

Барча жонзотларнинг нимасидир одамзодда акс этган.

* * *

Гурунгни қиздирмоқ учун юз доно камлик, бир аҳмоқ кўплик қилади.

* * *

Яхши ҳамроҳ манзилга элтар, ёмони — файласуф этар.

* * *

Ёзиш учун қоғоз-қаламнинг ўзигина кифоя эмас.

* * *

*Душман орттириш осон, дўст топиш қийин. Шундай экан, уйинг тўрини
дўстингга бер.*

* * *

*Ҳақиқий эрк ёввойи ҳайвонлару ҳашоратлардадир. Агарда шуни демократия
десак, бундай демократия менга керак эмас.*

* * *

Гавҳарни топган эмас, гавҳарнинг ўзи азиз.

* * *

Йўлга чиққанда тоғ чўққилари эмас, жарликлари хавфли.

* * *

*Табиатнинг нақадар гўзал эканини ҳис қилиш учун унга маъмуқасига етиши-
ган ошиқ кўзи билан боқинг.*

* * *

Қуёш шарқдан эмас, ота юртдан чиқади.

* * *

Қилинган яхшиликни ҳадеб сувга ташлайвериш кишига алам қилади.

* * *

Муҳаббат қучоққа сизмайди.

* * *

*Ажаб, қанчадан-қанча табиблар бу оламни ўзи даволаётган беморлардан
аввал тарк этади.*

* * *

Барча бойлик Ернинг қаъридадир. Дўзах ҳам ўша ерда дейишади.

HAZILOMUZ HIKMATLAR

Опера чоғи “қани, чопдик”, дея ария куйланса-ю, сахнада ҳеч ким югурмаса, баъзи калтафаҳмлар пиқ-пиқ кулишдан ўзини тиёлмайди. Ваҳоланки, чопаёт-ганларни кўраман деган одам югуриш майдончасига боради.

Жорж Баланчин, америкалик балетмейстер

* * *

Ҳозир биз тараққиётга ишонмай қўйганмиз — шунинг ўзи тараққиёт эмасми?!

Хорхе Луис Борхес, аргентиналик ёзувчи

* * *

Қамоқхона — жой озлигига вақт кўплиги билан товон тўланадиган жой.

Иосиф Бродский, рус шоири

* * *

Мен пакки ўйнаб ўтириб, бармоғимни кесиб олсам — трагедия. Сиз копқоксиз канализация ўрасига тушиб кетиб, бўйнингизни синдириб олсангиз — комедия.

Мел Брукс, америкалик кинорежиссёр

* * *

Эрта тонгда оқилона режалар тузаман-у, кун бўйи аҳмоқона ишлар қилиб юраман.

* * *

У — фидойи ватанпарвар, олижаноб инсон, самимий дўст... Агар у мархумлар сафига қўшилган бўлса, бу — айна ҳақиқат.

Вольтер, француз маърифатпарвари

* * *

Файласуфлар жавобини тинглаб ўтириб, берган саволингга ҳам тушунмай қоласан киши.

* * *

Ғалабанинг отаси — мингта, мағлубият эса — ҳамиша сағир...

Людовик XIV, Франция қироли

* * *

Гирт бекорчи одам вақтини, одатда, вақти зиқ киши ҳузурда ўтказди.

Рене Клер, француз кинорежиссёри

* * *

Телевидение одамнинг ақлини пешлайди. Мен телевизорни ёқиб, қўшни хонага чиқаман-да, китобга мук тушаман.

* * *

Бобо бўлиб қолганим-ку мени ташвишга солмайди, лекин момо билан ҳаёт кечираётганим чатоқ-да...

Граучо Маркс, америкалик комик актёр

* * *

Ҳеч вақт ўзингизни маломат қила кўрманг. Унда дўстларни нега яратиб қўйибди?!

Проспер Мериме, француз ёзувчиси

* * *

Соғ-саломат юрганим ва узоқ умр кўрганим сабаби шуки, на тамаки, на арақ ва на аёл зотига... ўн ёшга киргунимча қайрилиб ҳам қарамадим.

Жорж Мур, ирландиялик ёзувчи

* * *

Аслаҳага ўн доллар сарфлагандан кўра матбуотга бир доллар сарфлаган афзал. Чунки курул ҳеч қачон “тил”га кирмаслиги мумкин, матбуотнинг эса эртаю кеч чакаги тинмайди.

Ричард Никсон, АҚШ президенти

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР тайёрлади.

INSON — BUYUK KITOB

Eshqobil SHUKUR mutolaa qiladi

МАХЛУҚДАН МАЛАК КАШФ ЭТИШ СИРЛАРИ

Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2002.

Инсон нима? Бу саволга Ҳаким Термизий “Инсон қисқа бир заифлик ва узун бир даъводир”, деб жавоб берган. Айни шу қисқагина заифлик ва узун бир даъвонинг ичида не-не тарихлар кечади, не-не оламлар яшайди. Азизиддин Насафий урғу берганидек, “Одам — кичик оламдир”. Шундай экан, шу кичик оламнинг катта олам билан ўта нозик ва мураккаб муносабатларида борлиқ ҳақиқати яширинган бўлади. Бу ҳақиқатни фақат руҳий оламдан топиш мумкин.

Инсон нима? Бу мураккаб мавжудот қайдан келиб, қаён кетмоқда? Унинг тафаккуридаги ғужғон фикрларнинг қисмати не? Қалбидаги турфа туйғуларнинг-чи? Ҳамма шу саволларга жавоб излайди.

Жалолоддин Румий “Оллоҳ таоло инсонни олим қилиб яратгани учун инсон ўз борлигининг устурлобиди вақти-вақти билан Тангри тажаллисини ва беназир гўзаллигини порлоқ бир ҳолда кўради. Бу жамол мазкур кўзгуни ҳеч қачон тарк этмайди”, деган. Демак, руҳий борлиқни Тангри тажаллиси ҳеч қачон тарк этмаслиги инсон учун нажот ва ҳикматдир, яъни одам ҳар қандай ҳалокат ва офат гирдобидан руҳий борлиғидаги ҳақиқат нури ёрдамида қутула олади. Эҳтимол, Достоевский “Оламни гўзаллик қутқаради”, деганда Румий таъкидлаган Оллоҳ тажаллисини назарда тутгандир. Чунки оламдаги барча гўзал нарсаларда Тангри нури тажассум эканини тасаввуф илми мудом таъкидлаб келган ва бу қараш ҳозирги замон жаҳон адабиётида ҳам турли шаклларда намоён бўляпти. Дейлик, Пауло Коэльо “Алхимик” романида “Дунё худонинг бир қисмидир”, дейди ва инсоннинг руҳий борлиғи бутун коинот қалби би-

лан чамбарчас боғланиб кетганини исботлашга ҳаракат қилади. Бу фикр Насафийнинг катта олам билан кичик олам (яъни инсон) муносабатлари ҳақидаги рисоласида айтилган. Козльо ёзади: “Сен нимани чин дилингдан ният қилсанг, бу ният коинот қалбида пайдо бўлади ва тилагининг рўёбга чиқишида бутун коинот ёрдам беради”. Насафий ҳам катта оламдаги ҳамма нарса кичик оламда акс этишини таъкидлайди. “Алхимик” романининг композицион қурилиши Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асари билан деярли бир хил. Роман қахрамони Сантьяго тушида кўрган хазинани излаб қанча йўллар босади, олам кезади, оқибатда эса бу хазина ўз уйи остонасида экани маълум бўлади. Энди Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”идаги Семурғни излаб олиш йўлга тушган 33 қушни эсланг. Бу қушлар ҳам қанча машаққатли йўл босиб, олам кезиб, оқибатда Семурғ ўзлари эканини билиб олади. Луис Борхес ҳам “Муттасимга яқинлашув” деган машҳур ҳикоясини “Мантиқ ут-тайр” таъсирида ёзганини эътироф этган. Бугун жаҳон адабиётининг янгича негиздаги интилишлари, инсонни бадиий кашф этиш борасида илгари сураётган ғоялари, тақлиф қилаётган рамзлари кўпроқ Шарқ бадиий тафаккури тамойилларига асосланмоқда.

Одамзод пайдо бўлибдики, ўзини кашф этишга интилади. Лекин ҳар қанча уринса-да, бунинг охирига етолмайди. Одам — ўзига ўзи жумбоқ. Неча минг йиллардирки, у ўзини ўрганади, бироқ коинотга нигоҳ тиккан ёш астроном каби буюк сир у синоатлар қаршисида гунгу лол қолаверади. У сирини ҳеч қачон англаб етолмаслигини билса-да, барибир ўзини кашф этишга уринаверади.

Жалолиддин Румий айтади: “Инсон — буюк мўъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди”. Бу одам ичидаги ёзувларни бутунлай ўқий олмайди, дегани эмас. У маълум қисмларнигина ўқишга муваффақ бўлади, холос.

Ҳақиқатан, инсон олами — ғаройиб олам, бу оламнинг асоси ҳам, оқибати ҳам руҳий борлиқдир. Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) айтгани каби, “Бу жасад, бу тан бамисоли қушлар учун қафас ёхуд ҳайвонлар учун оғилхонадир”. Инсоннинг ботинида фариштасифат қушлар ҳам, йиртқич махлуқлар ҳам яшаётгандир, эҳтимол. Унда нима қилиш керак? Одам қайси йўлдан боради? Унинг йўли махлуқ йўлими ё малак йўлими? Ёки шу икки йўл ўртаси — учинчи бир йўл борми?

Румий инсоннинг руҳий борлиғидаги энг порлоқ асосларни кўради ва уларни юзага чиқариш учун курашади. У инсондан инсонийликни, руҳий тирикликни излайди, қалбнинг қудратини улуғлайди. Махлуқдан малак кашф этишни мақсад қилади. Дарҳақиқат, одам тубанлашса, ҳайвондан минг карра ёмон тубанлашади, юксалса — малаклардан-да баландлашади. Румий эса, инсонни юксак маъволарда кўришни орзу қилади. Шунинг учун у “Малак билими билан, ҳайвон эса билимсизлиги билан қутулади. Бани Одам шу иккаласи ўртасида аросатда қолади”, деб қаттиқ куйинади. Инсонни ўзидан қутқариш, унинг ичидаги нурни зулматдан ҳимоя қилиб, парваришlash мутафаккирнинг асосий мақсади эди. Чунки инсон учун ҳар қадамда хатар бор. Ҳаким Термизий айтганидай, у шайтоннинг боласи — Ҳанносни пишириб еб, Иблисни ўз ичига киритиб қўйган. Шундан бери Иблис унинг қонида юради. Ҳар лаҳзада уни эзгуликдан чалғитишга, ёмон йўлларга киришга ундайди, васвасага солади. XII аср шоири Аҳмад Ясавий Иблисни нафс тимсолида кўриб, “Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд”, деб васият этса, XX аср шоири Шавкат Раҳмон “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!” деб жасоратга даъват қилади. Дарҳақиқат, дунёнинг барча мутафаккирлари инсон тийнатида ички душман мавжудлигини ва у ҳамиша унинг қалбига хуруж қилиб туришини айтиб ўтган. Бироқ инсоннинг халоскори ҳам ичида. Буни Румий жуда яхши тушунтирган: “Вужуд ҳам Марям кабидир. Ҳар биримизнинг ичимизда Исомиз бор. Бизда ҳам Марямдаги каби дард пайдо бўлса, Исомиз туғилади. Агарки дард бўлмаса, у ўз кел-

ган йўлидан қайтиб кетади, оқибатда биз ҳам ундан фойдаланмоқдан маҳрум бўламиз”. У инсонни ҳалокатга маҳкум деб ҳисобламайди. Агар одам ботқоққа ботиб қолган бўлса-да, унинг учун ҳар қадамда, ҳар лаҳзада нажот бор, қолаверса, бу ҳолдан қутқарувчи куч узокда эмас, унинг ичидадир.

“101 Дзен тарихи”да ғаройиб бир ривоят бор. Бир итни ҳамма томони ойнадан иборат бўлган хонага қамайдилар. Ит ойналардаги ўз аксларига қараб тинимсиз ҳуравериб, ташланавериб, эрталабгача ўлиб қолади. Нақадар теран маъно бор бу ривоятда. Аслида у ит ҳақида эмас, бир-бири билан жанжалу низога бораётган, бир-бирига чоҳ қазийтган одамлар ҳақида, яъни бошқа биров билан уришаётган одам аслида кўзгудаги ўз акси билан уришяпти, бошқа бировга фитна қилаётган одам ўз аксига фитна қияпти, бошқа бировга ташланаётган одам ойнадаги ўз аксига ташланяпти. Бу фалсафа Румийда куйидагича ифодаланади: “Инсон ўз каллигидан ва чипқонидан ирганмас. У ярали кўлини бемалол овқатга узатади, ҳатто ялайди... Аммо бировнинг кўлида майда яра ё чипқон кўрса, бас, овқат ейишдан тўхтайти, жирканади. Инсондаги ёмон феъллар ҳам каллар ва чипқонларга ўхшайди. Узида бўлса, ҳеч ирганмайди, ўзада бўлса, жирканади, нафрат этади. Пайғамбар алайҳиссалом “Мўмин мўминнинг ойнасидир”, дея буюради. Бу кофир кофирнинг ойнаси бўлмайди дегани эмас. Унинг ойнаси бор эди, фақат у бундан ғофилдир”. Демак, бировнинг ёмон феъллини кўриб турган бўлсам, бу иллат ўзимники эмасмикан, деб мулоҳаза қилиб кўришим керак. Одам ўзини билиши жуда қийин. У ўз ичида кечаётган мураккаб кечинмаларни англай олмай қийналади, вужудидан ташқарига чиқиб, ўз-ўзини кузата олмайди. Қусурлари нимада эканини билмайди. Алқисса, у ўзгаларга қараб, ўз-ўзини кузатиши ва тафтиш қилиши керак.

Инсон олами дунё билан қай даражада боғлангану илоҳиёт билан қай тарзда туташиб кетган? Бу буюк мўъжиза ўз ботинида нималарни яшириб ётибди? Коинот қанча мўъжизаларга бой бўлса, руҳий борлиқ ҳам шунча ғаройиботларга тўладир. Румий айтади: “Инсоннинг ичи ҳуррият оламидир!” Демак, неки изласак, одамнинг ботинидан топамиз. Лекин инсон ўз ичидан беҳабар. Бугун чекка қишлоқда яшаётган чўпон дунёнинг нариги буржида, Антарктидада нима бўлаётганини бир зумда билади, бироқ ўз руҳида нималар кечаётганидан воқиф эмас. Руҳ маъно билан қудратлидир. Аммо маъно оламига яқинлашиш, унга кириб бориш ўз-ўзидан содир бўлмайди. Бу тадбир қалб меҳнатини, фикр меҳнатини, изтироб ва илҳом меҳнатини талаб қилади. Табиийки, бундай талаблар одамга кўпинча ёқмайди. Чунки одам енгил нарсаларга ўч бўлади. Дейлик, ҳозирги вақтда одамларга Румийни, Навоийни, Толстой ё Достоевскийни ўқишдан кўра турли сериалларни кўриш маъқул тушади. Кўпчиган томошалар одамдан фикр меҳнатини сўрамайди.

Аслида, қалб ва фикр меҳнати ерни қўлда ағдариб, шудгор қилиб, экин экишдай гап. Олма пиш, оғзимга туш, деб икки минг йил осмонга қараб ётсангиз ҳам, ҳосил ололмай-сиз. Фикр меҳнатининг ҳосилини олганларнинг ҳикматини биладилар. Румий бу ҳолни куйидагича тушунтиради: “Маънога юзланишни инсон дастлаб унчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жараён суратда аксинча кечади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик кўп бўлганинг сари ундан шунчалик тез совиб борасан. Қуръоннинг сурати қайда-ю, маъноси қайда? Худди шундай — инсонга боқ. Агар инсон суратидаги маъно кетса, жасади қолади. Жасадни эса ҳеч ким ушлаб турмайди, уни тезда кўмадилар”.

Ҳаётда маъно оламига юзланиш жараёни бўлгани каби маъносизлик оламига юзланиш жараёни ҳам бор. Агар тирик юрган одамдан маъно кетса, у тирик мурда бўлиб қолади. Коэльо айтганидай, “Бу гавданинг ичида бир маҳаллар инсон бор эди”.

Румий айтади: “Икки нарсага кулгим қистайди: бири — занжининг бармоқлари учини қорага бўяши, бири — кўрнинг ташқарини томоша қилмоқ ниятида бошини деразадан чиқариши. Улар ҳам шуларга ўхшайдилар. Ич кўзлари кўр бўлгани ҳолда вужуд деразасидан бошларини ташқарига чиқарадилар”.

Маъно оламига юзланиш инсонга унинг ботинидаги янги оламларни очиб юборади.

БИТТА СЎЗДАН ИБОРАТ ДОСТОН

Алишер Навоий. Муножот. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашиёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

“Муножот” — шоирнинг ҳаёти давомида эришган барча фалсафий хулосалари қаймоғи. Бу асар Шарқ маънавияти тарихида сўз санъатининг нодир намуналаридан бири сифатида қад кўтарди. Унда даҳо қалбнинг Яратганга илтижолари, арзи ҳоли, ниҳоятда нозик ва беҳад юксак туйғулари, инсон ва илоҳиёт ҳақидаги мулоҳазалари намоён бўлади.

Адабиётда руҳий кўтариллиш деган гап бор. Навоийнинг “Муножот”ида айна шу юксалишга гувоҳ бўласиз. Асарда ишлатилган мингга яқин сўз гўёки бир нафасда айтилгандай. Лотин Америкаси ёзувчиси Борхес “Мен бошқа оламда биттагина сўздан иборат бутун бошли достонни кўрдим”, дейди. Навоийнинг “Муножот”ини Борхеснинг шу ташбеҳига қийёслаш мумкин. Унда мингга яқин сўз яхлит — “Муножот” деган ягона сўзга айланади ва ўқувчи асарни бутун борлиғи ва ҳикмати билан намоён бўлган битта сўздек қабул қилади.

“Муножот”да Навоийнинг қалбини кўргандай, шоирнинг руҳи билан учрашгандай бўласиз. Зеро, бу қадар юксалиш буюк санъаткорлар ҳаётида ҳам доим содир бўлавермайди. Бу — руҳий ҳол ҳодисаси. Асар мутолааси жараёнида Навоий “Муножот”га етиб келгунича руҳият оламининг нечоғлиқ бепоён сарҳадларини босиб ўтганини илғаса бўлади. Шу боис ҳам мазкур асарни англамоққа катта тайёргарлик зарур.

“Муножот”да инсон қалби улуғланади, имони, муҳаббати шарафланади. Инсон ва илоҳ ўртасидаги муносабатлар нозик талқин этилади: “Илоҳи, иноятингга уммидворменким, гуноҳим беҳаддур ва раҳматингга сазоворменким, хатову саҳвум беададдур. Илоҳи, дарду ҳолимни ҳар кимга айтсам, рад қилса, сенга таважжух эткаймен ва агар сен рад қилсанг, неткаймен ва кимга кетгаймен?”

“Муножот”да Навоий ўз-ўзини жасорат билан тафтиш этади. Ҳақиқат олдида қалбини мардона очади. Ўрни келганда ҳеч аямасдан ўзини маломат қилади. Бу — фақат буюкларга хос хусусият. Лев Толстой “Иқрорнома”сида ўзини шу каби тафтиш этади, Бобур “Бобурнома”да шундай йўл тутди. Чунки улар ҳақиқатни ҳар нарсадан устун кўяди. Ҳаётини эзгулик ва имон йўлига бағишлаган Навоийнинг “Муножот”идаги мана бу нолаларга эътибор қилинг: “Илоҳи, ёмонлиғимдин агарчи кўп аламин бор, ғамхорим сен бўлсанг, не ғамим бор? Илоҳи, париузорларга мени девона қилдинг ва шамърухсорларга кўнглумни парвона қилдинг, бу сабаблардин расволиғ бирла оламга афсона қилдинг. Йигитлиғим бу навъ ҳам қатиг ўтти, ҳам ачиғ, қарилиғда юз қатла ўзумни ўлтурсам не асиғ? Илоҳи, агар афъолимга боқсам, уёт ўлтурур ва сенинг карамингни соғинсам, уммид танимга жон келтирур”.

“Муножот”да афсус ва надомат ҳам, фиғону фарёд ҳам бор. Лекин асарда бу ҳислар етакчилик қилмайди, балки умид ва ишонч туйғулари устуворлик касб этади. Гарчанд асар оҳанги ғамгин туюлса ҳам, уни ўқиётган одамнинг қалби умид ва ишончга тўлади, кўнгли ёришади, руҳи юксалади, фикри улғаяди.

Айтиб ўтилганидек, умрининг охириги йилларида ёзилган “Муножот”да Навоийнинг ҳаётий тажрибалари, сўнги хулосалари, якуний мулоҳазалари, бағоят теран руҳий кечинмалари яширинган. Шу жиҳати билан бу асар шоирнинг дунёга алвидосидай, абадиятга ассаломидай жаранглайди. Унинг ҳар бир сатрида Навоий қалби уриб туради, Навоий туйғулари яшайди.

Навоийшунос Суйима Ғаниева таъкидлаганидек, “Муножот”да Навоийнинг тили ўзининг бутун қудрати, ажиб нафосати ила намоён. Бу тил — тафаккур тили, ҳис-ҳаяжон тили. Шу боис у мусиқа каби дилларга ором бахш этади ҳам ғафлатдаги қалбларни жунбушга солади. Ҳар бир сўз, ҳар бир илтижо муаллифнинг руҳий ҳолатини очиб беришга хизмат қилади”.

КИТОБ ҲАМ ОДАМГА ЎХШАЙДИ

Шукур Х о л м и р з а е в. Сайланма. Уч жилдлик. Тошкент, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2003.

Қайдаки Шукур Холмирзаевнинг пушти муқовали сайланмасини кўрсам, худди қадрдон одамимни учратгандай ҳаяжонланаман. Ё тавба, китоб ҳам одамга ўхшар экан-да. Мутолаа қила бошласам, бу китоб Шукур Холмирзаевнинг ўзи-ку, дейман. Ё тавба, китоб ҳам одам экан-да.

Адибнинг ўзи амал қиладиган қатъий қоидалари бор эди. Шулардан мен билганларим қуйидагилар: “Нимани ёзсанг, васиятим деб ёз!” ёки “Мен ҳикоя эмас, ҳасратимни ёзаман!” ёки “Қандай ёзишни билиш муҳим, лекин нимани ёзишни билиш ундан ҳам муҳим”, ёки “Мен одамлар билан гаплашаётганимда ҳам ишлаётган бўламан”.

Сайланмага кирган ҳикоялар — Шукур Холмирзаевнинг дурдоналари, бизнинг дурдоналаримиз, адабиётимизнинг дурдоналари. Бу ҳикояларнинг ҳар бири васиятдай ёзилган, адиб қалбининг ҳасратини ифода этган; уларда қандай ёзиш ҳам, нимани ёзиш ҳам маромига етган.

Биринчи жилднинг биринчи ҳикояси “Нотаниш одам”дан биттагина мисол келтирай. Фақат, бу парчани ўқийётганингизда адибнинг тилига, тасвир услубига, сўзларни қандай ишлатишига эътибор қилишингизни сўрардим. “Овга бораётган эдим, ҳаво айнади. “Баҳор ҳавоси-да, бир севалаб ўтар”, деб кетавердим. Бироқ сал ўтмай ёмғир шундай куйиб бердики, бирпасда уст-бошим ҳўл бўлиб, баданимга ёпишиб қолди. Шунда турган еримдан икки юз қадамча нарида жар ва жарга тушаверишда овчилар, йўловчилар кўниб ўтадиган камарча борлиги ёдимга тушди. Жарга яқинлашим билан шувоқ иси аралаш тутун димоғимга урди. Камарга кирдим. Ўртада гулхан ёнар, четроқда оқчил чакмон кийган, ўртабўй киши эшагининг айилини бўшатарди”.

Бу аравани қуруқ олиб қочиш эмас. Бу — санъат! Аслида асардаги бир хатбоши ёзувчининг ким эканини — оддий маҳмадонами ё чинакам санъатқорми — намоён қилади-қўяди. Ҳолбуки, сўзбозларнинг юзтасини бир жойга тўпласангиз ҳам, ҳеч қачон бундай тасвирини чизиб беролмайди.

Китобхоннинг адабий диди деган тушунча миллий дид билан чамбарчас боғланиб кетади. Шунинг учун устоз адибларнинг ҳаммаси адабий дид учун курашган. Адабий дидга салбий таъсир кўрсатиш миллий дидни вайрон қилишгача олиб боради. Баъзи мулоим-хунук “ёзғувчи”лар эса бунинг адабий жиноят эканини билмайди ҳам.

Бу ҳикояларда адиб сўзни заргардай терган. Уларни насрдаги шеърдай ўқийсиз. Ҳикояларнинг сарлавҳаларидан ҳам шеър таъми келади, сўлим туйғуларнинг хуш бўйларини сезасиз: “Олис юлдузлар остида”, “Тикан орасидаги одам”, “Зов остида адашув”, “Шудринг тушган бедазор”, “Қуш тили”, “Кимсасиз ҳовли”, “Бодом қишда гуллади”.

Бу ҳикояларда ҳаёт бор, тирик одамлар бор. Улар ўз билганларича яшайди, пушти муқовали ажойиб китобнинг дашт ва далаларида истиқомат қилади. Ўтган асрнинг олтишинчи йилларидаги адабий анжуманларда баъзи “илғор” ёзувчилар адибга “Сизнинг қаҳрамонларингиз — ярқисиз қаҳрамонлар. Улар социалистик ҳаёт шиддатига бардош беролмай адабиётдан ўз-ўзидан чиқиб кетади, улар коммунистик ғояларни кўтаролмайди”, деб маломат қилган эди. Лекин адабиёт уларнинг эмас, Шукур Холмирзаевнинг қаҳрамонларини танлади. Чунки улар ясама роботлар эмас, тирик одамларнинг тимсоли эди.

Уч жилд ҳикоя — миллат адабиёти учун катта тухфа. Бундай хирмон кўтариш катта юкни охиригача тортолган адибларгагина насиб этади.

Мен бу ҳикояларнинг яна бир сирини сезганман. Уларни қайта-қайта ўқисангиз ҳам, барибир кун келиб соғинасиз. Уларда бадиий жозиба билан бирга юрагингизга жуда яқин нараса яширинган.

Ҳақиқий ҳикоянинг қонун-қоидаи, бадиий мезонлари романниқидан баланд бўлса баландки, кам эмас. Халқда “Тилла кичкина бўлади”, деган нақл бор. Романда икки гектар ерга уруғ сочасиз, унгани кўринади, унмагани сезилмайди. Ҳикояда эса бир сотих ерга уруғ сочасиз, ҳаммаси қўлнинг кафтидагидай кўриниб туради. Ҳосил эса, тонналар билан эмас, а с а р деган мезон билан ўлчанади.

Баъзида Нобель мукофотини олган дунёга машҳур адибларнинг ҳикояларини ўқиб қоламан. Албатта, улар орасида оламшумул истеъдод соҳиблари кўп. Ростини айтиш керак, Шукур Холмирзаевнинг ҳикоялари уларниқидан кам эмас, ҳатто баъзиларидан баланд ҳам. Худо ҳаққи, Шукур Холмирзаев — Шукур акамиз бўлгани учун бу фикрга келганим йўқ. Адабиёт бундай мулозаматларни ёмон кўради.

У умр бўйи тинимсиз ёзди. Ёзди! Ниҳоят, ҳаётининг сўнггида шундай эътироф қилди: “...мен бу ҳикояларнинг ҳар бирини дунё ҳикоячилигига бўйлаб ёзганман. Булар қандайдир синтез жавоҳирлар эди, уларнинг фазилати катта. Болам, бу жилдлар дунё адабиётида ҳам янгилик, бойлик, ҳали бу асарлар ўз кадрини топади”.

ЛАҲЗАГА ҚЎЙИЛГАН ҲАЙКАЛ

Денгиз япроқлари. Япон шеърятидан. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Бу шеърлар ҳақида гапириш қийин. Уларни ҳис этиш, англаш керак. Туйғуни тушунтириш, шарҳлаш севгини изоҳлашдай гап. Япон мумтоз шоирларининг шеърларини дуч келган вақтда ўқиб бўлмайди. Уларни руҳий тайёргарликсиз ўқишдан маъно йўқ. Бу шеърларда туйғу тушунтирилмайди, шарҳланмайди, изоҳланмайди, балки т а с в и р л а н а д и.

*Куз шамоли ҳуштагин чалар,
Англашингиз мумкин шеъримни,
Далада тунаган бўлсангиз агар.*

(Басё)

Далада тунаган одам ўзини табиатнинг бир қисми сифатида ҳис этади. У осмонни, ша- молни, юлдузларни, дарахтларни, тунни т а н и й д и. Шеърни таниш ҳарфларни танишдан эмас, табиатни танишдан бошланади.

*Қоронғи хонада ўтирар эдим,
Тўсатдан девордан чиқиб келдилар
Ҳассага суюнган отам ва онам.*

(Такубоку)

Нақадар дардли ҳолат, нақадар ғамгин манзара! Бу шеърларда бир лаҳзалик ҳолат ва туйғу тасвирланади. Лекин шу бир лаҳза абадиятга муҳрланади. Шунинг учун ҳам мутахас- сислар бу шоирларнинг ҳар бир шеърини “лаҳзага қўйилган ҳайкал” деб баҳолайди. Улар бир мўъжиза изидан юрган, уни ўрганган, тасвирлаган, унда кечадиган ҳар бир лаҳзани чин маънода я ш а б ў т г а н. Инсонга берилган бу мўъжиза — Қалб.

Айтишларича, Басё бир чўққининг пойида ҳафталаб ўтириб, уни томоша қилар экан. Бир неча ҳафтадан сўнг ўрнидан яна бир оз нари силжиб, чўққини бошқа томондан кузатар экан, бир неча ҳафтадан сўнг яна жойидан силжиб, яна бошқа томондан разм соларкан. Бир қарашда, ойлаб бир чўққига термилиб ўтириш бемаъни томошадай туюлар, лекин бу жара- ёнда шоир ўзини кашф қилиб борган, қалбини, туйғуларини кашф этган. Ҳали-ку бу чўққи экан, керак бўлса, битта майса мўъжизасини чинакам ҳис этган одам ўз қалбига йўл топади. Шу майса орқали у ўз ичига киради. Ўз қалбига йўл тополган одам Худо сари йўлни топади.

*Юксакда турган Будда
Бурнининг тешигидан
Учиб чиқди капалак.*

(Кобаяси Исса)

Бу мақолани ёзатуриб, негадир япон мумтоз шоирларининг шеърларидан қайта-қайта мисол келтиришни истадим. Эҳтимол, бу мўъжаз шеърларни ҳамма билишини хоҳлаганимдандир. Балки бу шеърлар ҳеч қандай тушунтириш ва изоҳларга эҳтиёж сезмаслигидандир. Улар шу даражада бутун ва мукамалки, тушунтиришларсиз тушунарли ва ҳамма изоҳларнинг яхлит изоҳидир. Ахир, қаршингизда бир дона қизил атиргул яшнаб турган бўлса, уни нима деб тушунтирасиз?

*Нималар келди ўйига?
Қўғирчоғин
Бир четга қўйиб,
Қизчам ўтириб
Олди ёнимга.*

(Такубоку)

Ўта мураккаб бир ҳолатнинг бундан-да содда, бундан-да гўзал тасвири бўлиши мумкинми? Қизчанинг мурғак кўнглини қандай туйғулар тебратиб ўтди? Нега у суюкли қўғирчоғини бир четга қўйиб, отасининг ёнига ўтириб олди? Ғамгин ва нотинч отанинг қалбидан нималар кечди? Бу қон сезгисими, жон сезгиси? Ота билан қиз бир-бирининг кўнглидаги туйғуларни қандай илғади?

*“Болалардан тинчлик йўқ!” –
Бу гапни айтган одам
Севмас олча гулларин.*

(Басё)

*Баҳор кетар. Қушлар йиғлар.
Балиқ кўзи
Ёш билан тўлган.*

(Басё)

Басё “Ҳокку бир лаҳзага ҳам бир жойда туриб қолиши мумкин эмас”, дейди. Ҳоккуда товуш ва сўз, манзара ва ҳолат, фикр ва туйғу тинимсиз ҳаракатда бўлиши ва ҳоккунинг ўзида бунга ҳамоҳанг ҳаракатланиши керак. Бу борада китобни маҳорат билан она тилимизга таржима қилган шоир Хуршид Даврон Басё билан боғлиқ машҳур бир воқеани келтириб ўтган: “Улуғ Басёнинг шогирдларидан бири ушбу ҳоккуни битди:

*Ниначи қанотини
Юлсанг, ўхшаб қолар
Қалампир кўзоғига.*

Басё буни рад этиб, шундай деди: “Бу ҳокку эмас. Сен ниначини ўлдирдинг, аслида мана бундай айтиш керак эди:

*Қалампир кўзоғига
Қанот берсанг бас –
Ниначига айланар”.*

Бу шеърлар инсоннинг ўз-ўзини англашига ёрдам беради. Одамнинг дунёни билишидан кўра ўзини билиши мушкулроқ. Айниқса, туйғулар олами... Шунинг учун ҳам бу шеърларга туйғулар тириклик бағишлаб турибди. Йўқса, улар куруқ сўзлар шодасидан иборат

бўлиб қоларди. Оламда ҳамма нарса ўзгаради, эскисининг ўрнига янгиси чиқиб келаверади. Бироқ туйғулар эскирмайди. Дейлик, 1650 йилда, Басё даврида севган одамнинг туйғуларидан 2010 йилда севаётган одамнинг туйғулари кўпам фарқ қилмайди. Нафрат ҳам шу. Кошғарий замонида боласини эркалаб-ардоқлаётган она билан бугунги онанинг хислари ҳам деярли бир хил. Бириники эски, бириники замонавий эмас.

*Отангага ўхшама!
Отангнинг отасига ҳам!
Эшитяпсанми,
Нимани илтимос қиялпман
Сендан, қизгинам?*

(Такубоку)

Тагорнинг “Роман тўрт сатр шеърдек бўлиши керак”, деган гапи бор. Бу шеърлар ҳам уч ё беш сатрдан иборат романлардир. Уларнинг яна бир сири шундаки, шоир сизга уч сатрда катта бир романнинг руҳини, оҳангини, ғояси ва туйғусини беради. Сиз шу уч сатрни ўз тафаккурингизда юзлаб саҳифаларга айлантиришингиз — романни тасаввурингизда яратишингиз мумкин.

*Ҳазиллашиб
Мен онамни опичлаб олдим.
У шундай енгил эдики,
Уч қадам юрар-юрмас
Йиғлаб юбордим.*

(Такубоку)

Бу шоирлар фақат табиатга эргашган, табиатга сингиб борган, ўз ички дунёси билан табиат туташувларини аён кўрган. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бир шеърида табиат иштирок этади. Уларнинг етакчиси Басё шоир тўрт фаслнинг дўсти бўлиши кераклигини таъкидлайди ва неники кўраётган бўлсанг — у гулдир, не ҳақдаки ўйлаётган бўлсанг, у ойдир, деб ўқтиради.

*Яп-яланғоч новдада
Ёлғиз қарға ўтирар.
Қоронғи куз оқшоми.*

(Басё)

Бу шоирларда яна шундай бир одат бўлган. Дейлик, улардан бири уч юз чақирим узоқдаги зиёратгоҳга боришни ният қилди. У йўлга тушишдан олдин қалбини тозалайди, барча ёмон ўйлардан фориг бўлади. Шундан сўнггина йўлга тушади. Бироқ у 290 чақиримлик масофани босиб ўтиб, манзилга етай деб қолганида, кўнглидан ёмон бир ўй ўтади, бузуқ бир ният уни чалғитади. Шунда шоир орқага қайтиб, яна 290 чақиримлик масофани пою пиёда босиб, яна йўлга тушган жойига қайтиб келади. Тагин кўнглини ёмон ўйлардан тозалаб, қайта зиёратга йўл олади. Агар йўлда яна чалғиса, яна ортга қайтади. Охир-оқибат топ-тоза қалб билан, эзгу ният билан манзилга етади ва кейинги зиёрат тадоригини кўра бошлайди. Уларнинг бу ҳаракати менга Ҳаким Термизийнинг “Ҳар қандай йўқотишдан кўрқманг, ниятни йўқотиб қўйишдан кўрқинг!” деган гапларини эслатади.

*Умрим йўлларда ўтди.
Гўё тор далада ер
Ағдариб юргандайман.*

(Басё)

Globallashuv va yoshlar siyosati

XX асрнинг охири, XXI асрнинг бошларига келиб инсоният ўз тарихининг мутлақо янги даврига қадам қўйди. Ҳозиргача бу даврнинг бутун ижтимоий-сиёсий манзараси ва мазмун-моҳиятини ифодалайдиган ягона таъриф яратилган бўлмасда, лекин аксар олимлар уни “глобаллашув даври” дея талқин этмоқда. Дастлаб иқтисодий жараён сифатида юзага келган глобаллашув бугунги кунда ўз таъсир доирасига тортмаган биророрта ҳам соҳа ёки тармоқ қолмади, десак, хато бўлмас. Жаҳон глобаллашуви, айниқса, собиқ иттифоқ ҳудудига вужудга келган янги мустақил давлатларга халқаро майдонга эркин чиқиш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари билан яқиндан ҳамкорлик олиб бориш ҳамда ўз миллий манфаатларини турли хил халқаро ва нодавлат ташкилотлар доирасида таъминлашда кенг имкониятлар очиб берди.

Айни чоқда, мазкур жараён икки қутбли дунё барҳам топганидан сўнг дунёни қайта тақсимлашга, ўз “яшаш макони”ни кенгайтиришга ва жаҳонда етакчилиққа эришишга интилаётган баъзи сиёсий кучлар томонидан маълум даражада бошқарилаётганини ҳам қайд этиш лозим. Бундай кучлар эндиликда таъсир ва таъйиқ ўтказишнинг энг замонавий ва энг самарали воситаси сифатида ахборотни бош қурол қилиб олмоқда.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов ана шу хавф-хатардан огоҳ этиб, “Бугунги кунда одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларигагина хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган турли маъно-мазмундаги мафқуравий ҳамлалар таъсирини доимий равишда сезиб яшайди. Мана шундай бир вазиятда одам ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларга, шаклланди дунёқараш ва мустақкам иродага эга бўлмасда, ҳар турли мафқураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошқорча, гоҳ пинҳона кўринишдаги таъйиқларига бардош бериши амримаҳол”, деб таъкидлагани бежиз эмас (*Ислон Каримов. Юксак маънавият — энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 113-бет*).

Бугун, айниқса, Марказий Осиё минтақасида турли манфаатлар ва мафқураларнинг аёвсиз тўқнашуви кузатилмоқда. Ғарбдаги айрим қудратли давлатлар бу ҳудудда ўз геосиёсий манфаатларини қондириш учун демократия ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялаш ниқоби остида кенг қўламдаги мафқура-

вий таъйиқларни уюштирмоқда. Таъсирчан воситалар орқали ташқаридан сингдирилаётган “оммавий маданият” халқларнинг кўп минг йиллик қадриятлари ва анъаналарига раҳна солмоқда.

Ғараз ниятли кучлар ўз муддаосига эришиш учун аксарият ҳолларда онги ҳали шаклланиб улгурмаган ёшлардан қурол сифатида фойдаланмоқда. Дунё миқёсида кўпгина тартибсизликлар, “рангли инқилоблар”да ёшлар ана шундай роль ўйнаганига кўп далил келтириш мумкин. Ўсиб келаётган ёш авлодни ташқи таҳдидлар ва бузғунчи таъсирлардан ҳимоя қилиш мамлакат тараққиётининг асосий омилдир. Зотан, мустақиллик даврида ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги манфаатларини ҳимоя этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Йигит-қизларнинг ҳуқуқий онгини ошириш, сиёсий маданияти ҳамда маънавий савиясини юксалтириш, уларни миллий қадриятлар асосида тарбиялаш ва фаол фуқаролик позициясини шакллантириш масалалари мазкур сиёсатнинг устувор йўналишлари этиб, бу жараёнда миллий қадриятлар ва маданий-маънавий меросни қайта тиклаш, миллий истиқлол ғоясини ёшлар онгига сингдириш вазифалари долзарб деб белгиланди.

Мамлакатимизда 2010 йилнинг “Баркамол авлод йили” деб эълон қилиниши ва бу борада Давлат дастури қабул этилиши, унинг асосий йўналишларидан бири сифатида ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, уларни ахлоқсизлик, ташқаридан кириб келаётган тубан “оммавий маданият” хавфидан ҳимоя қилиш вазифаси белгиланганидан ҳам мазкур масала бугун ҳар қачонгидан долзарб аҳамият касб этаётганини англаш мумкин.

Онгли фуқаролик позициясига эга бўлиш — ўз халқининг минг йиллар давомида яратилиб келган барча моддий ва маънавий бойлиқлари, тарихий мероси, урф-одатлари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асраш демакдир. Онгли фуқаролик позициясига ва қатъий ҳаётий эътиқодга эга бўлган шахслар ҳаётда ўзининг муносиб ўрнини топа олади. Юртимизда бугун амалга оширилаётган ислохотлар моҳиятини тўғри англаш ва уларни давом эттиришга қодир бўлади. Ана шунда ёшлар фақат “истеъмолчи” сифатидагина

намоён бўлмай, балки янги ҳаётнинг бунёдкор кучига айланади.

Бугунги глобаллашув шароитида ёш авлодда онгли фуқаролик позициясини шакллантириш учун куйидаги вазифаларни адо этиш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, давлатнинг ёшларга оид сиёсатини амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлар, ўзини-ўзи бошқариш органлари ва сиёсий партиялар амалий таклифлар, муқобил лойиҳалар ва ташаббуслар билан фаол иштирок этиши зарур. Зеро, фуқаролик жамияти шароитида ёшлар манфаати гуруҳий манфаат шаклида давлат миқёсидаги вазифа мақомини ола билиши кўп жиҳатдан сиёсий партиялар ва жамоатчилик ташкилотлари кучли ва таъсирчан бўлишига боғлиқ.

Иккинчидан, ёшлар орасида миллий ғоя ва мафкура тарғиботи жараёнида таъсирчан воситалардан, хусусан, ОАВ имкониятларини янада кенгроқ истифода этиш лозим.

Учинчидан, ёшларда фуқаролик позициясини шакллантиришда кино санъати имкониятларидан самарали фойдаланиш, айниқса, миллий сериаллар, тарихий фильмлар, мультфильмлар яратиш борасидаги ишларни янада кучайтириш зарур.

Тўртинчидан, ёшларга оид ахборот майдонини янада кенгайтириш орқали ёшлар матбуот нашрлари фаолиятини кучайтириш, ёшларбоп маҳсус Интернет порталлари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса ўз навбатида, мамлакатимиз ёшларини маънан етук, эркин фикрловчи, онгли фуқаролик позицияси ва юксак ватанпарварлик туйғусига эга шахс, замонавий талабларга жавоб берувчи профессионал мутахассис сифатида тарбиялашга, давлатимизнинг ёшларга оид сиёсатининг амалдаги ижросини таъминлашга, мамлакат тараққиётига, юрт тинчлиги ва осойишталигини сақлашга хизмат қилади. Шу билан бирга ёшларга оид давлат сиёсатининг мазмун ва моҳияти, унинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти, асосий йўналишлари ва устувор вазифалари юзасидан илмий тадқиқот ишларини олиб бориш, бу борада эришилган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш, мавжуд муаммоларни бартараф этиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади.

Шуҳрат ОРИПОВ,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

Madaniyat — murakkab ijtimoiy hodisa

Маданият тушунчасига турлича таъриф бериш мумкин. Аввало, у вужудга келиш, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларига эга бўлган ижтимоий ҳодисадир, фалсафий-ижтимоий категория сифатида жамият тараққиёти ва инсон ақлий фаолияти асосида шаклланган билимларнинг назарий ва амалий натижалари тизимидир. Маданият гносеологик моҳиятга эга бўлиб, инсоният маънавий-руҳий билимларининг асосидир.

Сиёсий-ҳуқуқий маданият моҳияти ва амалда намоён бўлишига кўра, жамият тараққиётига онгли муносабатни англатади. Шу сабабдан ҳам сиёсий-ҳуқуқий маданият жамиятни демократлаштириш, ижтимоий ҳаётни эркинлаштириш билан боғлиқ объектив зарурат ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳуқуқий маданият ижтимоий тараққиётда давлат ва жамият муносабатларида, ижтимоий ҳаётни эркинлаштиришда биргаликда намоён бўлади. Сиёсий маданият миллат, ижтимоий гуруҳлар, жумладан, ҳар бир фуқаронинг давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини тушуниш, эркин

таҳлил қила билиш, воқеликни мустақил баҳолай олиш қобилияти билан бирга ушбу жараёнда фаол иштирок этишини билдирса, ҳуқуқий маданият жамият аъзолари мавжуд қонун ва ҳуқуқий меъёрлар моҳиятини англаб етиши, уларга амал қилиши зарурлигини ифодалайди. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти шароитида жамият аъзоларининг онглилик даражаси сиёсий-ҳуқуқий билим ва кўникмаларининг уйғун шаклланиши асосида амалга ошади. Сиёсий маданият ҳам, ҳуқуқий маданият ҳам жамият тараққиётининг объектив эҳтиёжларига асосланади, яъни ҳар қандай жамиятда сиёсий ва ҳуқуқий маданият муайян даражада амал қилади. Сиёсий маданият ҳам, ҳуқуқий маданият ҳам оммавий характерга эга бўлиб, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда аҳоли кенг қатламининг амалий иштирок этиш даражасини ифодалайди ва давомийлик хусусиятига эга бўлади. Сиёсий маданият ижтимоий аҳамиятга молик масалаларда жамиятда қабул қилинган ҳуқуқий меъёр ва анъаналарга мувофиқ йўл тутишни талаб этади. Бинобарин, сиёсий мада-

ният қонунийлиги жамият манфаатларига қанчалик мослигини ҳуқуқий тизим, жумладан, ҳуқуқий маданият даражаси белгилаб беради.

Жамиятни эркинлаштириш давлат ва жамият муносабатларига, шунингдек, жамоатчилик фикри даражасига боғлиқ. Ҳар бир жамиятда мавжуд сиёсий ва ҳуқуқий тизимга боғлиқ ҳолда ўзига хос сиёсий ва ҳуқуқий маданият шаклланиб боради. У, биринчидан, жамият ҳар бир аъзосининг салоҳияти, тараққиётга нисбатан эркин тафаккурига боғлиқ; иккинчидан, ҳар бир инсоннинг Ватанига, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган саъй-ҳаракатлар тизимидир.

Сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришдан кўзланган асосий мақсад жамиятни демократлаштириш ва бу жараёнда инсон имкониятларини кенгайтиришдан иборатдир. Шунингдек, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг пировард мақсади инсон

турмуш фаровонлигини, эркинлигини, сиёсий ва ҳуқуқий тенглигини ҳамда кадр-қимматини янада оширишдир. Сиёсий ва ҳуқуқий маданият жамият аъзоларининг ижтимоий ҳаётда иштирок этиши ҳамда уни бошқаришдаги сиёсий ва ҳуқуқий мақомининг асосий омилдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг реал воқеликка айланиши фуқароларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги фаол иштирокини, чинакам демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тўлиқ амалга ошишини англатади, яъни давлат ва жамият бошқарув тизимининг ҳуқуқий жиҳатдан дунё бошқарув аъзоларига мослашиши сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг намоён бўлишида асосий омилдир.

Ҳаким РАСУЛОВ,

*Термиз Давлат университети доценти,
сиёсий фанлар номзоди*

Milliy g'urur tarbiyasi

Мамлакатимизда миллий маънавият, қадриятларни тиклаш борасида катта назарий ва амалий ишлар қилинди. Президент Ислоҳ Қаримовнинг “Юксак маънавият — энгилмас куч” аса-рида ёш авлодни тарбиялашда маънавий тарбия масаласига жиддий эътибор қаратиш лозимлиги алоҳида таъкидланган.

Миллий ғурурни уйғотишда халқимиз урф-одатлари, аъналари, тарихи муҳим аҳамиятга эга. Чет эл фуқароларидан ёки чет эл оммавий ахборот воситаларида аждодларимиз ҳақида илиқ фикр эшитганда одам беихтиёр ғурурланиб кетса, улар ҳақида ноҳолис, нотўғри маълумот эшитганда кайфият тушади. Чунки миллий ғурури бўлган одам бундай ҳолатларга бефарқ бўла олмайди. Лекин ҳаммиша ҳам жавобимиз ўша муносабатларга мос дейиш қийин. Масалан, АҚШнинг жаҳонга машҳур “World Book Encyclopedia”сида Ватанимизга дахлдор мақолаларда фактлар нотўғри берилган. Ушбу қомус жаҳоннинг деярли барча кутубхоналаридан ўрин олган ва аксарият китобхонлар ундан фойдаланади. Унда соҳибқирон бобомиз Амир Темур гўё татар аралаш мўғул, суоқли рафиқаси Сароймулкхоним эса хитой миллатига мансуб экани ҳақида маълумотлар келтирилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги мақолада эса, у ҳозирги Афғонистон худудида жойлашган Фарғона водийсида туғилган, деб ёзилган.

Ёш авлодда миллий ғурури туйғусини шакллантириш учун уларга Ватанимизнинг тарихий қаҳрамонлари, мутафаккирлари, машҳур шахсла-

ри, уларнинг жаҳон маънавиятига, илм-фан ва маданиятига қўшган хиссаси ҳақида ҳолис маълумот бериш зарур. Бунга машҳур саркардаларнинг ҳаёт йўли, шунингдек, мустамлакага қарши курашни мисол қилиб келтириш мумкин.

Тарихдан маълумки, XIX-XX асрларда Чор Россияси Туркистонни босқичма-босқич босиб олди. Халқимиз ушбу босқинчиликка қарши имкони қадар кураш олиб борди, минг-минглаб қурбон берди, шаҳар ва қишлоқлар вайронга айланди, миллий бойликларимиз таланди. Лекин бундай катта талофатлар ҳам халқдаги жасорат ва эрксеварлик хиссини сўндирмади. Лекин бу кураш шўролар мустамлақасидаврида ҳолис, етарлича ўрганилмади. Истиқлолдан сўнггина бунга имконият туғилди, лекин айрим миллатчи рус шовинистлари собиқ совет республикалари тарихчилари тарихни бошқатдан ёзаяпти, деб шов-шув кўтариб юборди. Ваҳоланки, совет давридаги “кўшиб олинмиш” тўғрисидаги сафсата энди ўз номи билан “босқин”, “мустамлака” ёки “миллий озодлик ҳаракати” деб аталаётган эди. Бунга тишидан тирноғигача қуролланган Чор Россияси кўшиқларига жиззахликлар кўрсатган мардонавор қаршиликни мисол қилиб келтириш мумкин. Улар 1866 йили генерал Черняев ҳужумини даф қилади, аммо кучлар тенг эмас эди. Октябрь ойида қилинган иккинчи ҳужум ҳам натижа бермагач, рус аскарлари шаҳарга оқиб кирадиган сув йўлини бекитиб, Самарқанд ва Ўратепа дарвозаларида ҳужумга ўтди. Лекин шаҳар аҳли осонликча таслим бўлмади. Ватанпарварлардан бир қисми душманга асир ту-

шишдан кўра ўлимни маъқул кўриб, ўзларини портлатиб юборди. Кураш шу билан тўхтаб қолмади. 1916 йили Жиззахда Чор ҳукуматининг урушга эркакларни сафарбар қилиш тўғрисидаги фармони га қарши кўзғолон кўтарилди. Чор кўшинлари уни шафқатсизлик билан бостирди, шаҳарнинг кулини кўкка совурди. Лекин халқ барибир бўйсунмади.

Назаримизда, ёшларга тарихдан сабоқ бераётганда бор ҳақиқатни айтиш билан бирга, уларга

ҳақиқий ватанпарварлик нима эканини мана шундай жонли мисоллар ёрдамида тушунтириш, руҳига миллий ғурурни сингдириш лозим. Чунки миллий ғурури бўлмаган кишида ватанпарварлик туйғусини уйғотиб бўлмайди. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Муаззам ТҶАЕВА,

*ЎзМУ фалсафа факультети
талабаси*

Ekologik xavfsizlik mohiyati

Бугунги кунга келиб экология масаласи миллий, минтақавий ва геосиёсий хавфсизликка таъсир этадиган даражага етади. Авваллари жамият ва унинг сиёсий тизими ривожда табиий муҳитга иккиламчи омил деб қараб келинган бўлса, сўнгги йилларда сиёсий жараёнлар ва экологик омиллар ўзаро детерминантлашганини ишонч билан таъкидлаш мумкин, яъни экологик муаммоларнинг сиёсийлашуви ва сиёсий жараёнларнинг экологиялашуви содир бўлмоқда.

Атроф муҳит билан боғлиқ муаммони тадқиқ этиш зарурати экологик инқироз чуқурлашиб, кенг кўлам касб этиб бораётгани билан изоҳланади. Табиий ресурслардан ўта палапартиш фойдаланиш сайёранинг табиий потенциалига нисбатан мислсиз босим юзага келишига сабаб бўлди. Аҳоли сони шитоб билан ўсиб бораётган бўлса-да, шунга мутаносиб равишда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш жадаллашиб, ҳаёт учун зарур бўлган шароит такомиллашиб бораётгани йўқ. Сайёрамизнинг аксарият қисмида ҳамон сақланиб қолаётган қашшоқлик дунёда юзага келган экологик ва демографик вазиятдан чиқиш йўлларида жиддий тўсиқ бўлмоқда. Шу тариқа, инсоният учинчи минг йилликда миллий ва глобал хавфсизликка раҳна солаётган янги таҳдидларга дуч келаётир.

Ҳозирда инсоннинг хавф ва таҳдидлардан холилиги, ҳар хил қалтис вазиятлардан ҳимоялангани ҳаёт сифатининг энг муҳим мезони ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, миллий хавфсизликнинг алоҳида кўриниши — экологик хавфсизликни қуйдагича таърифлаш мумкин: экологик хавфсизлик — одамлар яшайдиган ҳудуддаги табиий ресурсларнинг тугатилиши, ифлослантирилиши, шунингдек, аниқ мақсадга йўналтирилган таҳдидлар (экологик диверсиялар) ва инсон томонидан тасодифан юзага келтирилаётган хавф-хатарлардан (техноген ҳалокатлардан) ҳимояланганлик ҳолатидир.

Экологик хавфсизлик умуммиллий хавфсизлик тизимида муҳим ўрин тутади. Экологик хавф-

сизликка ҳам ташқи сиёсий (бошқа мамлакатларнинг фаолияти, давлатлар ўртасидаги урушлар), ҳам тозаловчи иншоотларнинг ҳолати, табиатни муҳофаза қилиш тизимининг ривожланганлиги, аҳолининг экологик маданияти ва шу каби шаклларда намоён бўладиган ички сиёсий омиллар таъсир кўрсатади: экологик муаммо ва инқирозлар мамлакат иқтисодиётининг жорий ҳолати ва ижтимоий барқарорлигини издан чиқаради. Ҳокимият органларининг экологик муаммоларни тезкорлик билан, самарали ҳал эта олмаслиги аҳолининг сиёсий тизимга муносабатини маълум даражада белгилаб беради. Экологик ҳолат аҳоли саломатлиги, умр давомийлиги ва нуфуснинг ўсиб боришида муҳим роль ўйнайди. “Экологик хавфсизлик” тушунчасидан “экологик хавфсизликни таъминлаш” тушунчасини фарқлаш лозим. Зеро, экологик хавфсизликни таъминлаш экологик сиёсат моҳиятини ташкил этади.

Экологик хавфсизликка доир юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазаларга таяниб, экологик сиёсатнинг таъминланишини одамлар истиқомат қиладиган муҳитда табиий ресурсларнинг батамом йўқ қилиниши, экологик диверсия ва техноген фалокатлардан ҳимоя этиш йўли билан одамларнинг меъёрий ҳаёт фаолиятини таъминлашга қаратилган халқаро ва давлат миқёсидаги минтақавий ва маҳаллий маъмурий-хўжалик, технологик, аслида эса сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий тадбирлар мажмуи сифатида таърифлаш мумкин.

Машхур олим Н.Реймерс “Кишилар ҳаётини сақлаб қолишнинг ҳозирги замондаги энг самарали усулларида бири табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишдаги ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий-меъёрий жиҳатдан бошқаришдир”, деб таъкидлаган эди.

Бинобарин, экологик хавфни тушуниб етиш, унинг олдини олиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бири сифатида халқаро ҳамкорликни ва бундай ҳамкорлик принципларига қатъий риоя

қилишни тақозо этади. Бунинг учун ҳар бир давлат экологик сиёсатининг стратегик мақсади ва тамойиллари, асосий йўналишлари ва уни амалга ошириш йўллари аниқ белгилаб олинishi шарт. Дунёнинг турли мамлакатлари ўртасидаги экологик сиёсатнинг асосий тамойиллари ҳамжиҳатлик, ўзаро ёрдам, фавқулдда вазиятлардан чиқишда беғараз моддий кўмак, шерикларга нисбатан тўлиқ ишонч, миллий ва умуминсоний манфаатларни уйғунлаштириш, мамлакатларнинг экологик ва сиёсий эҳтиёжларини англаш, ҳар бир давлат минтақадаги экологик вазиятни соғломлаштиришга ҳисса қўшишидан иборат. Чунки экологик хавф чегара билмайди, миллат ва элатни танламайди, чеки йўқ, ҳадсиз-худудсиздир.

Демак, экологик хавф деганда, биологик тур сонининг камайishi ёхуд бутунлай йўқолиши; литосфера, атмосфера ва гидросферанинг ифлосланиши; экотизим маҳсулдорлигининг камайishi ёки бутунлай йўқолиши; ўрмонзорларнинг кескин қисқариши; озон туйнугининг пайдо бўлиши, қисқаси, ҳар бир эконосурнинг биологик функцияси йўқотиб юборилиши, яшаш муҳитининг сифат кўрсаткичи манфий томонга ўзгариши кабилар тушунилади. Экологик хавф — экологик инқироз томонга қўйилган биринчи қадам. Айнан илк хатони тезда тузатиш орқали экологик фожиалар олди олинади.

Адолат ҲАМДАМОВА,

*Тошкент Ислон университети
катта ўқитувчиси*

Badiiy til tarovati

“Адабий тил” ва “бадий тил” тушунчалари ўзаро яқин бўлишига қарамай, бир-биридан фарқ қилади. Адабий тил — муайян меъёрга, қолипга солинган, халқнинг маданий эҳтиёж ва талабларига хизмат қиладиган, расмий давлат ҳужжатлари, фан ва техника, матбуот, радио ва телевидение, театр ва бадий адабиёт тили.

Бадий тил (ёки бадий адабиёт тили) адабий тилга қараганда кенг қамровлидир. Чунки сўз санъаткорлари — шоиру ёзувчилар ҳаётий воқеалар асосида тимсол яратганда, адабий тилнинг ифода ва тасвир воситаларига таяниш билан бирга умумхалқ тилидаги шева ҳамда касб-хунарга оид сўз-атамалардан ҳам кенг фойдаланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, бадий асар тилини ўрганишда кенг тарқалган икки йўналиш мавжуд. Х.Дониёров ва С.Мирзаевнинг “Сўз санъати” китобида булар қуйидагича таърифланган: “Тилдаги ўсиш — ўзгаришларни ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўядиган аспект — лингвистик аспект, ёзувчининг умумхалқ тилига бўлган муносабати, тил бойликларидан фойдаланиши, ёзувчи маҳорати, стили ҳақида хулоса чиқарувчи аспект — стилистик аспект”.

Бадий асар тилини лингвистик аспектда ўрганишда умумхалқ тилининг муайян тарихий даврга хос бўлган хусусиятлари, лексик, фонетик ва грамматик жиҳатлари тилнинг ҳозирги ҳолати билан қиёсан ўрганилади, умумий ва фарқли томонлари аниқланади. Бунда бадий асар, ёзма ёдгорлик тили тадқиқот учун фақат материал бўлиб хизмат қилади. Ушбу йўналиш тил тарихини тавсифлаш ва тадқиқ этишда энг ҳўхна ва самарали лингвистик анъана сифатида яшаб келмоқда.

Ўзбек тилшунослигида бу йўналиш бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борилган.

Бадий асар тилини стилистик аспектда ўрганишда эса асосий эътибор тил функциялари масаласига қаратилади. Тилшуносликка оид замонавий адабиётларда тилнинг, асосан, тўрт вазифаси қайд этилади. Масалан, В. Аврорин тилнинг коммуникатив (алоқа воситаси), экспрессив (фикрларни ифодалаш), конструктив (фикрларни шакллантириш), аккумулятив (ижтимоий тажриба ва билимларни жамлаш, сақлаш) функцияларини фарқлаш лозимлигини таъкидлайди (*Аврорин В. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., 1975, стр. 44*). Бадий асар тили тадқиқига бағишланган ишларда тилнинг “экспрессив вазифаси” атамаси билан бирга “тилнинг поэтик вазифаси”, “тилнинг бадий вазифаси”, “тилнинг эстетик вазифаси” каби атамалар ҳам қўлланади. Эстетик вазифа тушунчаси бошқа тушунчаларга қараганда кенг қамровлидир. Тилнинг эстетик вазифаси деганда, адабий асар яратишда унинг ички имконият ва ресурсларидан бадий восита сифатида фойдаланиш назарда тутилади. Ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланиб, ҳар бир ижодкор индивидуал бадий услубини шакллантиради.

Прага лингвистик тўғараги аъзолари тилни вазифаларига кўра фарқлаш концепциясини ишлаб чиққан. Бу тўғарак “тезис”ларида биринчи марта тил вазифалари билан уларнинг реаллашиш шакллари ўртасидаги алоқага доир қоидалар аниқ таърифлаб берилган.

Тилнинг эстетик вазифаси фақат бадий асар матнида намоён бўлади, ундан бошқа бирон нутқ

шаклида тил бу вазифасини реаллаштира олмайди, деб қараш ҳам асоссиз. Зеро, тилшунос Д.Шмелев таъкидлаганидек, “Бизнинг диққатимиз жумланнинг шаклига, фикр қай тарзда ифодаланганига қаратилган ҳар онда биз ҳам айнан шу вазифанинг ҳаракати доирасига қирамиз” (*Шмелев Д. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., “Наука”, 1977, стр. 33*). Унингча, сўзловчи ўз нутқи шаклига эътибор бера бошлаши, лисоний ифода имкониятларини баҳолашга ўтиши билан тилнинг эстетик вазифаси бошланғич кўринишида намоён бўлади, яъни сўзловчи “нима”ни қандай ифодалашни муҳим деб ҳисоблашидан бошлаб тилнинг бу вазифаси ишга тушади.

Бадиий асар тилини ўрганишдаги стилистик йўналиш тилнинг айнан эстетик вазифасини тадқиқ этишга қаратилган. Бу функциянинг ўзига хос хусусиятларини фақат тилшунослик ёки адабиётшунослик доирасида ўрганиш қийин. Бунинг учун ҳам адабиёт ва тилшунослик бир-бири билан ҳамкорликда иш кўриши лозим. Тилнинг эстетик вазифаси масаласи бу икки йирик фан оралиғидаги мураккаб муаммодир.

Бадиий асарда тилнинг эстетик вазифаси намоён бўлишини ўрганувчи соҳа “лингвистик поэтика” — “лингвопоэтика” деб номланади. Бадиий асар тилини стилистик аспектда ўрганишни “бадиий асар тилини лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш” деб номлаш ва талқин этиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Ўзбек тилшунослигида бадиий асар тили лингвопоэтик нуқтаи назардан тадқиқ этилган кўп ишлар мавжуд. Масалан, Алишер Навоийнинг насрий ва назмий асарлари тили бадиий маҳорат нуқтаи назаридан ўрганилган, улғу мутафаккирининг бадиий услубига хос лисоний воситалар моҳияти очиб берилган.

Ўзбек тилшунослигида кейинги ўн йилликларда муайян бир ижодкорнинг тилдан фойдаланиш маҳорати, ёзувчининг у ёки бу тил бирликларини қўллашдаги ўзига хосликларини кўрсатишга бағишланган жуда кўп тадқиқотлар юзага келгани қувонарлидир.

Бадиий тилни ўрганишда кўпроқ лексик бирликлар лингвопоэтикасига эътибор қилинган кўзга ташланади. Ўзбек тилшунослигида бадиий асар тили лингвопоэтикасига оид тадқиқотлар доираси анча кенг бўлса-да, улар адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутадиган барча асарларни қамраб олган, деб бўлмайди.

Сўз санъати адабиётнинг бош унсури сўз, умуман, тилдир. Адабий асар юксак савияга кўтарила олиши унинг лисоний таркиби ва ижодкорнинг бадиий ифода балогатига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шундай экан, ҳар қандай адабий асарни холис баҳоламоқ учун, энг аввало, унинг лисоний ўзига хослиги таҳлил этилмоғи лозим.

Насиба АЗИЗОВА,

Қарши Давлат университети
ўқитувчиси

Darsliklar: muammo va echimlar

Таълим тизими давлат ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаётининг ҳал қилувчи тармоғи бўлгани учун истиқолнинг дастлабки кунлариданоқ уни ислоҳ қилиш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бирига айланди ва унинг турли босқичларида туб ислохотлар амалга оширилди.

“Таълим тўғрисида”ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ, ушбу йўналишдаги саъй-ҳаракатларни янада фаоллаштириш талаб этилади. Қолаверса, 2010 йилнинг “Баркамол авлод йили” деб эълон қилиниши ҳам ёшлар билан боғлиқ ижтимоий муаммоларни ечиш баробарида ушбу соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштиришга қаратилгандир.

Таълим тизимидаги ислохотлар таҳлиладан маълум бўлишича, эришилган ютуқлар баробарида баъзи камчиликлар ҳам учраб турибди. Масалан, мактаб кутубхоналарида дарслик, ўқув қўлланмаси ва бадиий адабиётлар таъминоти талаб даража-

сида эмас ва бу ҳол ёшларнинг билим савиясига салбий таъсир кўрсатмоқда. Таълим самарадорлигини оширишда мактаб кутубхоналари ишини яхшилаш, ўқувчиларни керакли дарсликлар ҳамда ўқув қўлланмалари билан таъминлаш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

1998 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Узлуксиз таълим орқали дарсликлар ва ўқув адабиётларини нашр қилиш тизимини такомиллаштириш лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Қарор ижросини таъминлаш мақсадида Қашқадарё вилояти туманларида ҳам муайян ишлар қилинди. Вилоятнинг ўзбек тилидаги мактабларида 178, рус тилидаги мактабларида 199, тожик тилидаги мактабларида эса 138 номдаги дарсликларга буюртма берилди. Шунингдек, таълим муассасаларида бадиий, методик қўлланмаларни олишига ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Шуни қайд этиш лозимки, бундай йирик муаммо фақат дарсликларга буюртма бериш билангина ҳал бўлиб қолмайди. Шунинг учун вилоят мактабларида дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва бадиий китобларни таъмирлаш бўйича “Муқовачилар” гуруҳлари иши йўлга қўйилди. Бундан ташқари, дарсликларни ижара тартибда тарқатиш амалиётга жорий этилди, эҳтиёжманд оилалар фарзандларига китоб сотиб олиб бериш учун ҳомийлар маблағи жалб қилинмоқда, мавжуд кутубхоналарни имкон қадар олий маълумотли кутубхоначи кадрлар билан таъминлаш борасида ҳам муайян

чоралар кўрилмоқда. Чунки таълим муассасаларининг кутубхона жамғармаларини тўлдириш, барча ўқувчиларни дарслик билан таъминлаш орқали ёшлар маънавиятини юксалтириш, билим савиясини жаҳон талаблари даражасига чиқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, мактабларда кутубхоналар ишини фаоллаштиришнинг илмий асосларини яратиш, бу борада аниқ тавсия ва таклифлар ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалиётга жорий этиш давр тақозосидир.

Чарос ТЕМИРОВА,

тадқиқотчи

Madaniy meros va yoshlar ma'naviyati

Маданият бойликлари жамият тараққиётининг турли босқичларида муайян эҳтиёжлар туфайли юзага келади. У жамият ижтимоий ҳаётининг муҳим жиҳатларини ўзида акс эттиради. Сўнгра маданий мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтаверади. Бироқ ҳар бир жамиятдаги синф ва ижтимоий табақалар бу меросни кўр-кўрона қабул қилмай, унинг ўз манфаат ва эҳтиёжларига мос жиҳатларини ўзлаштиради. Шу тарзда маданий мерос аънава тусини олади ва жамият билан узвийликда ривожланади. Ушбу мерос ёшлар маънавиятини шакллантириш, уларни етук инсон қилиб вояга етказишда ғоявий-ҳиссий тарбия воситаси ҳамда ижодкор учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади.

Академик Акбар Ҳакимов таъкидлашича, “Халқ санъати мазмунан инсонпарвардир, чунки унинг ёрдамида ҳар доим одамларнинг ташқи дунё ва табиат билан боғлиқлиги кўрсатилади. Халқ санъати узоқ вақт йиғилган, сараланган ва ҳамшиша янгилиниб турадиган асрий аънаваларга эга бўлган моддий-маънавий маданиятнинг мустақил кўринишларидир” (Ҳакимов А.А. *Современное декоративное искусство республик Средней Азии (к проблеме традиции и новаторства)*, Т., “Фан”, 1988, стр. 155).

Рус санъатшуноси М.Некрасова фикрича, маданий мерос билан бирга бутун инсониятга бебаҳо мулк бўла оладиган абадий мавзулар, миллий тийнати акс эттирувчи ифода услублари ҳам авлоддан авлодга ўтади. Ҳақиқий янгилик, оҳорли шакллар аънанадан узилиб қолмагандагина яратилади ва вақт ўтиши билан ўзи ҳам аънавага айланиб қолади. Халқ санъатни яратади, тарихий давр эса уни янгилайди ва аънанани бойити. Демак, аънава теран ички мазмунга эга. Лекин унинг мазмуни замонавий бўлади. Замонавийлик — аънананинг

хаёти. Шунинг учун ҳам халқ санъатининг ривожини, аввало, аънава ва замонавийлик тушунчалари билан боғлиқдир.

Ҳар бир халқ турмушида дин, йил тақвими, оила билан боғлиқ кўплаб расм-русмлар, маросимлар учрайди. Аънавий халқ маросимлари маданиятни, қавмлар орасидаги алоқаларни ўрганишда фавқуллодда бебаҳо манбадир. Масалан, фарзанд туғилиши, ўғил болаларни суннат қилдириш ёхуд никоҳ тўй билан боғлиқ маросимлар шунчаки тантана эмас, балки турли аънаваларга бой халқ маданияти ва тарихининг муҳим этнографик ҳодисасидир.

Марказий Осиё халқлари оилавий ва жамоавий байрамларни ўтказиш ва бошқа маросимларда мусиқадан кенг фойдаланган. Маросим кўшиклари ва чолғу куйлари халқларнинг ўз кечинмаларини ифода қилишининг асрлар оша синалган одатий усули, унинг табиий ҳосиласи, атроф-борлиқ, ҳаёт, табиат, гўзалликдан бевосита таъсирланишидир. Маросим мусиқалари намуналарининг батамом ўзгарган муҳитда ҳам барқарорлик билан юксак фалсафийлигини сақлаб қолгани шундан гувоҳлик беради.

Аънавий маданий тадбирлар сирасига узоқ ўтмишдан мавжуд бўлган томошалар киради. Ҳозирги замон театр санъати илдизлари ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади ва халққа манзур бўлгани учун аънавий санъат турига айланиб қолган. Кўҳна аънавалар, миллий қадриятларни тиклаб янада ривожлантириш Ўзбекистон маданияти тараққиётидаги етакчи йўналишлардан биридир. Мусиқавий аънаваларга бой юртимизда уларни сақлаш, ривожлантириш ва тарғиб қилиш учун тез-тез мусиқий анжуманлар ўтказиб туриш бугунги кунда одат тусини олди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, муסיқа соҳасида ҳам миллий қадриятлар, умрбоқий анъаналарни ёшлар онига, турмуш тарзига синдириш муҳим вазифалардан саналади. Бу борада муайян бир чоралар кўрилмоқда, тадбирлар йўлга қўйилмоқда. Ўзбек халқ муסיқасини кенг кўламда тарғиб қилиш ва дунё муסיқасидан бохабар бўлиш мақсадида мамлакатимизда “Шарқ тароналари”,

“Асрлар садоси”, “Бойсун баҳори” каби анжуманлар мунтазам равишда ўтказиладиган бўлди. Бундан кўзланган мақсад эса шаклланаётган баркамол авлод қалбида мумтоз муסיқага муҳаббат руҳини тарбиялаш, халқлар ўртасидаги маданий ва маърифий алоқаларни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Зиёда АҲМЕДОВА,
ЎЗМУ тадқиқотчиси

Milliy qadriyatlarning badiiy jozibasi

Миллий қадриятлар, урф-одат, анъана ва маросимларни келажак авлодга етказишда бадий адабиётнинг ўрни беқиёс. Чунончи, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоғай Мурод асарларида ҳам миллий руҳият, кўхна урф-одат ва расм-русумлар, унутилиш арафасида турган қадриятларимиз ўзига хос жозиба ва нафосат билан тасвирланган.

Адибнинг “Юлдузлар мангу ёнади” асаридаги Бўри полвоннинг онаси эчки соғиб ўтириб шундай хиргойи қилади:

*Эсли молим, оқилим, чурия-чур-эй,
Елкамдаи кокилим, чурия-чур-эй,
Шунча молнинг ичида, чурия-чур-эй,
Боғда очилган гулим, чурия-чур-эй.*

Мақкур асарда турли жанрдаги фольклор намуналарига бот-бот мурожаат этилган.

Тоғай Мурод ижодининг ўзак томири бўлган миллий руҳият азалий қадриятлар, халқ оғзаки ижоди уни доим ҳаёт воқеа-ҳодисаларидан узоқлашмай, ҳақиқатдан чекинмай ижод қилишга ундаб келган. Бу ҳақда адиб фақат ўзигагина хос бўлган куюнчаклик ва тантилик билан бундай деб ёзади: “Халқ нимаси билан халқ? Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ! Кўп урф-одатларимизни бировлар... бировлар ўзиники қилиб олди! Биз кўлимизни бурнимизга тиқиб қолдик. Шундай кетаберсак, ҳадемай... ўзимизни-да бой бериб кўямиз! Бу ёғи камдай, не-не нималаримизни эскилик сарқити деб йўқ қилдик. Хиёл бўлмаса, халқнинг ўзини-да... эскилик сарқитига чиқариб юборайин дедик!” (Тоғай Мурод. *Юлдузлар мангу ёнади. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., “Шарқ”, 2008, 46-бет*).

Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” асарида бадий қаҳрамон саяжияси атроф муҳит, оила, табиат, от образларига муносабатида очиб борилади.

Айниқса, Зиёдулла калнинг отга меҳри, отнинг эгасига садоқати нозик деталлар ёрдамида жонли ифодаланган. Бунда Тоғай Мурод ўзи яхши билган ва ўзига қадрдон бўлган ҳаёт манзараларини қаламга олгани муҳим аҳамият касб этган, албатта.

“Биродарлар, бўз от қандай бўлади? Сурпдай оппоқ бўлади. Борди-ю, аждодида бўлса, тўққизга тўлганда тарлон бўлади. Тўққиз ёшида бўзнинг баданида холдай-холдай қора доналар пайдо бўлади. Шундан бошлаб у бўз эмас, тарлон от бўлади. Тарлон — хол-хол от! Тарлон — отлар сараси!” Отни бундай ёрқин бўёқларда таърифлаш учун уни ўта синчковлик билан кузатишнинг ўзи камлик қилади, бунинг учун инсон қаноти ҳисобланган бу жонивор билан ҳамнафас яшаш даркор. Чиндан-да, адиб дунё юзини кўрган замин — Сурхон воҳасида от билан боғлиқ афсонаю ривоятлар кўп. Нақл қилишларича, от эгасига умр тилармиш. Қадим замонларда бир одамнинг биргина оти бўлган экан. Бир кун ўша одамнинг боласи уйда ёлғиз қолганида сандиққа тушиб ўйнаётган экан, унинг қопқоғи ёпилиб қолибди. Бола сандиқни оча олмай кўп қийналибди, йиғлабди. Ташқарида боғлиқ турган от буни сезиб арқонини узиб, уйга кирибди. Сандиқни оғзи билан очиб, болани қутқарибди. Бўлажак адиб ана шундай афсонаю ривоятлар оламида яшаб улғайган десак муболаға эмас.

Тоғай Мурод ижодидида от образи, ана шу тариқа муҳим ўрин эгаллайди. Адиб отнинг одамга бўлган меҳри, садоқати, унинг рангию тузилиши, феъл-у атвори тўғрисида, қолаверса, от билан боғлиқ ирим-сиримлар, расм-русумлар ҳақида жўшиб сўз юритади. Ёзувчи шундай усул орқали ўқувчиларга фикран яқинлашиш, уларнинг кўнглига йўл топишга интилади. “Биродарлар, от билмаган нима йўқ! От қор-ёмғирни, довулни олдиндан билади. Айниқса, тўй-маъракани дарров билади. Боси, тўйда кўпқари бўлади-да!” Шу жумлада ҳам от-

нинг зехнига, қолаверса, азалий қадриятлар, тўймаъракаларга урғу берилган.

Тоғай Мурод бадий насрнинг қайси жанрида ижод қилмасин, халқини жаҳондаги энг тараққий этган, ўзлигини унутмаган, миллий қадриятларини асраб-авайлаган юксак маданиятли эл сифатида тас-

вирлашга ҳаракат қилди. Унинг “Отамдан қолган далалар”, “Ойдинда юрган одамлар”, “Момо ер кўшиғи” асарлари айнан шундай интилиш самарасидир.

Абубакр ЎРОЗОВ,

тадқиқотчи

Murosa — totuvlik omili

Муросали ҳаёт тарзи ҳақида ислом ва тасаввуф оламида Ғавсул Аъзам, Пири Дастгир номлари билан машҳур бўлган Абдулқодир Гийлоний (1077-1166 йиллар) ибратли фикрларни ёзиб қолдирган. Ул зотнинг “Фатхур Раббоний вал-Файзур Раҳмоний”, яъни “Раббоний фатҳ ва Раҳмоний файз” асари ана шу жиҳатдан, айниқса, эътиборга лойиқдир. *(Ушбу асарни “Мовароуннаҳр” нашриёти 2005-2006 йилларда икки жилд қилиб нашр этди).*

Ғавсул Аъзам илоҳий моҳиятга мос яшаш борлиқдаги барча тизим ва қурилмаларнинг ўзаро уйғунлигида намоён бўлади, деб ҳисоблайди.

У “мувофиқ”, “уйғун”, “муроса”, “рози” каби сўзларни кўп ишлатган. “Солиҳ бандалар Унинг ҳузурда ихлос билан тавба қилиб собит турадилар. Қазои қадарга ўзингиз учун ҳам, бошқалар учун ҳам мувофиқ бўлинглар. Азизлигу хорлик, бойлигу фақирлик, саломатлигу касаллик ва яхши-ёмон нарсаларда Ундан рози бўлинглар”, деб ёзади Ғавсул Аъзам.

Дарҳақиқат, инсон ўзини ўзи англасса, Яратган берган имкон, ақл-идроқ, фаҳм-фаросат, интилиш ва лаёқатни сезса, жамиятдаги ўрни ва бурчини чуқур англайди ва шунга мос ҳаракат қилади. Розилик муросаю мадорга, у эса тинчлик-хотиржамликка асос бўлади. Норозилик эса муросасизлик, низо, жанжал, урушни келтириб чиқаради, охир-оқибатда одамларнинг ҳузур-ҳаловати бузилади. Шунинг учун Ғавсул Аъзам ёзади: “Оллоҳ таоло тортишувчи ва жанжалкаш билан дўст бўлмайди. Балки у гўзал хулқли, зоҳири ва ботини хотиржам, тўғри, софдил кишига ҳамроҳдир. Қадарга рози бўлган ҳар бир кишига Оллоҳ таолонинг ҳамроҳлиги доимий бўлади”.

Аллома инсон зотини Оллоҳга мувофиқ бўлишга чақиради. Оллоҳга мувофиқлик деганда у тор қарашлардан узилиб, энг олий ҳаddaги буюк Зотга боғланиш ва бутун борлиққа юқоридан назар ташлаб, меҳр-муҳаббатли бўлишни тушунади. Инсон кўпинча мансаб-мартаба, ҳурмат-иззат, мол-дунё каби омонат ҳавасларга боғланиб, калтабинлик қилади. Ҳолбуки, ҳар бир нарсага ортиқча ружу кўйиш салбий ҳолатни келтириб чиқаради. Масалан, миллатга меъёридан ортиқ боғланиш миллатчиликка, динга ҳаддан зиёд боғланиш ақидапарастликка сабаб бўлиши мумкин. Оллоҳга мувофиқлик ёки

унга боғланиш эса бутун одамзодни фақат У яратгани, барча динлар, пайғамбарлар, муқаддас китоблар Унинг изни билан келганини англашга асос бўлади.

Ғавсул Аъзам борлиқ билан уйғун яшашга хилоф ишни нафс деб атайди. Дарҳақиқат, инсон тана ва руҳнинг уйғунлигидан иборат. Тана истаклари нафсни тўғдиради. Унинг меъёридан ортиши баднафслик, бахиллик, жоҳиллик, зулм, хиёнат, мунофиқлик, риёкорликка сабаб бўлади. Абдулқодир Гийлоний “Агар нажот истасанг, Раббинг азза ва жаллага мувофиқ бўлиш орқали нафсингга хилоф иш тут. Унинг тоатиға мувофиқ бўлиб, осий бўлишдан сақлан”, дейди.

Аллома махлуқот оламини уч турга бўлади: фаришта, шайтон ва одам. “Фаришта — бутунлай яхши, шайтон — бутунлай ёмон. Одамда эса яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам аралаш. Агар яхшилик ғолиб келса, одам фариштага қўшилади, агар ёмонлик ғолиб келса, шайтон билан тиллашади”.

“Одамлар билан муросаю мудора қилиб яшаш ҳам садақадир”, деган ҳадисни келтириб, буюк мутафаккир кишиларни саҳий бўлишга, Оллоҳ карамидан бошқаларни ҳам баҳраманд этишга чақиради. Бошқаларга меҳрибонлик ва ҳалимлик туфайли инсон хулқи илоҳий сифат касб этиши ва у тобора илоҳий моҳиятга мувофиқ бўла боришини улуғ мутасаввуф алоҳида таъкидлайди. “Мувофиқлик муҳаббат шартларидан, муҳолифлик эса душманлик шартларидандир”, дейди у.

Ғавсул Аъзам инсоннинг зоҳири ботинига, дили тилига, амали илмига мувофиқ, уйғун бўлиши лозим деб ҳисоблаб, риё, мунофиқлик, сохталикдан инсонларни сақлаш лозимлигини қайд этади.

Хулоса қилиб айтилса, комил инсон ва адолатли жамиятни орзу қилган тасаввуф таълимоти ва унинг Абдулқодир Гийлоний каби улуғ намояндалари мероси бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган ва бу мерос янги ижтимоий талабларга мувофиқ муроса фалсафасини ишлаб чиқишда назарий-услубий манба вазифасини ўташи мумкин.

Гуландом ЮНУСОВА,

Бухоро Озиқ-овқат ва енгил саноат институтини катта ўқитувчиси, фалсафа фанлари номзоди

Найтман ихчам, мазмунан боу

Ўзбек ва қирғиз халқларининг фольклор жанрлари поэтик хусусиятлари жиҳатидан ҳам муштарак. Бу халқлар мақолларида образ яратиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Мақолларда муайян воқеликнинг ўзи эмас, шу воқеликдан келиб чиқадиган хулоса қисқа шаклда, умумлаштириб ифода этилади. “Шунинг учун ҳам уларда конкрет индивидуал образ, унинг кечинмалари эмас, балки бир-бирига ўхшаш кўпгина воқеа-ҳодисалар ҳақидаги омманинг лўнда хулосалари ифодаланади. Демак, мақол жанри учун образни индивидуаллаштириш эмас, аксинча, умумлаштириш хос” (*К.Имомов, Т.Мирзаев ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т., Ўқитувчи, 1990, 96-97 бетлар*).

Мақолларда аксаран умумлашма образлар яратилган бўлади. Масалан, “Бахилнинг боғи кўкармас” ўзбек мақоли ёки “Бахилдын багы кьгьрбьйт, кьгьрсь да кьбьйбьйт” қирғиз мақолида “бахил” сўзи хасис кимсаларнинг умумлашма образини ифодалайди.

Баъзи мақолларда эса машхур тарихий ёки афсонавий шахслар номлари ҳам учрайди. Дейлик, “Аёз, кўрган кунинг унутма, Кўн чоригинг қуритма” мақолининг келиб чиқиши эртак сюжети билан боғлиқ. Аёз исми чўпон ақлу фаросати сабабли вазир этиб тайинланади. У қийин кунларни унутмаслик учун чоригини эшиги тепасига осиб қўяди. Унга ҳар сафар кўзи тушганда юқоридаги мақолни айтади. “Кўн чоригинг қуритма” бирикмасининг мазмуни шундан иборатки, қадимда хом теридан тикилган чориқ ёрилиб кетмаслиги учун ёглаб турилган (*Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. Т., 1990, 13-бет*). Бу мақол бирор юқори мартабага эришиб, ҳаволаниб кетган одамларга нисбатан айтилган.

Ўзбек ва қирғиз мақоллари нутқда фаоллашганда сўзга оро беради, образли ифода тингловчида ўзига хос бадиий завқ уйғотади. Бадиий-эстетик таъсирчанликни юзага чиқаришда эса ўхшатиш, сифатлаш, ритмик-синтактик параллелизм, аллитерация, анафора, сажъ, гипербола, антитеза, метафора, метонимия, синекдоха каби кўплаб бадиий воситаларнинг ўрни беқиёсдир.

Мақолларнинг грамматик ихчамлиги ортиқча сўз ва гап бўлакларини ишлатмаслик ҳисобига рўй беради. Бундай вазифани бажарувчи усуллардан бири эллипсисдир. “Эллипсис” (ellipsis) юнонча сўз бўлиб, “тушириб қолдириш”, “сўз тежаш” деганидир. Бунда муайян фикрни ифодалашда энг зарур сўзларгина ишлатилиб, иккинчи даражали сўзлар, бўлақлар атайин тушириб қолдирилади. Қиз — кўноқ. Қирғиз

мақолида: “Кыз — конок”. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари мазмунидан “Қиз бола ўз уйида гўё меҳмондир, чунки кун келиб воёга етгач, турмушга чиқиб кетади”, деган маъно англашилади. Ёки “Хут — ют”. Хут баҳор ойларидан бири бўлиб, халқнинг ижтимоий ҳаётига оид фикрга урғу берилади. Мақолда иккита жуда қисқа, бир бўғинли сўз орқали чуқур мазмун ифодаланмоқда. Бу сўзлар ўзаро қофиядош ҳамдир. Қирғиз халқида ҳам шу каби бир бўғинли мақолларни учратиш мумкин, “Калп — дар”, яъни ёлғон сўз ўзинга дор кабидир, дейилмоқда.

Зидлов фигуралар таркибига кирувчи антитеза (қаршилантириш ёки тазод) ҳам мақолларда поэтик фикрни ифода этишда асосий усул ҳисобланади. Масалан:

*Яхши хотин юзида ой кўринар,
Ёмон хотин қовоғидан қор ёғилар.*

Қирғиз мақолида:

*Жакшы катын жаман эрди зор қылат,
Жаман катын жакшы эрди кор қылат, —
дейилади.*

Маъноси:

*Яхши хотин ёмон эрни зўр қилади,
ёмон хотин яхши эрни хор қилади.*

Антитеза — халқ мақолларида энг кўп қўлланадиган воситалардан бири. “Бунинг бош сабаби шундаки, тазод мақолда акс этган воқеа-ҳодисанинг табиатидаги зиддиятни ифодалаш баробарида томонлардан бирини халқ идеали нуқтаи назаридан ё тасдиқлайди, ё инкор этади” (*К.Имомов, Т.Мирзаев ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т., “Ўқитувчи”, 1990, 97-бет*).

Мақоллар икки мантикий марказдан иборат бўлиши, бу марказларнинг ўзаро зид муносабати воқелик фактининг бир-бирига бўлган зид табиатида келиб чиқади.

Мақолларда нарса, воқеа-ҳодиса, тушунча кабиларнинг турлича хусусиятлари: ранги, бўйи, сифати, узунлиги, миқдори, масофаси, маза-таъми, ҳарорати, ҳолати кабилар ўзаро зидланади.

*Торга тор дунё,
Кенга кенг дунё.
Қирғиз мақоли:
Кеё пейилд\ кемибейт,
Тар пейилд\ жарыбайт.
Кеё болсоё, кем болбойсуё.*

Мақолларга хос бўлган, энг кўп қўлланадиган кучайтирув фигураларидан бири бадиий такрор-

лардир. Бадиий такрорлар тўрт гуруҳга бўлинади: 1) фонетик такрор; 2) лексик такрор; 3) морфологик такрор; 4) синтактик такрор.

Умумтуркий фольклор асарларида, хусусан, мақолларда аллитерация жуда кўп учрайди. Аллитерация тавзий шеърий ёки насрий асарларда бир хил ундош товушларнинг такрорланишидир.

Масалан: *Боғни боқсанг, боғ бўлур,
Ботмон даҳсар ёғ бўлур.
Боқимсиз боғ тоғ бўлур,
Юрак-бағринг доғ бўлур.*

Қирғиз мақолида эса қуйидаги шаклда учрайди:

*Бай болбогон бай болсо-отоого чъп койбойт,
Бий болбогон бий болсо-сўльъэгъ съз койбойт.*

Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида мақолнинг интонацион ифодавийлиги ва оҳангдорлигини кучайтиради.

Ўзбек ва қирғиз мақолларида лексик такрорлар ҳам муҳим функция бажаради. Бунда мақолнинг мантикий марказидаги муайян сўз такрорланиб, шу усул билан унинг маъноси таъкидланади.

Бу паремик жанрда лексик такрорлардан энг кўп қўллангани анафорадир. Шеърий шаклдаги мақоллар мисралари бошида бир хил сўз ёки сўзларнинг такрорланиб келиши анафора ҳисобланади: Масалан: 1) мисралар бошида бир сўзнинг такрори:

*От олсанг, уйинг билан кенгаш,
От сотсанг — овулинг билан.*

Қирғиз мақоли: *Оору оору эмес,
Оору баккан оору.*

Маъноси: Касал касал эмас, касални боққан — касал.

2) Мисралар бошида бир неча сўзнинг такрори:

*Билган сўзни айт,
Билмас сўздан қайт.
Қирғиз халқ мақоли эса қуйидагича:
Бир съз бар-оозго алғыс,
Бир съз бар-издесе тапкыс*

Маъноси: Бир сўз бор — оғизга олмас, бир сўз бор — изласа топилмас.

Морфологик такрорлардан бири учма-уч улаш — бир мисра сўнгидаги сўз ёки сўзлар бирикмасининг кейинги мисра бошида келишидир, дейилади. Масалан:

*Жон берганга жой бер,
Жой берганга жон бер.
Қирғиз халқ мақоли:
Аш бергенге муш берген
Муш бергенге аш берген.*

Маъноси: Ош берганга мушт берган, мушт берганга ош берган.

Хуллас, ўзбек ва қирғиз мақолларининг мазмун-мундарижаси ниҳоятда кенг, бадиий олами ҳам ниҳоятда турфади. Мақолларнинг бадиий жиҳатдан мукамал бўлишини эса, табиийки, тасвир ва ифода воситалари таъминлайди. Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида риторик фигуралар қўлланишида ҳам ўзига хос яқинлик мавжудлигини юқоридаги мисоллар тасдиқлаб турибди.

Маҳбуба ТЕМИРОВА,

*Анджон Давлат университети
аспиранти*

Turkistondagi boj to'lovlari

XIX аср ўрталарида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари Шарқ мамлакатлари ва Россия империяси билан кенг савдо алоқаларини ўрнатган эди. Уларда бож ундириш айниқса муҳим ўрин тутган. Чунки бож тўловлари Ўрта Осиё хонликлари иқтисодий даромадининг муҳим манбаи ҳисобланган.

Мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида руслар хонликлардаги закот тизимини ўзгартирмайди, шунингдек, ташқи савдо соҳасида ҳам бож масалаларида ўлка империядан алоҳида ҳолда фаолият юритиб туради. 1868 йилнинг 22 апрелида Оренбург ва Ғарбий Сибирь божхона тизимлари фаолияти кўриб чиқилиб, Европа товарларининг Ўрта Осиё хонликларида кириб келишига чек қўйиш мақсадида Сирдарё вилояти божхона идораси ташкил этилади. Янги чегаралар бўйича товар олиб кириш ва уни ташқи

ўлкаларга олиб чиқиш 1867 йилги қоидалар асосида олиб борилар эди. Фақатгина чет эллик, хусусан, осиелик савдогарлардан энди бож йилда бир марта эмас, ҳар товар олиб кирганда олинадиган бўлди. Ўлканинг бошқа ҳудудларида ҳам Россия империясининг солиқлар тўғрисидаги қонунларига кўра, савдо ва саноат соҳасида божхона тизими ўрнатилди.

1875 йил Сирдарё вилояти ва Зарафшон округларида савдо қилиш ҳуқуқи ва саноат соҳаси бўйича 1865 йилдаги солиқлар тўғрисидаги қонунлар амалга жорий этилди.

Россия империяси Давлат кенгашининг 1886 йил 2 майдаги “Туркистон ўлкасида божхона тизимини такомиллаштиришга оид” қарорига кўра, ўлкадаги божхона идораларида Молия вазирлигининг божхона ишларига масъул мансабдори

тайинланди. Бу вазифага номзод ўлка генерал-губернаторлигига Молия вазирлиги томонидан тақдим этилар эди.

1890 йил 12 июнда Россия империяси Молия вазирлиги қошида умумимперия божхона муассасаларига монанд Туркистон божхона округи ташкил этилди. Мазкур округ таркибига Фарғона, Самарқанд, Сирдарё вилоятлари ҳамда Кавказорти ва Еттисув вилоятининг жанубидаги божхона муассасалари киритилди. 1894 йил 6 июнда умумимперия божхона таркибига Бухоро ва Хива хонликлари ҳам киритилди. Кавказорти вилоятининг божхона муассасалари Афғон-Бухоро чегарасидаги янги муассасалар билан биргаликда махсус Каспийорти божхона округини ташкил қилди. Бу округ 1899 йил июнь ойигача мустақил фаолият кўрсатди, сўнгра яна Туркистон божхона округи таркибига қўшиб юборилди. Худди шу йил тўртта: Қўқон, Керки, Ашхобод ва Самарқанд божхона инспекция участкалари ташкил топди.

Ташки савдо бўйича назорат Туркистон учун ишлаб чиқилган махсус қарорлар ҳамда божхона низоми ва божхона тарифининг умумий қарорлари билан тартибга солинган. Ушбу қарор ва фармойишлар асосида афғон чегараси орқали Ўрта Осиёга кириб келаётган қорамоллардан ташқари барча мол учун улар таннарахининг 5 фоизи миқдорида бож олинган.

Туркистонда жорий қилинган янги солиқ тизимида акциз (баъзи кенг истеъмол молларига солинадиган эгри солиқ) ва божхона тўловларига катта ўрин берилган. Туркистон ҳудудидаги божхоналардан рус давлати ғазнасига ҳам мўмай даромад тушиб турган. Туркистон Ғазна палатаси маълумотларига кўра, божхона тушумларининг умумий миқдори генерал-губернаторликдаги уч асосий вилоят бўйича 1904 йилдан 1907 йилга қадар 25 фоиз ошган. Бу ўсиш, асосан, ўлкага олиб келинаётган чойдан олинадиган божнинг кўтарилиши эвазига эди. Самарқанд ички божхонасининг кўрсаткичи Туркистон ички божхоналарининг учдан икки қисмини ташкил қилган.

Келтирилган далиллардан аён бўладики, мустамлакачилар Туркистон ўлкасида бож ундириш масаласига катта эътибор қаратган, шунингдек, ўлка савдогарлари молига божхона ходимлари ҳам тажовуз қилган. Бундан норози аҳоли тегишли ташкилотларга арз-дод билан мурожаат этган ва бож ундириш борасида йўл қўйилган турли суиистеъмолчиликлардан давлат амалдорларини хабардор қилган. Улар ҳам гўёки аҳоли манфаатини ҳимоя қилган бўлиб, бир-икки ходимга нисбатан энгилроқ чора қўллаш билан чекланган, холос.

Ҳўғун ЖУМАЕВ,
ЎЗМУ ўқитувчиси

“Oxranka”

Биринчи жаҳон уруши даврида Туркистон жадидларининг ҳам фаолияти кескин тус олди. Андижонда “Тараққийпарвар” фирқаси, Қўқонда “Ғайрат”, Тошкентда “Турон” жамияти ўлка халқлари манфаатини ҳимоя қилиб, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашди. Бу Чор ҳукумати қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Улар ўлка аҳолиси 1905-07 йиллардаги Россия воқеаларидан фойдаланиб, мустамлака тузумга қарши кайфиятда иш кўра бошлаганини пайқайди. Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг 1907 йил февраль ойида ўлкада жандарм назоратини ўрнатиш ҳақидаги маърузасида шу фикрга алоҳида урғу берилган. У Рус ҳукумати “Ўрта Осиёдаги инқилобий ташкилотларнинг ерли аҳолига таъсирини йўқотиш учун зарур маблағ ва яхши воситаларга эга бўлиши керак”, дея ўлкада сиёсий қидирув хизматини кенг миқёсда ташкил этишни таклиф қилади. Бу хизмат губернатор фикрича, “Ерли аҳолини инқилобий ташвиқотчилар таъсиридан сақлашда муҳим роль ўйнайди” (*ЎЗР МДА, 1-ФИ, 31-рўйхат, 144-иш, 37-варақ*). Унинг мулоҳазаларини Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ҳам маъқуллаб, кейинги вақтларда сиёсий жиноятчилар сони ерли аҳоли вакиллари ҳисобига кўпайганини, бунга Туркистон тараққийпарварлари таъсири катта бўлаётганини

айтади (Янги Марғилон округ судида Ғафуржон Исломонов, Тошмаҳсум Мулла Хўжашев каби ўзбеклар ишини илова қилади). Россия империяси маъмурлари тараққийпарварларга қарши курашиш учун 1907 йил ноябрида рус махфий сиёсий полицияси — Туркистон район муҳофаза бўлимини ташкил этди. Бу ташкилотни руслар “охранка”, ўзбеклар эса “сиёсий идора” деб атаган. Рус сиёсий разведкаси ва контрразведкаси вазифасини ҳам адо этувчи махфий полиция Туркистондаги тараққийпарвар кучларни аниқлаш, уларнинг сафига яширин равишда иғвогарларни қўшиш, миллат-элатлар ўртасида нифоқни кучайтириш ва миллий-озодлик ҳаракатининг ривожланишига йўл қўймаслик, энг асосийси, ўлкани руслаштиришга қарши кучларни пинҳон ё ошқора йўқотиш учун хизмат қилиши лозим эди. Бу идорага раҳбарлик тажрибали полиция амалдори Леонид Квицинскийга топширилди. Подполковник Васильев эса генерал-губернатор маҳкамасидаги сиёсий ёзишмаларнинг мутасаддиси — махсус бўлим бошлиғи вазифасини бажара бошлади.

Квицинский ва Васильев ҳамкорликда Туркистондаги истиқлол учун курашга қодир шахсларни “зарарсизлантириш” режасини ишлаб чиқди. Режага асосан, ўлка устидан миршаблар назорати

кучайтирилди, вилоят бошлиқларига “шубҳали деб топилган мадраса ва мактабларни ёпиш ҳуқуқи” берилди, жадидлар ва руҳонийлар ўртасидаги адоват авж олдирилди. Бундай тўсиқларга қарамай, жадидлар собитқадамлик билан маориф, матбуот ва санъат орқали миллий уйғониш мафқурасини Туркистон халқига сингдиришга ҳаракат қилди.

Таниқли маърифатчи Абдулла Авлоний ўз таржимаи ҳолида бундай ёзган: “1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бу уруш бутун Русия ишчиларини кўзини очгондек бизни ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартмоқ ва кўзни очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газит чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди. 1906 йилда “Тараққий”, “Хуршид” газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгондан сўнг 1907 йил мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдамида “Шуҳрат” номидаги газитни Сапёрни кўчада чиқардим”.

Туркистон шаҳарларидаги яширин (конспиратив) ташкилотлар ҳам миллий озодлик учун зимдан кураш олиб борди. ТРМБ айғоқчилари берган маълумотга кўра, улар ягона мақсадни кўзлаб, “Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хиванинг ҳамфикр маърифатпарварларини жамлаган ҳолда Россия зулмидан озод бўлиш учун бутун кучларини бирлаштиришга” (ўша ерда, 127-варақ) интилди.

Тошкентлик Убайдулла Асадуллаҳўжаев (1882-1938) илғор рус демократлари билан яқин алоқада бўлган. У “Садои Туркистон” газетасига муҳаррирлик қилган. Шундан келиб чиқиб, махфий полиция маҳкамаси бошлиғи полковник М.Волковни кузатиш учун етарли асосга эга эди. Убайдулла Асадуллаҳўжаев фаолиятини бутун ўлка мусулмонлари газетасида бошлаган. Бу ҳақда полковник Волков маълумот бериб, “маҳаллий тилда чиқувчи ушбу газета маҳаллий халқ ҳаётида катта аҳамиятга эга, шунинг учун уларнинг босмаҳонасини ёпиб қўйишга рухсат беришингизни сўрайман” (*ЎзР МДА, 461-ФИ, 1-рўйхат, 1968-иш, 6-варақ*) деб, генерал-губернаторга мурожаат қилган эди. Бироқ ушбу сиёсий курашда Асадуллаҳўжаев ғолиб чиқди. У газета чиқаришда сафдош ва маслакдошлар топа билди. Шунингдек, зарур маблағ ва обуначиларни ҳам кўпайтирди. Натижада Туркистон генерал-губернаторининг қаттиқ босим ўтказишига қарамай, 1914 йилнинг февралдан бошлаб ўзбек жадидларининг очиқ минбари бўлган “Садои Туркистон” газетаси нашр этила бошлади. Унда Бехбудий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби кўплаб шоир ва адибларнинг мақолалари, шеърлари, очерк ва ҳажвиялари чоп этилди. Қисқа фаолияти (1914-15 йй.) давомида “Садои Туркистон” газетаси Туркистон зиёлиларининг асосий партияси “Тараққийпарвар”нинг пойдеворини яратди.

“Садои Туркистон” билан бир вақтнинг ўзида 1915 йили Қўқонда муҳолиф руҳдаги “Утро Ферганы” газе-

таси чиқа бошлади. Табиийки, ушбу газета фаолиятини ҳам сиёсий идора ўз хуфийлари орқали назорат қилишга уринган. М.Волков Тошкент, Қўқон, Андижондаги жадидлар ташкилотларида ўзбек буржуазиясидан ташқари рус савдо-саноат доиралари вакиллари, шунингдек, инқилобий фирқа аъзолари ҳам борлиғи ҳақида хабар олган эди. Жумладан, “Утро Ферганы” газетасининг ташаббускорларидан бўлган Георгий Павлюченко ҳақида ТРМБга куйидаги маълумот етказилган: “Утро Ферганы” газетасининг муҳаррири Львов бўлса ҳам, аслида чинакам хўжайин яҳудий савдо-саноат доираси вакилларининг моддий мададига таяниб иш кўрувчи Павлюченкодир. Газета ноширлари сафида собиқ талабалар эътирофи бўйича социал-демократ Шоислом Шоаҳмедов, Болотин, Зубарев ва бошқалар бўлиб, улар Павлюченко бошчилигида “Утро Ферганы” газетаси обуначилари сонини ошириш ниятида ҳокимиятга қарши мақолалар эълон қила бошлади. Павлюченко атрофига уюшган ноширлар урушдан кейинги бўлагидан тўнтаришга жамиятни ҳозирлаш ва шунга кадрлар тайёрлашни мақсад қилган (*ЎзР МДА, 461-ФИ, 31-рўйхат, 1144-иш, 3-7-варақлар*). Дарҳақиқат, худди шу мақсадда 1915 йилнинг кузида Павлюченко Қўқон матбуот жамияти аъзолари ўртасида тарғибот ўткази бошлаган. Декабрда Львов сўл қарашдаги мақолаларни ёритгани учун уч ойга қамалгач, Павлюченко муҳаррир бўлган. 1916 йил январида газета номи “Ферганская жизнь” деб ўзгартирилган. 4 апрелдан эса “Туркестанский край” номини олган.

Сиёсий идора хуфийлар орқали Андижонда ташкил этилган “Тараққийпарвар” жамияти фаолиятини ҳам назорат қилган. Хуфийлар маълумотига таянган полковник М.Волков 1916 йил 14 октябрда Фарғона вилояти ҳарбий генерал-губернаторига берган ахборотида Вадим Чайкин раҳбарлигида “Туркестанский голос” газетаси биносида ҳар куни кечкурун “Йигирмага яқин илғор фикрли маҳаллий ёшлар йиғин ўтказмоқда. Улар (сартлар) Андижоннинг маҳаллаларини ўзаро тақсимлаб, аҳоли орасида ҳукуматга қарши тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб бормоқда...”

“Бу гуруҳ томонида яна Давлат Думасининг аъзолари Тевкелеев ва Керенский ҳам бор. Улар Андижонга ташрифи давомида “Тараққийпарвар”лар билан яқин алоқа ўрнатган. Бу жамият кўлами кенгайгандан дарақдир, бунинг олдини олиш лозим” (*ЎзР МДА, 461-ФИ, 31-рўйхат, 1144-иш, 21-варақ*) дейилади.

Шундан сўнг Андижон “Тараққийпарвар”лари фаолияти кескин назорат ва таъқиб остига олинган.

Маълум бўладики, “охранка”, яъни сиёсий идора ўз хуфийлари орқали 1917 йилгача Туркистон тараққийпарварлари фаолиятини сергаклик билан назорат қилиб борган.

Соибжон ҲОШИМОВ,
тарих фанлари номзоди,

Қосимжон БОЗОРОВ,
тадқиқотчи

“Тафаккур” мухлислари билан учрашувларда мана бундай таънаомуз саволни бот-бот тинглашга тўғри келади: “Барча матбуот нашрларида бор бўлган “Тахририятга хат” рукни нега “Тафаккур”да йўқ?” Мабодо гап тахририятга йўлланаётган ҳар қандай мактуб ҳақида бўлса, бунга жавобимиз тайёр. Лекин гап журналимизда босилган мақолаларга муносабат ва тахририят фаолиятига доир истагу таклифлар ҳақида бўлса, ўртада бир андиша бор. Ахир, “севимли журналимиз “Тафаккур”... қабилдаги лутфкор мактубларни чоп этиш хижолатли-да. Қолаверса, журнал уч ойда бир чикса, шу вақт ичида хатнинг “тафти кетиб” қолмасмикан, деган истиҳола ҳам бўлган. Лекин аҳён-аҳёнда бўлса ҳам шундай мактублар келиб қолар эканки, уларни чоп этмаслик, рости, инсофдан эмас.

Хуллас, ана шундай хатлар сабаб, “Тафаккур”га мактублар” деган янги рукн очишга қарор қилдик. Бу рукнда нафақат тахририят, балки муаллифларга келган мактубларни ҳам тўлиқ ёки парча

ҳолида ёритиб бориш ниятидамиз. Бошлаб журнал муаллифларидан бири — адабиётшунос олим Зухриддин Исомиддиновга келган мактубни чоп этмоқдамиз.

Тахририят

Ассалому алайкум, устоз!

“Тафаккур”да “Саркаш саволлар” (2009 йил, 1-сон) деган мақолангизни ўқидим. Алломаи замонларни ўйлантирган ушбу исёнкор сўровлар барча адашувчилар қатори мени ҳам кўп безовталантирган. Одамлар наздида буюклик чўққисига кўтарилган не-не файласуфлар ҳам, минг йилларки, шу ҳақда бош қотирган ва муҳаҳҳаққи, вақт йўқотган, холос. Чунки шубҳаю гумонларга ўралган бу саволу сўровларга жавоб топилмаган, яъни натижа чиқмаган. Бесамар нарсаларга бош қотириши эса фақат вақтни ўгирлайди. Агар дилда чин имон бўлса, бутун коинот ва ҳаёт борича унга сингдирилган бўлур эди.

Энди сизнинг хулосаларингизга келсак, очиги, уларга фикр қўшиадиган салоҳиятим йўқ. Шу боис айтадиганларим пойма-пой чиқса, маъзур тутасиз. Сиз ўтиб бўлган йўллارга алпонг-талпонг кириб келаётган гўдакнинг ўзича тушунганларини ҳам бир эшитинг. Сизнинг битикларингиз кўпчиликда янги тушунчалар яратгани каби, булар ҳам сизга холислашишга имкон яратар балки.

Авалул илм — маърифатуллоҳ! Шу — энг тўғри хулоса. Бундан чалгимаслик лозим. Қуръон оятларига келсак, уларнинг асл ҳикматини қайси банда мукаммал англабди? Илоҳий каломнинг ҳақиқий маъносини фақат Унинг Ўзи билади. Тафсир ва маъно таржималари нис-

бийликдан бошқа ҳечдир. Бинобарин, сизнинг жаннат ва дўзах ҳақидаги фикрларингиз қайсидир маънода нимагадир, аниқроғи, ҳақиқатга яқинлагандек... Яна Оллоҳ буюк билгичдир!

Тушунганим, дунё — манфаатлар олами. Одамлар манфаатлар чорраҳасида ўзаро тўқнашади. Буни рад этолмаймиз. Бунинг ёмон томони ҳам йўқ. Акс ҳолда инсон инсонга боғланиши учун уларнинг ботинидаги ҳеч бир туйғу сабаб бўла олмайди — имондан ўзга. Аммо мукаммал, тўқис имон кимда бор? Жаҳон риёга тошиб кетган-ку... Асл ҳидоятни эса Оллоҳ фақат хос бандаларга берган. Биз, адашувчилар гоҳо буни англашдан ҳам маҳруммиз.

Шул боис ҳаддимизни билиш кони фойда.

Бинобарин, бандаси фақат қалбий зикр ва қўрқинч, ҳа, чексиз қўрқинч билан сўздан шакл олмайдиган Ҳақни англаши мумкин. Бошқа роҳ йўқ.

Гоҳо Кафка, Жойсни, Достоевский, Камю, Толстойни ўқиб, ўйлаиб қоламан, қизиги шундаки, Ғаззолийни ўқиб ҳам шундай ҳолатга тушаман. Икки ўйловнинг фарқи эса, бири осийлик, бири тобелик тасвири экани. Яна бир томони, уларнинг ёзгани ўхшаши, турган гапки, барчасининг хулосасида таслимиятдан бошқаси йўқ. Яна қанақа саркашлик бўлиши мумкин? Дунёнинг буюкларини... Уларнинг буюклиги ўзининг чексиз даражада ожизлигини англаб этиб, шунини оламга жар солганларида, холос. Холбуки, бундай тугён ҳар бир бани башарнинг тафаккурига пўртана солади. Бу пўртана кўпинча яширин бўлади. Минглаб инсонларда ухлоқ вулқонлар каби бедахл қолади. Кимлардадир эса аксинча...

Устоз, Маркеснинг таржимаи ҳолини ўқигансиз (тахминан, шундай жойи бор): “Бобом ва бувим гаройиб тушунча эгалари бўлиб, жину алвастилар билан тўлиб кетган уйда яшар эдилар”.

Габриэлнинг ўзи шунга ростдан ҳам ишонганми, йўқми, билмадим, аммо жинлар ва шайтонлар олами бор. Улар ҳар лаҳза инсон қалби ва руҳига таъсир ўтказишади. Кўринмаган ҳолатда туриб одамни йўлдан оздиради. Бу — аниқ. Бунга исбот келтириб ўтирмайман, чунки оят ва ҳадисларда очиқ ҳукмлар бор.

Тоҳир Малик кейинги пайтда “Мен — ўзликни англаш”, “Одамийлик мулки” деган рисоалар ёзиб чоп эттирди. Бу ёқда Дейл Карнеги... Яна бир қанча: Аҳмад Муҳаммад, Мирзакарим Норбеков — ҳаммаси ўзича инсон руҳиятига калит ахтаради. Ҳаммаси ичиндаги ичинда деб, Румий ҳазратлари ўғитини такрорляпти. “Мукошафат ул-қулуб”, “Иҳйо улумид-дин” — Ғаззолийдан сабоқлар...

Қанча тадқиқот! Қанча тафаккур! Барчаси яна ўша — БУЮК ОЖИЗЛИК итига терилади.

Дарвин ва Хорун Яҳё... Уларнинг дилида нима, билмаймиз. Хорун Яҳё нима демоқчи? Исломининг ҳақлигини исботлаш учун Дарвинга қилич кўтариш шарт деб ўйлаганмикан? Аммо Дарвинни яхшилаб ўрганса, у ҳам ўзи томонда эканини тушунармиди, ким билсин...

Хуллас, ҳар бир банда ўзидан ўзга катта қудрат, беқиёс Илоҳиёт борлигини англайди, яъни ақли билан билади. Аммо руҳига сингдирилмайди. Шу боис унга ҳар қадамда саркаш саволлар ҳамроҳлик қилади. Айримларнинг сўзларида чирс-чирс товланаётган маъноларни кўраман, бироқ юзи ва кўзларида, даригки, шу маънога бўйсунмиш кўринмайди. Яна Оллоҳ билгич, чунки авлиёлар риёкорлик билан муширикка айланмаслик учун Раббим, берган кароматларингни яшир, деб йиглаб дуо қилар экан.

Мен Навоийни, ҳақиқатдан ҳам, жаҳоннинг авлиёсидан бўлганмикан, деб ўйлайман. Сабоби, унинг ҳеч бир ёзгани Ҳақ муҳаббатидан бошқани тараннум этмайди ва ҳаммаси мажоз, кучли мажоз билан берилган. Бошқа шоирларда ҳам шундай, аммо Навоийда бошқача-да...

Мен осийнинг, суноҳкорнинг ягона ўзгармас сўзи шуки: инсон ҳақидаша ўз ОЖИЗлигини тушунсагина, шунга яраша ҳаракат қилсагина, ҳаловат топишига умид бор.

Самимият ила
Ақром МАЛИК

2010 йил 21 март,
Пискент шаҳри

SUMMARY

In the interview entitled “When Benevolence is a True Criterion” where interlocutors touch upon arts and literature topics literary critic Shuhrat Rizo shares his views on mass culture and theatre which has been considered as a power pushing the society towards enlightenment and thinking as well as on achievements and problems of the fine arts, Uzbek poetry and literary criticism.

The community elder is a person who can unite the people of his community, coordinate their efforts and lead them. This institution existing from ancient times in Central Asia, including our region, was a tier establishing links between authorities and the people. The community elder used to defend its interests concerning estate, prices, taxes and customs duty. Along with engaging in his direct governing duties at the local level the today’s community elder also takes care of the peace of each family which is seen as a basis of the society and improvement of the community. In his article “The Community Elder” philosopher Abdurahim Erkayev takes a look at the history of the community elder institution from ancient times to the present day and reflects on the requirements to it.

“The Old School” article by literary critic Ulughbek Dolimov was published in issue 1, Tafakkur for 2010. In his article “Russian Schools for the Indigenous People” the author tells in detail about setting up Russian schools for the indigenous people in Turkestan aimed at strengthening the tsarist native policy, teaching methods of the pedagogues-missionaries who had come from the Tsarist Russia, the attitude of the indigenous people towards opening such schools, first text-books for teaching Russian, the main purpose of changing the Latin alphabet into the Cyrillic one and shortcomings and problems in the educational system of such Russian schools.

Abduhalil Razzoqov in his article “From Ideas to Theories” analyses the rise of the early economic thinking (ideas, views, theories and doctrines) and its significance. The author also tries to prove the availability of early eco-

conomic thinking in such ancient sources as Avesta, “Divani Lughatit-Turk” (“Dictionary of the Turkic Languages”) by Mahmoud Koshghari, Uzbek folk eposes “Goroglu” and “Alpamish”, “The Treatise on Governing” by Nizam al-Mulk and religious sources as Koran and Hadiths. The market relations in Central Asia existed many centuries ago as well but today a civilized and improved market system is being built.

“The Wall” short novel by French writer, philosopher and essayist Jean-Paul Sartre is dedicated to the revolts that took place in the 30-s in Spain. The writer with a great mastery depicted dramatic moments the characters of his short novel experienced in the teeth of death.

Modernism as a literary technique occupied a separate place in the Western literature in the 20th century. Marcel Proust, Franz Kafka, James Joyce and Virginia Woolf are classics of the modern literature. They thought that the reality had no affect on literature anymore but literature was able to affect the reality. The article “The Modern Literature: Evolution and Interpretation” by Muhammadjon Holbekov is an analysis of this topic and the author explores the development stages of modernism by the example of European, Russian and Uzbek literatures.

The “Firdavs al-Iqbal” (The Happiness of Heavens) annals by leading representatives of the Uzbek classic literature Shermuhammad Munis and Muhammadrizo Ogahy are dedicated to the history of Horazm. The historians described in these annals the beautiful nature of Horazm, its hard-working and generous people, tenacious and pugnacious khans and rulers from the official point of view of that time. In his article “Lessons of Firdavs al-Iqbal” literary critic Nusratulla Jumahoja explores this rare spiritual heritage in detail.

When a human being turns forty and gains a certain experience he starts looking at the people and around more deeply. Chori Nasriddinov, who belongs to the forty-years-olds’ generation, shares his views about the position they occupy in the society, their worldview, achievements and losses, as well as the war and peace problem and its socio-spiritual and philosophical aspects.